

УНСУРУЛМАОЛИЙ КАЙКОВУС

ҚОБУСНОМА

[Форсчадан Муҳаммад Ризо Огаҳий таржимаси]

ТОШКЕНТ «УЎҚИТУВЧИ» 1986

Нашрга тайёрловчи: филология фанлари
кандидати *С. Долимов*

Тақризчи: филология фанлари
кандидати *В. Раҳмонов*

Шарҳ классик педагогикасининг ажойиб намуналаридан бири бўлган «Қобуснома» адабиётшунос Субутоӣ Долимов томонидан ҳозирги ўзбек тилида уч марта нашрга тайёрланган.

Муҳаммад Ризо Огаҳий таржимасидаги ушбу нашр С. Долимовнинг сўз бошиси, айрим шарҳ ва луғати билан биринчи марта китобхонларга тақдим этилмоқда.

К 4306010000-309
353 (04)—85 166—86

© «Ўқитувчи» нашриёти, 1986 й.

УНСУРУЛМАОЛИЙ КАЙКОВУСНИНГ «ҚОБУСНОМА» АСАРИ ҲАҚИДА

Шарқ оламида илмий-тарбиявий ва педагогик томондан китобхонлар диққатини жалб қилган муҳим асарлардан бири — Қайковуснинг 1082—1083 мелодий, 475 ҳижрий йилларда яратилган «Қобуснома» асаридир. Қайковус бу асарни ўғли Гилоншоҳга бағишлайди.

X—XI асрлар феодал жамиятида маданият, илм-фан, санъат ва адабиёт анчагина ривожланган ва тараққий этган давр эди. Абу Абдуллоҳ Рудакий, Абулқосим Фирдавсий, Абул Ҳасан бинни Аҳмад Унсурий каби шоир ва олимлар X—XI асрнинг йирик намоёндалари эдилар. «Қобуснома» ҳам мазкур XI асрнинг кўзга ташланиб турган меваларидан ҳисобланади.

«Қобуснома» рус ва ғарб шарқшуносларининг, шарқ олимлари ва педагогларининг диққатини жалб этди. Бу олимлар «Қобуснома»ни диққат билан ўргандилар ва ўз тилларига таржима қилдилар. Масалан, 1702—1705 йилларда турк тилларига, 1786—87 йилларда Муҳаммад Сидиқ Рашидий томонидан уйғур тилига, тахминан 1860 йилда Муҳаммад Ризо Оғаҳий томонидан ўзбек тилига, 1881 йилда эса Қажум Носирий томонидан татар тилига таржима қилинган. Бу таржималар туркий тиллардаги энг нодир нусхалар бўлиб қолди. Булардан ташқари, «Қобуснома» 1886 йилда рус тилига, шунингдек француз тилига, 1811 йилда эса немис тилига таржима қилинди ва бу миллатлар ҳам уни ўз она тилларида диққат билан ўргана бошладилар.

Улуғ Октябрь социалистик революциясидан сўнг «Қобуснома»га қизиқиш янада кучайди ва шарқшунос олим, марҳум Е. Э. Бертельс томонидан 1953 йилда иккинчи марта рус тилига таржима қилинди. Демак, «Қо-

буснома» ҳамиша шарқшунос олимларнинг диққат марказида бўлиб келди.

«Қобуснома»нинг автори Унсурулмаолий Қайковус Каспий денгизининг жанубий қирғоғида яшаган Гилон қабиласидандир. У 412 ҳижрий, 1021—1022 мелодий йилида майда феодал оиласида туғилди ва «Қобуснома»ни 475 ҳижрий, 1082—1083 мелодий йилида яратди. Бу ҳақда Қайковус ўз асарида: «Сана 475 да бошладим»¹ — деб маълумот беради. Бу даврда Қайковус 63 ёшда бўлиб, анчагина кексайиб қолган эди, у ўғлига: «Писарам, ман пир шудам» — деб ўзининг қариганлигидан маълумот беради ва ўз асари «Қобуснома»ни ўғлига бағишлайди.

IX—X аср ўрталарига қадар тараққий этган Сомонийлар давлати X аср охири ва XI аср бошларида қаттиқ таназзулга учрайди, ўзаро низолар кучаяди, эксплуатация зўраяди, халқ қўзғолонлари кескин тус олади. Сомонийларнинг ҳарбий кучлари меҳнаткашлардан ва қул туркий қабилалардан тузилган эди, ҳарбий амалдорлар ҳам туркий қабилалардан иборат эди. Сомоний давлатининг тушкунлигидан фойдаланиб, туркий қабилалар уларнинг ҳукмронлигини заифлаштирадilar. Қорахонийлар династияси эса Фарғонадан Хитойга қадар тарқалган туркий қабилаларни бирлаштириб, Сомонийларга қарши кескин кураш очди ва 899 йилда Сомонийлар династиясини емириб ташлади. Сомоний давлатининг жанубий чегараси султон Маҳмуд Фазнавий қўлига ўтди. Маҳмуд турк қулларидан бирининг ўғли бўлиб, унинг отаси Фазна ҳокими эди ва Сомонийларга қарам эди. Отаси вафот этгандан сўнг, Маҳмуд Сомонийларнинг тушкунлигидан фойдаланиб, мустақил ҳукумат тузади ва Хуросонни ўзига қарам қилиб олади. Султон Маҳмуд Фазна шаҳрига катта эътибор беради ва халқ кучи билан обод қилади. Ниҳоят, Фазна Шарқда катта аҳамиятга эга бўлган шаҳарга айланади.

Султон Маҳмуд Фазнавий ғоят золим подшоҳлардан эди. У шиаларни ва ислом динини қабул қилмаган ҳиндларни қаттиқ жазолайди, кишиларни эркин фикрлашга асло йўл қўймайди. Шундай қилиб, Сомонийлар

---

¹ *Мавъизатномаи Қайковус*. Огаҳий таржимаси. Бундан кейинги далиллар мазкур китобдан олинди.

династияси XI асрдан бошлаб феодал жамияти тарихида ўз мавқени йўқотади.

Қайковуснинг бобоси Қобус ва унинг хонадони Сомонийлар династияси билан яқин муносабатда бўлди, уларнинг шаън-шавкати, юришларида иштирок этди. Герман Вамберининг айтишича, Вушмагир ўғли Шамсулмаолий Қобус... уйғур хонларидан бўлган Иликхоннинг қўшини устидан икки марта ғалаба қилди. Аммо бу билан Қобус Сомонийлар хонадонини тиклай олмади¹.

Бу вақтда Қобус Сабуктагиннинг ёрдами билан Табаристонни забт қилади ва шу ўлкада ҳукмдор бўлиб қолади, Журжонни эса пойтахтга айлантиради.

Шамсулмаолий Қобус ғоят золим ҳукмдорлардан бўлиб, арзимаган айби учун одамларни жазолайверади. Унинг бу зулмини Муҳаммад Хованд Мирхонд «Равзату сафо»нинг тўртинчи жилдида ҳаққоний баён қилади. Қобуснинг бу истибдодини Латиф Алибек Озар Исфакхоний ўзининг Бомбайда «Оташкадан Озар» номи билан чоп этилган «Тазкирани оташкада» асарида қуйидагича баён қилади: «...Аъён лашкарро ба гуноҳи андак ба қатл расониди. Охирил амир умаро иттифоқ карда: уро аз салтанат халъ ба маҳбас фиристоданд, фарзандаш Манучеҳр бинни Қобусро бар тахти ҳукумат нишонида»².

Таржимаси:

«...Лашкар аъёнлари озгина гуноҳ қилишса, ўлимга юборарди. Ниҳоят амирлар иттифоқ қилишиб, уни салтанатдан олиб ташлаб, ҳибсга юбордилар ва Қобуснинг фарзанди Манучеҳрни ҳукумат тахтига ўтқаздилар».

Қобуснинг бундай феъл-атворини набираси Қайковус ҳам эътироф қилади. Қайковус ўз асари — «Қобуснома»да бобоси Қобус ҳақида шундай дейди: Менинг бобом Шамсулмаолий бағоят қаттол киши эрди ва ҳеч кишининг гуноҳин афв қилмас эрди».

Аммо шунинг ҳам қайд қилиб ўтиш керакки, Шамсулмаолий Қобус ўз замонасидаги феодал табақаси учун зарур бўлган ҳамма илмларни ўрганди. Айниқса у адабиёт муҳиб ва шоир эди. Форс, араб тилида шеърлар ёзди. У араб, форс тилини ва унинг услубини мукам-

¹ Герман Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. Москва, 1924 йил, 145-бет.

² Латиф Алибек Озар Оташкада. «Оташкадан Озар», Бомбай, 1299 йил, 23-бет.

мал ўрганди ҳамда классик араб тилида тузилган «Номалар»нинг авторни бўлди. Ниҳоят, у ўз атрофига машҳур илм, адабиёт, санъат аҳллари тўплади ва Журжонни йирик адабий марказга айлантди.

Машҳур ўзбек олими Абу Райҳон Беруний Райдан қайтиб келиб, Қобуснинг ҳузурда — Журжонда яшади ва Қобуснинг саройида катта ҳурматга сазовор бўлди. У бу ерда ўзининг бир қанча илмий асарларини яратди ва Хоразм тинчигандан сўнг ўз юртига қайтди.

Қобуснинг набираси Қайковус ҳам ўз замонасининг анча маълумотли зиёлиси эди. У ўз даврининг илмий кишиларидан бўлиб, музика ва табиёт илмига ғоят иштиёқ билан қаради. Унинг кўп илмлардан хабардор бўлгани авторнинг «Қобуснома» асарида яққол кўриниб туради.

Қайковус «Қобуснома»ни яратишдан олдин ўз салафларининг асарлари билан танишди. Тоҳирийлар замонасида яратилган педагогик асарларни ўқиб чиқди. У ўз давридаги маданий шаҳарлар, мамлакатлар билан ҳам танишади, жумладан, Бухоро, Самарқанд шаҳарларига, Хоразм ўлкасига боради ва у ердаги олимлар билан суҳбатлашади, уларнинг илмий-педагогик ишларини ўрганади. Хусусан, Носир Хисравнинг таълим-тарбияга оид фикрларини ифода этувчи «Саодатнома» ва «Рўшноинома» асарлари унинг диққатини ўзига жалб этди.

Маълумки, ахлоқ синфий жамиятда синфий бўлади. Антагонистик жамиятда, бир томондан, маълум даврга қадар ҳоким синфнинг ахлоқи тараққий этади ва мустақамланади, иккинчи томондан, эзилган синфнинг ахлоқи ҳам ривожланиб боради. Биринчиси ҳоким табақанинг манфаатини ҳимоя қилса, иккинчиси ижтимоий зўравонликни, эзилган синф усидаги жабр-зулмни қоралайди ва ҳоким синфга қарши курашни ифода этади. Қулчилик жамиятида қулдорлар билан қуллар ахлоқи, феодализм жамиятида феодаллар билан деҳқонлар ахлоқи, капитализм жамиятида буржуазия билан пролетариат ахлоқи доимо бир-биринга қарама-қарши бўлган. Ахлоқнинг бундай синфийлиги ҳақида Ф. Энгельс ўзининг «Анти-Дюринг» асарида шундай деган эди: «...ҳозирга қадар ҳар қандай ахлоқ назарияси пировард натижада жамиятнинг мавжуд иқтисодий аҳволининг маҳсули бўлиб келган, деймиз. Жамият эса ҳозирга қадар синфий қарама-қаршиликлар ичида ҳа-

ракатланиб келганлигидан, ахлоқ ҳам ҳамниша синфий ахлоқ бўлиб келган: бу ахлоқ ё ҳоким синфнинг ҳукмронлигини оқлар ва манфаатини ёқлар эди ёки эзилган синф етарли равишда кучли бўлиб қолганда, унинг мазкур ҳукмронликка қарши қаҳр-ғазабини ифодалар ва мазлумларнинг келажак манфаатини ҳимоя қилиб чиқар эди»¹.

Кайковус ўз синфининг, ўз табақасининг йирик намояндаси, шарқшунос олим Е. Э. Бертельс айтганидек, у ўз даврининг ниқобсиз феодалдир. Буни китобнинг 23- боби («Асир сотиб олмоқ баёни», яъни «Қул (асир) сотиб олиш ҳақида») билан 32- боби («Тижорат ва бозоргонлик зикрида», яъни «Савдогарчилик ва сотиб оларлик ҳақида») айниқса яққол кўрсатиб туради. Унинг бу хусусияти «Қобуснома» асарининг мазмунини ёритиш учун замин ҳозирлади ва ўша даврдаги зодагон оиланинг тарбиясига баҳо бериш учун асос бўлади.

Рус ва Ғарб педагог олимлари бола тарбиясига, унинг ахлоқий масалаларига қанчалик эътибор берган бўлсалар, Шарқ олимлари ҳам шунчалик катта эътибор берганлар. Бу тарбия Шарқ олимлари томонидан яратилган асарларда ўз ифодасини топди. Жумладан, машҳур ҳинд масали «Қалила ва Димна», Низомул Мулкнинг «Сиёсатнома», Носир Хисравнинг «Саодатнома», «Рўшноинома», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қўтадғу биллик», Маҳмуд Қошғорийнинг «Девони луғотит турк», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул ҳақойиқ», Алишер Навоийнинг «Маҳбул қулуб», «Вақфия» каби асарлари муҳим аҳамиятга эга бўлган манбалардир, «Қобуснома» эса шулар жумласидандир.

Урта Осиё классик шоирлари (Абулқосим Фирдавсий, Абу Абдулло Рудакий, Носир Хисрав, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Саккокий, Алишер Навоий, Абдураҳмон Жомий, Махтумқули, Огаҳий ва бошқалар) ўзларининг бебаҳо бадий асарларида ажойиб педагогик фикрларни, жамият ҳаётига оид инсонпарварлик, ҳалол меҳнат каби ахлоқий тушунчаларни ифода этдилар. Хусусан, педагогик фикрларни ривожлантиришда халқлар орасидаги дўстлик, маданий алоқалар катта аҳамиятга эга бўлди. Академик Қори Нисёзов бу дўстликнинг асосий моҳиятини белгилаб дейди: «Урта Осиё халқлари қадим даврдан бошлаб Эрон, Ҳиндистон, Хи-

¹ Ф. Энгельс. Анти-Дюринг, «Ўзбекистон» нашриёти, 1979, 90-бст.

той, Сибирь, Шарқий Европа ва Қавказ халқлари билан иқтисодий, сиёсий ва маданий томондан муштақкам алоқада бўлганлар. Бунда, Урта Осиёда, маҳаллий халқ ва қўшни халқнинг маданият соҳасидаги муваффақиятлари бир-бири билан чатишиб кетди ва синтезлаштирилди. Урта Осиё халқлари — ўз маданиятини яратиб, бу қўшни халқлар маданиятини ўрганиб ва унинг энг яхши хусусиятларини ижодий ишлаб чиқиб, жаҳон маданиятини тараққий эттириб ва бойитиб, илгарига қараб қадам ташладилар»¹.

Урта Осиё халқлари, шу жумладан ўзбек ва тожик халқлари орасидаги қадимий дўстлик бу халқларнинг тараққиётига замин ҳозирлади. Шу муносабат билан ўзбек халқи таржимонлари, шоир ва ёзувчилари форс-тожик тилидаги асарларни ўзбек тилига таржима қилдилар ва ўзлари икки тилда (ўзбек ва форс-тожик тилида), баъзан уч тилда (ўзбек, форс-тожик, араб тилида) асарлар яратдилар. Қутб Хоразмий Низомий Ганжавийнинг, Сайфи Саройи Муслиҳиддин Саъдийнинг асарларини, Огаҳий «Қобуснома», «Ахлоқи Муҳсиний», «Зубдатул ҳикоят» ва бошқа асарларни, Мулла Фазлуллоҳ Алмаий машҳур ҳинд масали — «Қалила ва Димна» асарини ўзбек тилига таржима қилдилар ва бу билан ўзбек адабиётидаги педагогик фикрларни бойитдилар.

Араблар истилоси даврида Шарқда, шу жумладан Урта Осиёда икки хил ўқув юрти мавжуд эди: бири ибтидоий (бошланғич) мактаб, иккинчиси мадраса. Ҳар иккала типдаги мактабда кўпроқ ислом дини ақидалари ўқитилар ва ёд олишга алоҳида эътибор берилар эди.

IX—X асрларда маориф ва маданият бирмунча тараққий этган, халқ фарзандлари илм-маърифат олишга интила бошлаган эди. Академик В. В. Бартольднинг маълумотиغا қараганда, Харгун қишлоғида (Самарқанд атрофида Абгор мавзеидаги қишлоқ) истиқомат қилган бир камбағал деҳқон 848 (233 ҳижрий) йилда икки ўғлини Самарқанд шаҳрига ўқиш учун юборган. Улар Самарқандда уч йил илм ўргандилар, уларнинг онаси болаларини юнг йигириб таъминлаб турган.

---

¹ Т. Н. Кари Ниязов. Астрономическая школа Улугбека. Москва—Ленинград, 1950, 9—10-бетлар.

Уша даврда Самарқанд шаҳрининг ўзида 17 та мадраса бўлиб, унда даврнинг машҳур олимлари дарс бердилар. Марв, Нишопур шаҳарларидаги мадрасалар ҳукумат қарамоғида бўлиб, мударрислар маош билан таъмин этилган эди. XI аср бошларида ҳукумат мадрасалари ташкил қилинади, бу мадрасаларда дин олимларигина эмас, балки аниқ фанлар олимлари ҳам лекция ўқирдилар¹. Шу билан бирга мадрасаларни вақфлар ҳам таъмин этар эди. Бухоро ва Самарқанд мадрасаларида илоҳиёт билан бирга аниқ фанлар (риёзиёт, фалакиёт, ҳандаса, тиббиёт ва бошқалар), гуманитар илмлар (мантиқ, илми аруз, илми қофия, илми маоний, илми баён, илми бадеъ ва бошқалар) ҳам ўқитилади. Шу муносабат билан Бухоро, Самарқанд, Хива мадрасаларига олимлар, маърифатпарварлар йиғилдилар ва улар илм эгаларини тарбиялаб етиштирдилар. Бу даврда тасаввуф маслагининг энг реакцион формалари мактаб ва мадрасаларга кириб келди ва тарбия соҳасида тарки дунёчиликни, дунёдан воз кечиб узлатга чекиннишни тарғиб қилди. Шу муносабат билан тарбия соҳасида икки оқим вужудга келди. Биринчи диний фикрларни тарғиб қилувчи, тарки дунёчиликка чақирувчи, фақат илоҳий «илмлар»ни, догматик фикрларни ақлнинг асосий моҳияти деб тушунувчи, инсоннинг ҳар бир қилмишини тақдир билан боғловчи реакцион оқим бўлиб, Ғаззолий, Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Хўжа Аҳрор кабилар бу оқимнинг йирик намояндалари эдилар. Булар мадрасаларда фалакиёт, тиббиёт, ҳандаса, алжабр, жуғрофия каби аниқ фанларнинг ўқитилишига тамоман қарши чиқдилар ва бу фанларни мадрасалардан чиқариб ташлаш учун курашдилар. Мазкур реакцион гуруҳлар мазлум оммани ҳар қандай жабр-жафоларга, адолатсизликларга чидашга, очлик-яланғочликка қаноат қилишга ундайдилар, улар меҳнаткаш халқнинг диққатини ҳоким табақага қарши курашдан четга тортадилар. Дин ва қора гуруҳларнинг бу реакцион хусусиятини характерлаб, В. И. Ленин бундай деб ёзган эди: «Дин умр бўйи бошқаларга ишлаб, муҳтожлик ва ғарибликда яшаб келган халқ оммасини ҳар ерда ва ҳамма жойда эзадиган руҳий зулм шаклларида бирийдир... Бутун умр бўйи меҳнат

¹ М. Арипов (Орифи). Из истории педагогической мысли таджикского народа, Душанбе, 1962, 52—53-бетлар.

қилган ва муҳтожликдан чиқмаган кишига дин, бу дунё азобига чида ва сабр қил, деб таълим беради ва, бунинг ажрини нариги дунёда топишга умид боғла, деб тасалли беради»¹.

Феодализм истибдоди кучайган бир даврда, ислом дини намояндаларининг доимий таъқиби остида иккинчи гуруҳ дунёвий илм вакиллари — жаҳон аҳамиятига эга бўлган буюк олимлар ва шоирлар майдонга келди. Жумладан, буюк математик, географ ва астроном Ал-Хоразмий, ўз замонасининг энциклопедист олимларидан Абу Райҳон Беруний, табобат ва математикада, шеърят ва фалсафада жаҳон бўйлаб шуҳрат қозонган Абу Али ибн Сино, Шарқ адабиётининг энг йирик намояндаларидан Низомий Ганжавий, Носир Хисрав, Муслиҳиддин Саъдий, Умар Хайём, Алишер Навоий каби олим ва шоирлар кишилик маданиятининг тараққиёти учун ўзларининг илмий, бадий ижодлари билан катта ҳисса қўшдилар. Булар тиббиёт, фалакиёт, музыка, адабиёт, жуғрофия, алжабр, ҳандаса каби илмлар билан ёш авлодни тарбиялашга ҳам катта ҳисса қўшдилар. Бу олимлар ақлни биринчи ўринга қўйдилар. Жумладан, машҳур форс-тожик шоири Абу Абдуллоҳ Рудакий бундай дейди:

*Ақлликлар айтур, ақл — подшодир,
Ақл барчага бир — фармонраводир.
Кишилар танининг ақл лашкари,
Бутун шаҳват, орзу унинг чокари²*

Абулқосим Фирдавсий Тусий эса ақлнинг бутун фазилатларига алоҳида эътибор бериб, бундай дейди:

*Ақл йўл кўрсатиб, дилни этар шод,
Ҳар икки оламда ақлли обод
Ақл бир тирик жон, у билмас завол
Ақл турмуш асли, буни ёдлаб ол.
Ақлдан ғамгинлик, шодлик, ўктамлик,
Ақлдан борлиғу, йўқлиғу камлик.
Киши иш қиларкан беақлу идрок,
Бўлур қилмишидан юрак бағри чок.*

¹ В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами. 12-т., 151—152-бетлар.

² Мазкур ва қуйидаги парчаларнинг ҳаммаси проф. Ш. Шомуҳамедовнинг «Форс-тожик адабиёти классиклари» асарида олинди.

Кўрамизки, форс-тожик шоирлари ақлга шундай юксак баҳо берадилар.

Реакцион педагог олимлар инсоннинг ҳаётини, фаолиятини унинг тақдири, ёзмиши билан боғласалар, прогрессив олимлар ва мутафаккирлар ақлни биринчи ўринга қўядилар ва инсон ҳаётидаги ҳамма фалокат ва мусибат, шодлик ва эҳтироснинг сабабчиси деб ақлни кўрсатадилар ва инсон ўзининг ақлий фаолияти билан ўз тақдирини яратади, деган фикрни илгари сурадилар. Шунинг учун прогрессив педагог олимлар инсоннинг ақл орқали ҳар қандай билимни эгаллашга қодир эканини таъкидладилар ва инсоннинг қобилиятига қаттиқ ишондилар. Уларнинг бу фикри инсон шахсини тарбиялаш учун хизмат қилди, инсонпарварлик каби ғояларни майдонга келтирди. Шунинг учун Рудакий, Фирдавсий, Носир Хисрав, Низомий Ганжавий каби шоирларнинг асарларида ва, шунингдек, Кайковуснинг «Қобуснома» асарида тарбия, ахлоқ масалалари асосий ўрин олди.

II

«Қобуснома» 44 бобдан иборат бўлиб, булардан тўрт боби диний характердадир, қолган 40 бобни ҳаётий воқеаларни ифода этади.

Кайковус ўзининг ҳаётий тажрибалари билан ўгли Гилоншоҳни тарбиялашни истайди ва бу панд-насиҳатларини ўгли учун энг қимматбаҳо мерос деб таъкидлайди. У ўз асари «Қобуснома»да ўгли Гилоншоҳга мурожаат қилиб, умидим шуки, сен шу пандларни қабул қилгайсан. Бу билан мен оталик вазифасини бажо келтирган бўлурман. Билгилки, халқнинг расми, одати шундай: югуриб-елиб, қидириб-ахтариб дунёдан бирор нарса ҳосил қилади ва бу топган нарсасини ўзининг энг яхши кўрган кишисига қолдириб кетади. Мен дунёда мана шу сўзларни ҳосил қилдим, сен эса менинг учун энг қимматбаҳолисан. Менга сафар вақти яқинлашди, дунёдан нима ҳосил қилган бўлсам, сенинг олдингга қўйдим, токи ўзингга бино қўймагайсан ва ўзингга номуносиб ишларни қилмагайсан, деган пандларни айтади.

«Қобуснома»нинг дастлабки тўрт боби диний масалаларга бағишланган, чунки Кайковус диний ақидаларга, илоҳий тушунчаларга ишонч билан қарайди у

дин ва унинг ақидаларига танқидий муносабатда бўла олмайди. Худди шунингдек, «Қобуснома» автори қуллар масаласига ҳам (23-боб) феодал синф нуқтаи назаридан қараб баҳо беради.

Асарнинг бешинча боби «Ота-она ҳаққини билмак зикрида» деб аталади. Бу бобда автор ёшларни ота-онани ҳурмат қилишга чақиради. Ота-она ўз фарзанди учун «ўлимга ҳам тайёр» туришини таъкидлайди. Айни замонда ота-онанинг кўнглини ранжитмасликка, уларни ҳурмат қилишга ва ширин сўзлар билан муносабатда бўлишга ундайди.

Кайковус ота-онага ҳурмат ҳиссига катта эътибор беради. У, бир томондан, болани ота-онани ҳурмат қилишга, уларни ранжитмасликка чақирса, иккинчи томондан, ота-онани болага яхши ва тўғри тарбия беришга ундайди. Айни замонда, автор ота-онани ҳурмат қилишни фарзанднинг ақлли ва доно, ўқиган бўлиши билан боғлайди ва: «Ҳар бир фарзандки оқил ва доно бўлса, ота-она меҳр-муҳаббатин адо этмакдин бош тортмағай»— дейди у. Шу билан бирга, Кайковус ота-онани ҳурмат қилиш масаласига баъзан диний эътиқод юзасидан қараса, баъзан инсонпарварлик нуқтаи назаридан қарайди. Шу боисдан ҳам: «Сен ота-онанинг ҳаққига дин нуқтаи назаридан риоя қилмасанг ҳам, ақл юзидан, мурувват юзасидан риоя қил»,— деб уқтиради.

Кайковус аристократ табақасидан бўлгани сабабли ота-она ҳурматини мерос билан боғлайди, аммо мерос деб ота-онани ранжитганларни қоралайди. Маълумки, Кайковус замонасида тож-тахт мерос эди. Салтанатни эгаллаш мақсадида фарзандлар, шаҳзодалар ўз ота-оналарига ҳурматсизлик қилганлар, ҳатто ўз ота-оналарини қатл қилганлар. Бу воқеаларга Кайковус алоҳида диққат қилади. Шунинг учун у «Мерос олмоқ ҳирси била ота-онанг ўлимини ҳаргиз тиламағил»,— деб таъкидлайди.

Шунингдек, бу бобда Кайковус ота-она ҳаққини билмак хусусида гоят муҳим бир фикрни баён қилади, яъни у ўзбек ва тожик халқининг «нима эксанг, шуни ўрасан» деган машҳур бир мақолини ишлатади. Бу мақолнинг асли маъноси шундан иборатки, киши одамларга яхшилик қилса, катталарга ҳурмат, кичикларга мурувват кўрсатса, унинг бу яхшилиги бошқа кишидан қайтади ва аксинча, агар у одамларга ёмонлик, дилдорлик қилса, бу ҳам бошқалардан қайтади. Кайковус

мана шу принципга асосланиб, «Ота-она ҳаққини билмак зикрида» деган бобида ўғлига насиҳат қилиб, бундай дейди: «...ўз фарзандинг сенинг ҳақингда қандай бўлишин тиласанг, сен ҳам ота-онанг ҳақида шундай бўлғил, нединким сен ота-онанг ҳақида нима иш қилсанг, фарзандинг ҳам сен ҳақингда шундай иш қилур».

Ўз даврининг мутафаккирлари каби, Қайковус ҳам ақлга алоҳида эътибор беради, ақлнинг ҳар қандай давлатдан юқори туришини таъкидлайди. Шунинг учун фарзанднинг ақл эгаси бўлишини ҳамма нарсадан улур деб билади: «Агар молсизликдан қашшоқ бўлсанг, ақлдан бой бўлмоққа ҳаракат қил, чунки мол била бой бўлгондан ақл била бой бўлгон яхшироқдур. Ақл била мол жам этса бўлур, аммо мол била ақл ўрганиб бўлмас. Билғилки, ақл бир қимматбаҳо нарсаки, уни ўғри ололмас, у ўтда ёнмас ва сувда оқмас». Хусусан, олтинчи боб («Хунарнинг афзаллиги ва қадри баланд, олий табиатли бўлмоқлик ҳақида») диққатга сазовордир. Қайковус аристократ табақасининг вакили, аммо у баъзи ижтимоий, ҳаётий масалаларда ўз синфини инкор этади. Жамият тараққиётида у биринчи ўринга ўз синфининг ахлоқини эмас, балки ўша даврда муҳим ўрин тутган хунар ва илми қўяди. Маълумки, Қайковуснинг насл-насаби (унинг шажараси), бобоси Қобуснинг айтишича, Сомонийларга бориб тақалади¹. Аммо Қайковус яшаган даврда бу насаб ўзининг шоншавкатиини йўқотган, авторнинг ўзи эса кичик бир феодалга айланган эди. У подшолик, шаън-шавкатдан кўра хунар, билим эгаллашни, билимсиз, хунарсиз ҳар қандай юқори табақа, насл-насабли шахс ҳам ҳеч нарсага арзимаслигини баён қилиб, бундай дейди: «Агар киши ҳар қанча олий насаб ва асл бўлса-ю, аммо хунари бўлмаса, у халойиқнинг иззат ва ҳурматидан ноумид бўлур. Улуғлик ақл ва билим биладур, насл-насаб била эмас. Отни сенга ота ва онанг қўймишлар, сен унга гарра бўлмағил,... бу от фақат бир нишондин бошқа нарса эмасдур... Аммо сен хунар била бир номга эга бўлғил». Бу фикрлар билан автор ўглини қобилиятли шахс бўлишга, ишсиз, фаолиятсиз, ялқов одам бўлмасликка чақиради.

Қайковус халққа яқин туришни, халқ манфаатини кўзлашни фарзандига уқтиради, чунки у ўзининг эски

¹ М. А. Салье. Абу Райҳон Беруний, Тошкент, 1960 йил, 23-бет.

феодал шаън-шавкатидан ажралгани учун халқ тақдирига суяниб қолган эди. Шунинг учун у халқнинг озгина яхшилигини ҳам кўп кўриш лозимлигини ва қайси нарса халқ манфаатига яқин туришини ўрганиш лозимлигини уқтиради. У баланд мартабага эга бўлишни насл-насаб билан боғламайди, балки ақл ва ҳунар билан боғлайди. Автор ақл ва ҳунар ўрганиб, баланд мартабага эришиш кераклиги ҳақидаги ўз фикрини исботлаш учун Суқрот ҳақимдан мисоллар келтиради: «Суқрот ҳақим айтурки: ҳунардан яхшироқ нарса йўқдур ва донишдан улуғроқ нарса йўқдир, шармдан яхшироқ зевар йўқдур ва бадхўйликдан ёмонроқ душман йўқдур».

Кайковус ўз табақаси фарзандларининг меҳнатга қобилиятсиз эканлигини, меҳнатсиз на илмга ва на маърифатга эга бўлиш мумкинлигини ўзининг ҳаётий тажрибаси орқали тушунди. Хусусан, Сомонийлар авлодининг таназзули, уларнинг турмуш учун қобилиятсиз шахслар эканлиги Кайковуснинг кўзини очди. Шунинг учун у ўғлини меҳнат қилишга, ҳунар ўрганишга чақирди ва билимни эгалламоқ учун «меҳнат қилмоқ, баданни ялқовлик ва бекорчиликдан қутқармоқ фойдалидур. Нединким, бекорчилик ва ялқовлик баданнинг фасод ва беморлиғига сабаб бўлур. Агар баданга роҳат бериб, уни ўзингга бўйсундирмасанг, унда тандурустлик била мартабали бўла олмассан...»

Кайковус мағрурликни, такаббурликни қоралайди. Унинг бобоси Қобус илм ва адабиёт муҳиби бўлса ҳам, ўзининг илми билан эмас, балки зулмкорлиги билан мағрурланарди. Кайковус эса мағрурликни ёқтирмайди ва кимки мағрурланса, албатта, ҳамиша пушаймон бўлади, дейди.

Лекин Кайковус замонасидаги зиддиятларнинг таъсири остида қолади ва бу зиддиятлар унинг асарида акс этади: юқорида у меҳнат ва ҳунарни, илм-маърифатни ўрганишни таъкидлаган бўлса, йигирма еттинчи бобда («Фарзанд парвариш қилмоқ зикрида») ахлоқ, тарбия, ҳунар ва меҳнатга аристократик нуқтаи назардан қарайди. У хулқ-одатни туғма деб тасаввур қилади, аммо у кучсизлигидан, юмшоқлигидан ва заифлигидан уни намоён қила олмайди, деб тушунтиради.

Шу билан бирга Кайковус одоб ва ҳунарни юқори табақа мероси, касбни эса халқнинг мероси деб талқин қилади ва юқори табақа фарзандларига одоб ва ҳу-

нардан яхшироқ мерос йўқдир, халойиқнинг фарзандларига эса касб ва ҳунардан яхшироқ мерос йўқдир, дейди. Аmmo юқори табақа фарзандлари турмуш кечирish учун эмас, зарурат учун ҳунар ўрганишини таъкидлайди, яъни кунлардан бир кунни тасодифан керак бўлиб қолиши учун ҳунар ўрганиш зарурлигини баён қилади. Бу фикрни исботлаш учун автор «авлиё подшо» Гиштосбнинг ёшлик чоғида Рум шаҳарларидан бирига бориб темирчига шогирд тушиб, ўз жонини сақлаб қолганини мисол келтиради. Ҳатто Қайковус юқори табақа фарзандлари юз хил ҳунарга эга бўлиб, уни ишлатмаса ҳам, буни айб ҳисобламайди. Бу билан Қайковус ўз табақасини имтиёзли қилиб кўрсатади.

[Ҳар ҳолда Қайковус ёшларга хилма-хил касб эгаси бўлишни, хилма-хил ҳунар ўрганишни тавсия қилади, яъни у халққа ҳунар ва касбни, ҳарбий кишига ҳарбий илмларни, сувда сузишни, от минишни, чавгон уришни, каманд ташлашни ўрганишни тавсия қилади. Феодализм ҳукмронлик қилган даврда бундай ҳарбий илмларни ўрганиш ўша даврнинг талаби эди.

«Қобуснома»нинг энг муҳим бобларидан бири қирқ тўртинчи бобдир. Бу бобда Қайковуснинг дунёқараши яна ҳам очиқроқ намоён бўлади: автор бутун одамларни уч гуруҳга бўлади ва бу гуруҳларнинг жамиятда тутган ўрнини аниқлайди. Айни замонда, автор одамларнинг энг яхши фазилатларини, уларнинг хулқ-атворини, хислатларини ҳам уч хилга бўлади: ақл, тўғрилиқ, жувонмардлик (инсонпарварлик, сахийлик, қўли очиқлик). Қайковуснинг фикрича, одамларнинг ҳаммаси шундай сифатларга эга бўлишни истайдилар, лекин бу хислатларга улар эриша олмайдилар. Чунки улардаги баъзи хислатлар: жумладан, сусткашлиқ, бефаҳмлиқ, ҳовлиқмалиқ унинг яхши хислатга эришишидаги йўлини бекитиб қўяди. Демак, Қайковус ҳамма масалага инсоннинг ўзи сабабчи деб таъкидлайди.

Қайковус инсоннинг атрофини ўраб олган ташқи дунёга алоҳида эътибор беради, яъни у инсоннинг ташқи дунёга бўлган муносабатини, ташқи дунё билан алоқасини аниқлашдан олдин, зоҳирий дунёдаги бор мавжудотнинг ўзаро бир-бири билан бўлган муносабатини аниқлашга алоҳида эътибор этади ва бу муҳим масалани ҳал қилишга интилади.

Қайковуснинг фалсафий қарашларининг муҳим томони шундаки, у ҳаётдаги мавжудотни бир-бирига ало-

қадор ва бир-бири билан зиддиятдадир деб талқин қилади. Масалан, у ўғли Гилоншоҳга мурожаат қилиб, бундай дейди: «Демак, инсоннинг баданида бир қисм табиий кучлар ва осмон гумбази, юлдузлар, моддалар, унсурлар, шакллар, жонлар, ақллар мавжуддур... ва ҳар бири... мураккаб мажму бўлмишдур». Қайковуснинг фикрича, ташқи дунёдаги мавжудот ё бевосита ёки билвосита бир-бири билан боғланиши мумкин. Бир-бирига зид бўлмаган ва бир-бирига ўхшаш бўлган мавжудот бевосита муносабатда бўлади, бир-бирига қарама-қарши бўлган моддалар эса билвосита муносабатда бўлади. Шунга кўра, автор: «Ундоқким, бу улуг жаҳонда кўргингдурки, буларнинг бари жавоҳирда мутталиф бўлсалар ҳам афлок ва табое табиат бандида бир-бирига сартосар бўлмишлар, шундоқким ўт ва сув барча сифатда бир-бирига зиддурлар. Бас, тупроқ, ўт ва сувнинг... барча зид ва хосиятларнинг орасига Ер улуг банд бўлиб тушди», — дейди.

Автор кишининг руҳий ҳолатини ҳам икки катта гуруҳга бўлади: жисмоний сезгини, яъни эшитиш, кўриш, ҳидлаш, тотиш ва ушлаб кўриш сезгиларни, «модда» (ҳаюло) билан, руҳий ҳиссиётни, яъни ёд олиш, тафаккур, хаёл, сўзламоқ, тадбир қилмоқни «жон» билан боғлайди. Бирини моддий ҳаёт, иккинчисини руҳий ҳаёт натижаси деб кўрсатади.

Қайковус инсоннинг бу икки хусусиятидан ташқари учинчи хусусиятини ҳам кўрсатиб ўтади. Буни инсон жисмидаги энг қадрли нарсалар деб атайди, бу нарсаларга инсоннинг энг яхши фазилатини, яъни жувонмардлик, донишмандлик, камолот, олижанобликни киритади.

Автор инсоннинг бу хусусиятини ақл билан боғлайди ва жувонмардлик, донишмандлик, камолот, олижаноблик — буларнинг ҳаммаси олий ақл ташаббуси билан баданда пайдо бўлади, деб қарайди ва бу фикрларидан, тан жон билан, жон нафас билан, нафас ақл билан тирикдир, деган хулосага келади.

Аммо Қайковус юқорида зикр қилинган масалаларга идеалистик нуқтаи назардан қараб, буларнинг ҳаммаси худо томонидан берилган деб талқин қилади.

Қайковус инсонга табиатнинг бир жузъи деб қаради, яъни у инсонни табиатдан ажралган ҳолда тасаввур қилмайди, аксинча инсон билан табиат орасидаги муносабатларни таъкидлайди. Мазкур тушунчани у

одамнинг танасида табиий кучнинг бир қисми, яъни кўк гумбази, юлдузлар, моддалар, унсурлар, нафас ва ақл мавжудлиги, буларнинг ҳар бири алоҳида бир олам эканлигини у фалсафий фикрлар нуқтаи назаридан талқин қилади.

Кайковус, хусусан, хилма-хил моддалар орасидаги алоқани, уларнинг бир-бирига тааллуқли эканини қайд қилади. Аммо яна идеалистик талқин қилиб, бу моддаларнинг алоқасини илоҳий кучга боғлайди. Демак, у буларнинг (табиий куч, кўк гумбази, юлдузлар, моддалар, унсурлар, нафас, ақл — С. Д.) бир-бирига муносабати йўқ эди, олло таоло буларни бир-бирига боғлаган деб тушунади.

Кайковус ўз асарида инсонга катта аҳамият берди ва бундай деди: «Одамнинг тани кўзга кўринадургон ва кўзга кўринмайдургон моддалардан тузилгон». Айни замонда, автор «Қобуснома»нинг бош қисмида инсонга юксак баҳо бериб, дунёда одамнинг билмаган ва танимаган ҳеч нарсаи йўқдир, дейди. Шунинг учун автор инсонни табиат оламида буюк бир дунё билади ва инсоннинг ҳар бир воқеани шуур қилувчи қудратли ақлга эга эканини таъкидлайди. Бундай қараш натижасида Кайковус инсонни гуруҳларга бўлади ва ҳар бир инсоний гуруҳнинг жамиятда тутган ўрнини белгилаб беради: «Эй фарзанд, билғилки, ҳақимлар ақл ва жувонмардликдан алфоз (сўз) била жасадсиз бир неча сурат ясабдурлар, бу суратлар тан, жон, ҳавос (сезги) ва маоний (маънолар) суратидир. Дебдиларки, тани — жувонмардлик, жони — ростлик, ҳавоси — дониш ва маонийси — сафодур. Бу суратларни халққа тақсим қилдилар: бир гуруҳга тан тегди, ўзга нарса етмади, бир гуруҳга тан, жон, ҳавос ва маоний етди,... тан етгон гуруҳ... иёрлар, сипоҳлардурки, халойиқ уларга жувонмард деб от қўйдилар. Жон ва тан етгон гуруҳ зоҳиран маърифат соҳибидурки, халойиқ уларга сохта маърифат номи қўйдилар. Бир гуруҳга тан, жон ва ҳиссиёт етди, булар ҳукамо авлиё ва анбиёлардурлар, халойиқ уларга дониш ва афзун деб от қўйдилар».

Кайковус бу гуруҳларнинг жамиятда тутган ўрнини бирин-кетин санаб ўтади, аммо инсонларнинг бир хил хулққа, сифатга эга эмаслигини, бу гуруҳларнинг хулқатвори эътибори билан турлича эканини аниқлаб беради. Инсон хулқи хилма-хил жамиятда ва хилма-хил ижтимоий гуруҳлар орасида бирига маъқул бўлса, ик-

кинчисига маъқул эмаслигини, бир гуруҳда жамият аъзолари инсоннинг шу хулқини қўллаб-қўлтиқласа, иккинчи гуруҳ бундай хулқни бир нуқсон тариқасида қабул қилишини таъкидлайди. Мана шу фикрга асосланиб, Кайковус жувонмардликнинг асосини уч гуруҳга бўлади. «Жувонмардликнинг асли уч нарсадур: бири улким, айтгон сўзингни ўзинг қилсанг, иккинчиси улким, ростликка хилоф қилмасанг ва учинчиси улким, хайр ишини илгари тутсанг». Айни замонда, «Қобуснома» автори ҳар бир гуруҳнинг хулқ-атворини, уларнинг жамиятда тутган ўрнини белгилаб ўтади. Хусусан, жувонмардлик ва иёрликни таърифлаб, бундай дейди: «Билғил, жувонмардлик ва иёрлик шул кишига сазовордурки, унинг бир қанча ҳунари бўлсин. Бири улки, далир ва мардона (жасурлик ва мардлик), сабо, рост ваъда, пок дил, пок аврат (ростгўйлик) ва пок забон бўлса, яна бири улким, ўз сўзидин андиша қилиб, асирларга дастгир бўлса, бечораларга мадад еткурса, ёмонларнинг ёмонлигини яхшилардан йироқ тутса... одамларга зиён ва зарар еткурмаса».

«Эй фарзанд, бу хабарлардаким мен иёрларни ёд қилдим, бироқ сипоҳийлар ҳам бу расм била бўлмоқлари шартдурки, сипоҳийнинг иши ҳам иёрлик иши била тамом бўлур. Лекин каримлик, меҳмондўстлик, сахийлик, тўғрилик, ҳақшунослик, пок жомалик, яхши қуролланиш сипоҳийга мансубдур».

Кайковус тафаккур ва ақлни юксак баҳолади, аммо ақл ва тафаккурни тавҳид билан боғлайди. Лекин у ишратни, рақсни, қўшиқни рад қилмайди. Аммо буларни «тасалли воситаси» деб қарайди ва буларга диний тус беради.

Кайковус ақл масаласига катта эътибор беради. У инсон билан ҳайвон орасидаги баъзи бир умумийликни тўғри кўрсатади. Аммо автор инсоннинг ҳайвондан қанчалик юқори туришини ҳам баён қилади, яъни инсон руҳий ҳолатининг ҳайвоннинг савқу табиатидан нақадар юқори эканини тасдиқлайди. Мана шундай фикрлардан сўнг автор инсонлар орасидаги қобилият ва истеъдод масаласига ўтади.

«Автор «Қобуснома»нинг мазкур 44-бобида, юқоридаги фикрлардан ташқари, инсон қобилиятининг хилма-хил эканлигини ҳам баён қилади.» У инсон ақлига алоҳида эътибор беради ва уни иккига бўлади: «...ақл икки хилдур: бири туғма ақлдурки, буни азалий (та-

бий ақл) дерлар, иккинчиси касбий ақл, буни муктасиб (ўрганилган ақл) дерлар. Касбий ақлга дониш ҳам дерлар. Муктасибни ўрганса бўлур, аммо азалий ақл худонинг неъматидур, уни таълим била ўганиб бўлмас. Худо агар сенга азалий ақл бергон бўлса, сен муктасиб ақлни ўрганмоққа кўшиш қил, токи азалий била муктасибни вобаста қилғил. Шунда халқ орасида улуғ ва азиз одам бўлурсан... Сен муктасиб ақлни пеша этмакда хато қилмағил, уни кучинг етгунча ўрганғил, нединким оқиллар тонфасидин бўлмасанг ҳам донишлар тонфасидандурсан, иккисидин бирига эга бўлгонинг яхшидур. Дерларким, агар ота бўлмаса, онадин яхши киши йўқдур. Ақлли бўлмоқ истасанг, унда ҳикмат (фалсафа) ўрганғилки, ақл ҳикмат била камол топгусидур. Бир куни Аристотелис донишдин: «ақлнинг кучи нимадандур?»— деб сўрабдурлар. Донишманд: «Ҳамма кишининг кучи овқатдандур, ақлнинг кучи ҳикматдандур»— деб жавоб берибдур».

Қайковуснинг ақлни шу хилда икки категорияга бўлиши унинг идеализм фалсафасининг намояндаси эканлигидан далолат беради. Аммо Қайковус худо томонидан берилган ақлга эмас, меҳнат билан топилган ақлга алоҳида эътибор беради ва уни қадрлайди. Муктасиб ақлнинг такомиллашиб боришини, табиий ақлнинг муктасиб ақлсиз ривожланмаслигини, ҳатто табиий ақлга эга бўлганларнинг муктасиб ақлсиз бирор иш қила олмасликларини таъкидлайди. Муктасиб ақл меҳнат орқали қўлга киритиларкан, табиий ақл ҳам таълим орқали вужудга келади, демак, табиий ақл таълим-тарбиясиз тараққий этмайди. Шундай қилиб, Қайковус, бир томондан, табиий ақлни эътироф қилса, иккинчи томондан ҳар бир шахснинг ақлий тараққиётига эга эканини ҳам эътироф қилади. У ҳар иккала ақлий куч учун таълим-тарбия зарур эканлигини таъкидлайди.

Ў Қайковус ўз асарида тарбияга алоҳида диққат қилади ва тарбияни инсон ақлини, шахсий ҳаётини таркиб топтирувчи омиллардан деб билади. Хусусан, инсонни тарбиялашда ҳаётий таъсирнинг ролини эътироф қилади. Масалан, автор бир ўринда шундай дейди: «Гарчи ҳар кишини турмуш устоди дониш этмаса, ҳеч ким унга сўз ўргатмоқ учун азият чекмасин, нединким, меҳнати зоеъ кетгай». Демак, кишини тарбиялашда ҳаётий таъсирнинг роли Қайковуснинг диққатидан чегда қолмади.

Кайковуснинг фикрича, тарбиядан мақсад инсонни ҳозирги замон ва келажак учун яроқли шахс қилиб етиштиришдир. Автор инсоннинг дунёни билиш қобилиятига эга эканлигини таъкидлайди ва шу билиш орқали ҳаёт учун зарур бўлган нарсаларни қўлга киритади. Унинг фикрича, инсон худодан бошқа ҳамма мавжудотни танийди, у ҳамма нарсани объектив қабул қилади, дунёда одам билмаган ва танимаган ҳеч нарса йўқ эканлигини тан олади. Аммо автор ўз замонасида ҳамма нарсани билиш мумкин эмаслигини, буни фақат келажак ҳал қилишини кўрсатиб ўтади. Бу ҳақда Кайковус ўз асарига бир ҳикояни мисол тариқасида келтиради. Ҳикояда Хисравнинг донишманд вазири Абузуржмеҳрнинг подшонинг саволига берган жавоби характерлидир. «(Хисрав) яна сўради: Ҳамма нарсани ким билади?» Абузуржмеҳр деди: «Ҳамма нарсани ҳамма билади, аммо (бундай киши) ҳали онадин туғилмашидур». Лекин Кайковус бундай фикрлар билан бирга дунёни билиш соҳасида идеализмга ҳам берилади. Кайковуснинг фикрича, дунёни билишдан мақсад ундан фойдаланишдир. Дунёнинг бутун гўзаллиги, орасталиги, эзгулиги инсонга мансубдир, дейди. Лекин иккинчи бир ўринда эса у бу фикрдан воз кечиб, жамиятни бири ҳукмдор, бошқаси маҳкум: бири тўювчи, иккинчиси тўйдирувчи шаклида тасаввур қилади ва жамиятни худо шундай яратди, деб таърифлайди («Пайғамбарларнинг сифати ҳақида» деган боби).

«Қобуснома»нинг еттинчи боби суҳандонлик билан баланд мартабага эга бўлиш масаласига бағишланади. Бу бобда автор нутқнинг гўзал маъноли бўлиши, нутқда сўзни ноўрин ишлатмай, ўз ўрнида ишлатиш масалаларини ёритади, тўғри сўзлашга, ёлғон сўзламасликка, нутқни халққа маъқул қилишга ундайди.

Кайковус фақат нутқ сўзлашни эмас, балки бошқаларнинг сўзи ва нутқидан ибрат олишни таъкидлайди, шундай йўл билан ҳам яхши нотик бўлиш мумкинлигини уқтиради:

«Эй фарзанд, токи қила олсанг сўз эшитмакдин қочмағилки, киши сўз эшитмак билан суҳангўйлик (нотиқлик) ҳосил қилур». Бу фикрни Кайковус далиллар билан исботлайди: «Бир ўғлон онадин туғилса, унга ернинг остидан бир жой қилиб, сут бериб, ул жойда парвариш қилсалар, онаси ва дояси унга гапирмасалар, у ўғлон ҳеч кишининг сўзин эшитмаса, улуғ бўлғонда

у лол (соқов) бўлур. Йиллар ўтиб сўз эшитса, ўрганса, у сухангўй бўлғай». Иккинчи бир ўринда: «Онадин кимки кар туғилса, ул лол бўлур» — дейди. Бу фикр билан Қайковус сўзни илоҳий деб талқин қилмайди, аксинча сўзни инсон яратади, сўз инсонлар орасида алоқа воситаси сифатида хизмат қилади деган фикрни илгари суради.

{ Тарбия соҳасида Қайковусни кўпроқ донишмандлар сўзи қизиқтиради, шунинг учун у сухандон бўлишда донишмандлар сўзини тинглашни тавсия қилади. Айниқса, у ёлгон ва беҳуда сўзлашни қаттиқ қоралайди: «Эй фарзанд, демак ёлгон ва беҳуда сўз айтмағил, беҳуда сўз айтмоқ девоналикнинг бир қисмидур», — дейди.}

«Қобуснома»даги «Мажоз (ҳазил-мазаҳ) қилмоқ, шатранж (шахмат), нард ўйнамоқ зикрида», «Шикорга (овга) чиқмоқ зикрида», «Чавгон ўйнамоқ зикрида», «Уруш қилмоқ зикрида» каби бир қатор бобларни Қайковус юқори табақа фарзандлари тарбиясига бағишлайди. Айрим бобларда эса автор жисмоний тарбияга алоҳида эътибор беради ва ўзининг ёшликда олган тарбиясини мисолга келтиради, жисмоний тарбиянинг бошқа турлари қаторида сувда сузишни ўрганишнинг зарурлигини ҳам уқтириб ўтади.

{ Қайковус овқатланиш, дам олиш, ҳаммомга бориш, меҳмондорчилик, шароб ичиш каби ҳаётий масалаларни ёритишга ҳаракат қилади ва «Қобуснома»да инсоннинг бундай кундалик ишлари муҳим ўринни эгаллайди.

Ёшларнинг илм ўрганишига Қайковус алоҳида эътибор беради. Унинг фикрича, илм (фан) инсонни ҳар томонлама камол топтирадики, хусусан, у табииёт, астрономия ва музыкага оид илмларга диққат билан қаради, бу илмларни ўрганишни ҳар бир ёшнинг вазифаси деб билди.

«Қобуснома»нинг 43- боби деҳқончилик ва бозор хунарларига бағишланади. Бу бобда автор ўғлига қандай қилиб деҳқончилик қилишни, қандай қилса ҳосилни кўпроқ олиш мумкинлигини ўргатади, яъни бақувват ҳўкизга эга бўлиш, экинни вақтида экиш, ерни шудгор қилиш каби ҳаётий масалаларга алоҳида диққат қилади.

{ Қайковус ўз асарида ёшларнинг хулқ-атворида алоҳида эътибор берди. Уларга инсонпарвар бўлишни, халққа ширин муомала қилишни таъкидлади. Шўнинг-

дек, дўст ва душманга қандай муносабатда бўлиш каби масалаларни ҳам ўз асарида ёритди.)

«Қобуснома» ҳаётини ва амалий масалаларни кенг очиб беради. Автор бу масалаларни ўз турмушида кўрган ва учратган. Бу ҳаётини муаммоларни Кайковус ҳикоялар, мақоллар ва донишмандларнинг ҳикматли сўзлари воситасида исботлайди. Шунинг учун ҳам «Қобуснома» XI аср Шарқ педагогикаси тарихида ғоят қимматли асарлар қаторига киради.

III

Огаҳий мутафаккир, донишманд ва севимли шоир эди. У XIX асрда яшаб, ижод этган шоирларнинг энг маҳсулдоридир, яъни у умрининг охирига қадар фақат ижодий иш билан машғул бўлди. Қисқаси, у Алишер Навоидан сўнг ижодий маҳсулотда биринчи ўринда туради.

Муҳаммад Ризо Эрнийез ўғли Огаҳий болалик кезларидаёқ ўз она тилиси — ўзбек тили билан бир қаторда форс ва араб тилларини мукамал эгаллаб олган эди. Лекин асосан ўзбек тилида ижод қилди. У яратган шеърини мисралар ўзининг сержилолиги билан кишиларни ҳамон ўзига ром қилиб келмоқда.

Огаҳий шоир сифатида ўз шеърларини тўплаб «Таъвиз ул-ошиқин» («Ошиқлар тумори») номли девон тузди. Девон машҳур котиблар томонидан бир неча бор кўчирилди ва чоп этилди. Девондан ўрин олган ижтимоий, ахлоқий ва муҳаббат мавзусидаги гўзал ғазаллар, мухаммас, рубоий ва маснавийларда шоирнинг ўз тафаккури, бой ички дунёси, замонага, зулм ва зolimларга нафрати, оддий меҳнаткаш халққа муҳаббатини уфуриб туради. Хуллас, Огаҳий бу шеърларда инсоннинг энг гўзал фазилатларини, муҳаббат мотивларини ва шунингдек, ўзининг юрак дардлари — шодлик ва қайғусини бадий мисраларда маҳорат билан таянган.

Огаҳий яшаган феодализм даврида Хоразмда реакцион оқим билан бир қаторда маърифатпарварлик, тинчлик ғояларини тарғиб қилувчи прогрессив адабий ҳаракат майдонга келган эди. Огаҳий ана шу илғор адабий ҳаракатнинг вакили сифатида замондошлари

Мунис, Комил, Рожий, Нозим, Диловар каби шоирлар билан ҳамкорликда умр кечирди.

Огаҳий Хоразм тарихидан бешта китоб тартиб этди. Уларнинг биринчиси — «Риёз-уд-давла» 1844 йилда ёзилиб, унда Оллоқулихон ҳукмронлиги даври (1825—1843) воқеалари тасвирланган.

Огаҳийнинг иккинчи тарихий асари «Зубдат ут-таворих» Раҳимқулихоннинг Хоразмда ҳукмронлик қилган давридаги (1843—1846) тарихий воқеаларни ўз ичига олади.

Шоир ўзининг «Жоме ул-воқеоти султоний» асарини 1846—1855 йилларда ҳукмронлик қилган Муҳаммад Аминхон даври воқеаларига бағишлайди.

Тўртинчиси «Гулшани давлат» деб аталиб, унда Сайид Муҳаммад Баҳодирхон ҳукмронлиги даврида (1856—1865) рўй берган воқеалар қаламга олинади.

Огаҳийнинг сўнгги асари «Шоҳиди иқбол» Муҳаммад Раҳимхон Сонийнинг (1865—1910) тахтга ўтириши воқеалари билан бошланиб, 1872 йили чор қўшинларининг Хива устига қилган ҳарбий юришлари тасвири билан узилиб қолади. Чунки 1874 йилда буюк инсон, оташқалб шоирнинг юраги уришдан тўхтади. Шу боисдан ҳам у бошлаган иш охирига етказилмай чала қолди. Бу асар ҳозир Салтиков-Шчедрин номидаги Ленинград шаҳар халқ кутубхонасида сақланмоқда.

Огаҳий ўзининг юксак истеъдоди, сермахсул ижоди билан забардаст олим, санъаткор шоир сифатидагина эмас, балки моҳир таржимон сифатида ҳам адабиётимиз тарихида алоҳида ўрин эгаллади. У бу соҳада ҳам ўз ижодини тарихий асарлардан бошлади. Огаҳий машҳур тарихчи Муҳаммад ибн Ховандшоҳ Мирхонд (XV аср) томонидан ёзилган кўп томлик «Равзат ус-сафо» асарининг II ва III жилдларини ўзбек тилига таржима қилган. Кейинчалик Низомиддин Муҳаммад бинни Муҳаммад Муқим Ҳиротийнинг «Табақоти Акбаршоҳий» номли асарини, Муҳаммад Маҳдий Астрободийнинг «Тарихи Нодирий» китобини, шунингдек Муҳаммад Юсуф Муншийнинг Балх ҳокими Муҳаммад Муқимхонга бағишлаб ёзган «Тазкирани Муқимхоний» асарини, 1858—1859 йилларда эса машҳур олим Маҳмуд бинни Шайх Али бинни Имомиддин Ғиждувонийнинг «Мифтоҳ ут-толибин» асарини форс тилидан ўзбек тилига таржима қилди. «Мифтоҳ ут-толибин»нинг шоир қўли

билан кўчирилган ягона нусхаси ҳозир ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда.

Шу нарса характерлики, шоир Огаҳий бадий асарларнинг таржимасига таржимон сифатида анча маҳоратга эришгандан сўнг қўл урган. Масалан, у 1862—1863 йилларда Саъдий Шерозийнинг машҳур «Гулистон» асарини, 1868—1869 йилларда Абдурахмон Жомийнинг «Юсуф ва Зулайҳо», Бадриддин Ҳилолийнинг «Шоҳ ва гадо» асарларини ўзбек тилига моҳирона таржима қилди.

Огаҳий ўзи таржима қилаётган асарларнинг мазмунига, уларнинг тарбиявий моҳиятига жиддий эътибор берарди. Шунинг учун ҳам Огаҳий таржималари орасида фалсафий, ахлоқий-таълимий характердаги асарлар алоҳида ўринни эгаллайди. Масалан, Ҳиндистонда ҳокимлик қилган подшоҳлардан Муҳаммадшоҳ Аврангзеб замонида яшаган олимлардан Муҳаммад Вориснинг «Зубдат ул-ҳикоят» и насиҳатнома характеридаги асардир. Огаҳий таржима қилган бу асарнинг фақат биргина нусхаси бизгача етиб келган. Шунингдек, Кайковуснинг «Қобуснома»си ҳам биринчи марта Огаҳий томонидан ўзбек тилига таржима қилинди.

Маълумки, Огаҳийнинг амакиси Шермуҳаммад Мунис биринчи бўлиб «Саводи таълим» китобини яратди. Табий, Огаҳий ўз устози Мунисдан ҳар жиҳатдан таълим олади ва ўз поэзиясида, таржималарида таълим-тарбия масаласига алоҳида эътибор беради. У бир ўринда:

«Илм андоқ ганжи нофеъдур бани одамғаким,

Қимда ул бўлса, ики олам бўлур обод анго» —

деб илмга катта эътибор беради. Шунинг учун шоир тарихий, бадий асарлар билан бирга таълимий-дидактик асарларни ҳам таржима қилади. Жумладан, «Зубдат ул-ҳикоят» («Ҳикояларнинг энг яхшиси»), «Мифтоҳут толибин» («Талабгорларнинг калити»), «Ахлоқи муҳсиний», «Насиҳатномаи Кайковус» («Қобуснома»), Саъдийнинг «Гулистон» асарини ўзбек тилига таржима қилди. Бу асарлар Шарқ педагогика тарихи соҳасида катта роль ўйнайди ва XIX асрда халқни ва ёш авлодни тарбиялашда асосий омиллардан ҳисобланади. Хусусан, «Қобуснома» таълим соҳасида катта аҳамиятга эга бўлди.

«Қобуснома»нинг Огаҳий ўз қўли билан қилган таржимаси топилмади. «Қобуснома»нинг таржималари

бошқа котиблар томонидан кўчирилган. Бу таржима-ларнинг иккита нодир нусхаси Беруний номидаги Шарқ-шунослик институтида, бир қўл ёзма нусхаси Салтиков-Шchedрин номидаги Ленинград Давлат Халқ кутубхо-насида сақланади. Огаҳий форсий нусхадан таржима қилгани аниқ, буни «Қобуснома»нинг сўз бошисида таржимон Огаҳий Муҳаммад Раҳимхон Ферузнинг тили-дан сўзлаб, шундай дейди: «Мазкур насихатномани илқимга бериб дедиким, бу нусхани туркий тили бирла таржима қил, то турк тавоифининг авоми доғи бу пандлардин баҳра олғай ва бизнинг отимиз, сенинг сў-зинг олам инқирозигача замон авроқида боқи қолғай».

Шубҳасиз, Огаҳий асарни форсчадан таржима қи-лади, аммо форсчанинг қандай нусхасидан таржима қилгани номаълум. Огаҳийнинг таржимасини профес-сор Е. Э. Бертельснинг рус тилига қилган таржимаси билан солиштирганда, Огаҳийнинг таржимаси қисқароқ кўринди, аммо Огаҳийнинг таржимаси асли нусхага анча яқин, услуби мустаҳкам, ишлатган истилоҳлари оригинал.

Шуни қайд этиш керакки, «Қобуснома»нинг биринчи тўрт боби илоҳиёт билан боғланади. Аммо Огаҳий маз-кур тўрт бобни ўрганишда ҳам инсон фазилатларини биринчи ўринга қўйди ва ўша боблардаги инсонга хос бўлган фазилатлар, гўзалликлар, инсоннинг меҳнат ва курашларини пайқай билди ва шу фазилатларни тар-жимон сифатида биринчи планга чиқара олди.

Мисол тариқасида мазкур боблардан айрим жумла-ларни келтирамиз.

«Эй фарзанд билғилким, жаҳонда одамнинг билма-ғон ва танимағон ҳеч нарсаи йўқдур...

Танимоқ нақшдекдур, танилғон нарса манқушдекдур¹ ва таниғувчи наққошдекдур. Манқуш нақшни қабул қилмаса, ҳеч наққош унга нақш қилмағусидур. Кўрмас-мусан, мум нақшни тошдин яхшироқ қабул қилур. Бу жиҳатдин мумдин муҳр тузадурлар ва тошдан тузатмас-лар. Демак, барча танилғон нарсада танимоқ қабули бёрдур. Сен ўзингга боқғил,... созға қараб созандани та-ниғил...

Восита бўлмаса, ҳеч нарсада шараф², манзилат³ ва тарбият бўлмағусидур...

¹ Манқуш — нақшланган, безалган.

² Шараф — улуғлик, мартаба. ³ Манзилат — даража, лаёқат, қадр, мартаба.

Барча доноларга маълумдурки, ҳар киши қайси жамоага тобе бўлмоқ тиласа, ул жамоа била суҳбат қилмоғи керакдур. Ҳар киши бадбахт ва шақий¹ бўлмоқ тиласа, ёмонларнинг суҳбатин ихтиёр қилур».

Огаҳий таржимасининг тили XIX аср ўзбек адабий тилидир. Шунини қайд қилиб ўтиш керакки, XIX аср поэзия ва таржима тиллари халқ тилига анча яқиндир, аммо оригинал тарихий асарларнинг тили араб ва форс тилларининг кўпроқ аралашуви нуқтаи назаридан анча мураккабдир. Огаҳийнинг таржима асарлари ва тарихий асарларининг тилига ҳам шундай баҳо берсак хато қилмаган бўламиз. Шунга қарамай, гап структураси, ишлатган истилоҳлар, айрим сўзларнинг қўлланиши нуқтаи назаридан XIX аср ўзбек адабий тили ҳозирги замон ўзбек адабий тилидан анчагина фарқ қилади.

«Қобуснома»ни форс тилидан ўзбек тилига таржима қилишда Огаҳий асосан XIX аср Хоразм ўзбек тилидан мукамал фойдаланди. Шунинг билан бир қаторда, таржимон Хоразм шевалярини ҳам ишлатди. Масалан, учоқ (том), зангу (нарвон, шоти), сотғун-олғун, динор, юзмак ва ҳоказо. Иккинчидан, ўша замон ўзбек тили луғат фондига сингиб қолган араб, форс тилидаги сўзлардан ҳам фойдаланди.

Биз «Қобуснома»нинг ҳозирги нашрини тайёрлашда китобхонларга енгиллик туғдириш мақсадида араб, форс тилидаги сўзларнинг таржимасини, шевалярининг ҳозирги замон формаларини беришга ва ҳаттоки кўпгина жойларда айрим жумлаларни ҳозирги замон ўзбек тилига яқинлаштириб беришга ҳаракат қилдик.

Огаҳий таржимасини тўлдириш мақсадида баъзи ўринларда форс-тожик ҳамда Е. Э. Бертельснинг «Қобуснама» нусхаларидан фойдаландик, услубни раво қилиш мақсадида баъзан сўз ва жумлалар ҳам киритдик, бундай сўзлар ва жумлаларни эса қавс ичида бердик.

Ниҳоят, диний терминларни олиб ташладик. Аммо услуб жиҳатидан XIX аср Хоразм услубини сақлашга ҳаракат қилдик.

Албатта, Огаҳийнинг мазкур таржимаси Шарқ педагогикасини, жумладан, ўзбек педагогикаси тарихини бойитишда катта роль ўйнайди.

С. ДОЛИМОВ,
филология фанлари кандидати.

¹ Шақий — бахтсиз, бузуқи.

МАВЪИЗАТНОМАИ КАЙКОВУС

(Кайковуснинг насихатномаси)

... Бу муборак оворда ¹ амир Унсурулмаолий Кайковус бинни Искандар бинни Қобус бинни Вушмагирнинг ўз ўғли Гилоншоҳ учун жам қилгон насихатномаси ул шаҳзодаи озоданинг назари анварига етишди ва мусаффо хотирига уни («Қобуснома»ни) туркий тил била таржима қилдирмоқ таманноси ² тушди. Бу бандаи фақир Муҳаммад Ризо мироб Огаҳий, бир куни ул жаноб (нинг) (Сайид Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон) мажлисига бориб, ... ҳам ул мажлиснинг бир гўшасида ўтирдим. Дарҳол менга неча турлик меҳрибонликлар кўргузиб, мазкур «Насихатномаи»ни илкимга бериб дедик: «Бу нусхани туркий тили била таржима қил, токи турк тавойифи (гуруҳлари)нинг авоми ³ ҳам бу пандлардан баҳра олғай...».

Фақирким, ул жанобдин бундоғ марҳаматларни кўрдим. Куллуқ қилиб, таълим русумин ⁴ бажо келтурдим. Хушҳоллик била ул... мажлисдан чиқиб, ўзимнинг вайрона кулбамга келиб бир гўшада ўлтурдим ва ихлос қаламни эътиқод ⁵ авроқига ⁶ сурдим ва қудратим борича саъю кўшиш ⁷ умурин ⁸ зуҳурга ⁹ еткурдим. Энди... умидим шулки, бу хизмат ибтидоси ¹⁰ ихтитом ¹¹ сарҳадига ¹² етушғай ва шаҳзодаи озоданинг ҳумоюн ¹³ хотирига мақбул ва марғуб ¹⁴ тушғай, токим фақир ул жанобнинг лутф ва марҳамати бодасидин ¹⁵ сархуш ва сероб бўлғайман ва ул сархушлик воситаси била бу ранжи ғамнинг оғир юкидин... тезроқ қутулғайман...

¹ Овор — вақтлар. ² Таманно — орзу. ³ Авом — халойиқ. ⁴ Русум — одат. ⁵ Эътиқод — ишонч. ⁶ Авроқ — саҳифалар. ⁷ Кўшиш — ҳаракат. ⁸ Умур — ишлар, воқеалар. ⁹ Зуҳур — пайдо бўлмоқ. ¹⁰ Ибтидо — бошлаш. ¹¹ Ихтитом — тамом бўлиш. ¹² Сарҳад — чегара. ¹³ Ҳумоюн — муборак. ¹⁴ Марғуб — сеvimли. ¹⁵ Бода — май, шароб.

Энди бу «Насиҳатнома» жоменнинг сўзи булдурким, туркий иборати била мастур¹ бўлур.

Бу пандни жам этгувчи амир Унсурулмаолий Қайковус бинни Искандар бинни Қобус бинни Вушмагир ўзини (нг) фарзанди Гилоншоҳга дедики: «Эй фарзанд, мен қарибман ва ожизлик менга голиб бўлубдур, ўлим вақти яқин келибдур, тириклик азлий²нинг ёрлиги бир китобдурки, уни ҳеч бир чора кўрувчининг қўли ҳийлагарлик била қира (йўқ қила) олмағусидур.

Бас, эй фарзанд, мен ўзимни ўлумга бағоят ёвуқ топдим ва шундоқ маслаҳат кўрдимки, менга тирикликдан жудо бўлмоқлик ёрлиги етушмасидан бурун... ҳар мушкул ишнинг тузилиши ва яхши от қолдирмоқ кўшиши бобида бир неча сўз баён қилғайман, токи сен ундан баҳра олғайсан ва мен оталик меҳри шартини бажо келтурғайман.

Эй фарзанд, сенга замона ситамининг қўли етмасдан бурун ҳушинг қулоқи била менинг сўзимни эшитгил ва бу пандлар била икки жаҳонда яхши ном чиқаргил. Менинг сўзимни эшитмоқдин ибo қилмагил. Агар менинг сўзимни қабул қилиб, ундан баҳра олсанг, ўзгалар доғим (янада) қабул қилурлар ва унга яраша иш қилмоқни ғанимат билурлар. Чунки замона тақозоси шундоқдурки, ҳеч фарзанд отасининг пандин қабул этмағусидур, нединким йигитлар ғафлат юзидан ўз ботинида³ ўзларини бирдан-бир дониш фаҳм қилурлар ва ўз донишларини қариларнинг донишидин афзал билурлар. Гарчи бу сўз менга маълумдур, лекин оталик меҳри мени хомуш бўлурга қўймади. Шул вожиб бир қанча пандларни ўзим яратдим ва уни қирқ тўрт бобга жам қилдим, ҳар бобида бир неча сўз зикр этдим.

Эй фарзанд, умид шулки, сен бу пандларни қабул қилғайсан ва мен оталик шартин бажо қилмиш бўлғаймен. Билгилки, жаҳон халқининг расми шулдирки, такупўй⁴ ва жустужўй⁵ қилиб дунёда бирор нарса ҳосил этарлар ва уни ўзларининг яхши кўрғон кишнисига қўйиб кетарлар. Мен дунёда ушбу сўзларни ҳосил қилмишман ва менинг яхши кўрғон кишим сендурсан. Менга риҳлат⁶ вақти ёвуқ етди, дунёдин ҳар нимаки

---

¹ Мастур — ёзилган, кўчирилган. ² Азл — узоқлаштириш. ³ Ботин — ички дунё, кўнгил. ⁴ Такупўй — югуриш, елиш. ⁵ Жустужўй — қидириш, излаш. ⁶ Риҳлат — жўнаш.

ҳосил қилдим, сенинг олдинга қўйдим, токим худком¹ бўлмагайсан ва бироҳлик² йўлига қадам қўймагайсан.

Эй фарзанд, икки тарафдин ҳам сенинг аслинг ва насабинг покдур ва улуғдур. Бобонг Малик Шамсулмаолий Қобус бинни Вушмагир Аъшақ Фарҳодоннинг набирасидур. Аъшақ Фарҳодон Қайхусравнинг замонида Гилон мулкининг подшоҳи бўлгон ва Гилон мамлакати сенинг авлод-аждодинга ундин ёдгор бўлиб қолди. Менинг онамнинг момоси «Марзбоннома» отлиқ китобнинг мусаннифи маликзодаи Алмарзбон бинни Рустам бинни Шарвиннинг қизидур. Унинг ўн учинчи отаси Ануширавон Одилнинг биродари Қубоднинг ўғли Қайковусдур. Сенинг онанг султон Маҳмуд Ғозий бинни Насриддин Сабуктагинни (нг) фарзанди ва менинг момом Дайлимийлар подшоҳи Ҳасан Ферузоннинг қизидур.

Бас, эй фарзанд, аслингнинг қадр қимматин бил ва асли кам одамлардин бўлмағил. Ҳар нечаким мен сенда яхшилик нишонасин фаҳм қилурман ва лекин сўз такрорин ўзимга вожиб билурман. Эй фарзанд, огоҳ бўлки, менинг охират сари кетмоғим ёвуқдур, сен ҳам менинг изимдан тез етгунгдур...

Бу жаҳон бир зироатгоҳдур, ҳар нима эксанг, шуни ўрарсан ва ҳар на сўз десанг, шунинг жавобин эшитурсан... Бу жойда иффатли, парҳезкорларнинг ҳиммати шерларнинг ҳимматидекдур, бадкирдорларнинг ҳиммати итларнинг ҳимматидекдур. Ит ҳар сайдниким олса, ўша жойда ер, шер ҳар сайдники олса, бошқа жойда ер...

¹ Худком — қайсар. ² Бироҳ — йўлсиз, адашган.

Бешинчи боб

ОТА ВА ОНА ҲАҚИНИ БИЛМАК ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилки, ақл юзасидан фарзандга ота-онани иззат ва ҳурмат қилиш вожибдур, нединким унинг асли ота ва онадур. Ота ва онани нима учун ҳурмат қилурман деб кўнглингга келтурмағил, билғилки улар сенинг учун ўлимга ҳам тайёр турадурлар.

Ҳар фарзандки оқил ва доно бўлса, ҳеч вақт ота-онанинг меҳр ҳақини адо қилмоқдан холи бўлмағусидур. Ота-она фармонбардордур. Бу фармонбардорликда ҳам иш бўлғай ва ҳам фармон бўлғай. Ота-онанинг иши сени парвариш қилмоқдур ва фармони сенга яхшилик ўргатмоқдур. Эй фарзанд, шул вақдин ота-онани сағал ҳам ранжитмағил.

Айтишларича, амиралмўъминин Алидан сўрадиларки: «Фарзандда ота-онанинг ҳақи қанчадур?» Ҳазрат Али деди: «Ҳақ таоло бу адабни расулнинг... ота-онаси ўлимида кўргузди. Нединким, бу ҳазрат ота-онасининг ҳаётлик айёмин топса эрди, уларни ўзидан илгари тутмоқ, уларнинг ҳақини билмоқ ва уларга фарзандлик юзидан тавозеъ кўргузмоқ вожиб бўлур эрди».

Бас, ота-онанинг ҳақиға дин нуқтаи назаридан риоя қилмасанг ҳам, ақл юзидан, мурувват юзидан риоя қил ва кўргил ота ва она аслда сени жон ва дил била парвариш қилмишлар. Агар улар ҳақида камчиликлар қилсанг, тақсир кўргузсанг, сен ҳеч яхшиликка сазовор эмасдурсан, нединким ҳар киши аслининг яхшилигин билмаса, ўзганинг ҳам яхшилигин билмағусидур. Уз фарзандинг сенинг ҳақингда қандай бўлишин тиласанг, сен ҳам ота-онанг ҳақида шундай бўлғил, нединким сен ота-онанг ҳақида нима иш қилсанг, фарзандинг ҳам сенинг ҳақингда шундоқ иш қилур, чунки одам мевага, ота-она дарахтга ўхшайдур. Дарахтни ҳар қанча яхши тарбият қилсанг, меваси шунча яхшироқ ва ширинроқ

бўлур. Ота-онага иззат ва ҳурматни қанча кўп қилсанг, уларнинг сенинг ҳақингдаги дуоси шунча тезроқ муста- жоб бўлур.

Зинҳор мерос олмоқ ҳирси била ота-онанг ўлимини тиламағилки, уларнинг ризқи била сенинг ризқинг ети- шур. Ота-онанинг ўлимини тиламағил, чунки ота-она ўл- май юрсалар ҳам ризқинг етишаверади, нединким, ризқ мақсумдур¹ ва у ҳар йўл била сенга восил бўлур. Рўзий насиба учун ўзингни кўп ранж-машаққатга қўймағил, рўзий ранж ва азоб-уқубат била зиёда бўлмағусидур.

Ҳоли-аҳволи сендан яхшироқ бўлгон кишиларга қа- рамағил, ҳоли-аҳволи сендан ёмонроқ бўлгон кишилар- га қарағил.

Агар молсизликдан қашшоқ бўлсанг, ақлдан бой бўлмоққа саъй кўргузғилки, мол била бой бўлгондан, ақл била бой бўлгон яхшироқдур, нединким ақл била мол жам этса бўлур, аммо мол била ақл ўрганиб бўл- мас. Билғил, ақл бир молдурки, уни ўғри ололмас, у ўтда ёнмас, сувга оқмас.

Бас, агар ақлинг бўлса ҳунар ўрганғил, нединким ҳунарсиз ақл-бошсиз тан, суратсиз бадандекдир. Ун- доқким дебдурлар: ал-адаб — суратил ақл.

Олтинчи боб

ҲУНАР АФЗУНЛИҒИ.² БАЛАНД ҚАДР ВА ОЛИЙ ТАБ БЎЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, огоҳ бўлки, ҳунарсиз киши ҳамиша фойдасиз бўлур ва ҳеч кишига нафъ еткурмас. Билур- санки, хори муғилоннинг³ тани бордур, аммо сояси йўқ- дур. Ҳунарсиз киши ҳам хори муғилон янглиғ на ўзига ва на ўзгага фойда берур.

Агар киши ҳар қанчаки олий насаб ва асл бўлса, аммо ҳунари бўлмаса, халойиқнинг иззат ва ҳурмати- дин ноумид бўлур. Агар кишида ҳам насаб гавҳари ва ҳам ҳунар зевари⁴ бўлмаса, ундан баттарроқдур. Жаҳд қилғил, агар гавҳаринг ҳар нечаким асл бўлса, унга фарра бўлмағил, нединким тан гавҳари ҳунар зевари била музайян⁵ бўлмаса, у ҳеч нарсага арзимағусидур.

¹ Мақсум — тақсимланган, бўлинган. ² Афзунлик — ортиқлик.

³ Хори муғилон — бир хил тиканли бута. ⁴ Зевар — безак, зийнат.

⁵ Музайян — зийнатланган.

Андоққим дебдурлар: «Улуғлик ақл ва донишлик билладур, гавҳар ва насаб била бўлмас».

Отни ота ва онанг қўймишлар, сен унга ғарра бўлмағил, нединким, ул от маҳзи¹ бир нишондин ўзга нарса эрмасдур. Аммо сен ҳунар била бир номга эга бўлғил. Узингни «Жаъфар», «Муҳаммад», «Аҳмад», «устод», «хўжа», «фозил» оти била атаб, аммо унга лойиқ бўлмасанг, у от эрмасдур. Агар кишида насаб гавҳари бўлса, аммо ҳунар зевари бўлмаса, у ҳеч кишининг суҳбатига лойиқ бўлмағусидур. Гарчи бу икки гавҳар ҳосил қилғон кишини топсанг, этагини маҳкам тутғил ва ундин илкингни чекмағил, билки у барча кишиларнинг мушкулин осон қилғай.

Барча ҳунардин сўз ҳунари яхшироқдур, нединким,....ҳамма маҳлуқотдин одам яхшироқ яралди ва ўзга жониворлардин одам ўн даража зиёдадур ва бу ўн даража одамнинг баданида ҳамиша бордур. Беши ташида зоҳирдур, беши ичида пинҳондур. Ул пинҳон нарсалар: бири, бир нарсани ёд олмоқ; бири, ҳамиша эсда сақламоқ, бири тахайюл²; бири таҳаввур³, бири такаллум⁴. Аммо ул бештаким ташида зоҳирдур: бу завқ, яъни эшитмоқ, кўрмоқ, ҳид билмоқ, тотмоқ, сийпаламоқ, яъни сезув. Булар гарчи бошқа жониворларда бўлса ҳам, одамда бўлғондек эмасдурлар. Бу сабабдан одамзод ўзга жониворларга подшоҳ манзаласидандур.

Шуларни билғонингдан кейин тилингни яхши ҳунар била ўргатғил ва мулоим сўздин бошқа нарсани одат қилмағил. Нединким, тилга ҳар нечук сўзни ўргатсанг, шуни айтур, сўзни ўз жойида ишлатғил, сўз агар яхши бўлса, аммо ноўрин ишлатилса, гарчанд у ҳар нечук яхши сўз бўлса ҳам ёмон, нобоп эшитилур. Шунинг учун беҳуда сўзламағилки, фойдасиздур. Бундай бефойда сўз зиён келтирур ва ҳар сўзки ундан ҳунар иси келмаса, бундай сўзни гапирмаслик лозим. Ҳакимлар дебдурлар: «Сўз бир нашъадур, ундан хумор пайдо бўлур».

Аммо сўралмағон сўзни айтмағил ва беҳуда сўздан парҳез қилғил, ҳар бир сўзни сўрасалар, рост айтғил. Сендан талаб қилмаса, кишига насиҳат қилмағил, панд бермағил, хусусан сени тингламағон кишига ҳеч сўз дема, чунки бундай кишилар пандни эшитмағайлар.

¹ Маҳз — холис. ² Тахайюл — хаёлга келтирмоқ. ³ Таҳаввур — газаб ва шиддат билан ҳужум этиш. ⁴ Такаллум — сўзлаш.

Кўп кишиларнинг орасида бир кишига панд-насиҳат қилмағил.

Агар бирор киши кажликка¹ одат қилгон бўлса, унинг ёнига бормағилки, у ҳаргиз рост сўзламас. Нединки бир дарахт эгри бўлса, то уни чопиб йўнмагунча у тўғри бўлмас.

Мулойим сўзга бахил бўлмағил, халқ мулойим сўз эшитмаса, мол ва дунёга мағрур бўлур. Қаттиқ сўз демағил, яхши сўз деғил, токи яхши сўз эшитгайсан. Шўристонга тухум сочмағилким ҳосил бермағай, меҳнатинг беҳуда бўлғай, яъни яхшилиқни билмагон кишига яхшилиқ қилмоқ шўристон ерга тухум сочмоқдур. Аммо яхшилиқка лойиқ кишидан яхшилиқни дариг тутмағил ва унга ҳам яхшилиқни ўргатғил...

Эй фарзанд, яхшилиқ қил ва қилгон яхшилиқдин ҳаргиз пушаймон бўлмағил. Бир кишига бир яхшилиқ қилсанг; кўргилки, яхшилиқ қилгон вақтда у кишига нақадар роҳат етгон бўлса, сенинг кўнглингга ҳам ундан зиёдроқ шодлик ва хуррамлик етишур. Агар бир кишига ёмонлик қилсанг, унга нақадар ранж етса, сенинг кўнглингга ҳам ул миқдор танглик етишур. Демак, бу жаҳонда яхшилиқ ва ёмонлик мукофоти, албатта, етгусидур. Менинг бу сўзимга мункир бўлмағилки, ҳар киши бутун умрида бир кишига яхшилиқ ё ёмонлик қилгон бўлса, бу ҳақда андиша қилсин, менинг бу сўзим ростдур. Бас, агар қила олсанг ҳеч кишидан яхшилиқни дариг тутмағил, яхшилиқнинг фойдаси бир куни рўёбга чиқар.

Ҳикоят. Андоқ эшитибманки, Мутаваккил^{1*} у айёмда Бағдод халифаси эрди. Унинг Фатҳ отлиғ бир бандаси бор эрди, у ғоятда донишманд, гўзал сиймоли, адаблиғ ва таваккалчи эрди. Ҳамма илм ва санъатни ўрганганди. Мутаваккил Фатҳни фарзанд атаб, ўз фарзандларидан ҳам азизроқ тутарди. Бир куни Фатҳ сувда юзмоқни ўрганмоқ тилади ва кемачилар келиб унга Дажла дарёсида сувда юзишни ўргатдилар. Аммо Фатҳ ёш бола эрди, сувда юзишни ҳали у қадарли яхши билмасди, шунга қарамай: «Мен энди юзишни яхши ўргондим»— деб кемачиларга айтмай: танҳо ўзи Дажла дарёси қирғоғига бориб, ўзини сувга ташлади. Сув тез оқарди. Фатҳни оқизиб кетди. Фатҳ юзмоқдин

¹ Кажлик — қинғирлик, ёлғончилик.

^{1*} Юлдузчали сўзларнинг изоҳи китобнинг охирида берилган.

ожиз эрди ва сувнинг юзида қалқиб борарди. Ниҳоят, тўлқин зарбидан қирғоққа чиқиб қолди. Бир айланмада дарё қирғоғида сув мавжининг қилғон ўнгирликлари бор эрди. Фатҳ шу ўнгирликларнинг бирига тушиб ўтирди ва «Жонимни ҳалокат гирдобидан қутқардим, энди худои таоло ҳар на хоҳласа, уни кўргумдур» деб етти кун муддати мазкур ўнгурда ўтирди. Бир неча кундан кейин: «Фатҳ сувга ташлаб ғарқ бўлди ва сувнинг юзида қалқиб қолди. Билмадик, қирғоққа чиқдимму ё чиқмадимму» — деб Мутаваккилга хабар еткурдилар. Мутаваккил кемачиларни чақириб деди: «Ҳар киши Фатҳнинг ўлугин ё тиригин келтурса, унга минг динаор берурман» ва ўзи «То Фатҳни кўрмагунимча таом емағайман» — деб онт ичди. Кемачилар ўзларин дарёга ташлаб шўнғиб ва юзиб, ҳар тарафга бориб Фатҳни ахтарур эрдилар. Еттинчи куни иттифоқо бир кемачи ул ўнгурга етиб, Фатҳни кўриб шод бўлди ва унга деди: «Ушбу ерда турғил, то мен бир қайиқ келтируб, сени халифанинг қошига олиб кетай» ва тезда Мутаваккил халифанинг олдига қайтиб келиб деди: «Эй, амиралмўъминин, агар мен Фатҳни сенинг олдинга тирик олиб келсам, менга нима берурсан?». Мутаваккил деди: «Беш минг динаор берурман». Кемачи қайтиб бориб Фатҳни тирик келтурди. Халифа унга ваъда қилғон динаорни берди ва вазирга деди: «Хазинага борғил, қанча мол бўлса, ярмини дарвешларга берғил». Ондин сўнг деди: «Таом келтуринг, Фатҳ етти кундан бери очдур». Фатҳ деди: «Мен тўқдурман». Халифа деди: «Дажла дарёси суви билан тўйғондурсан?». Фатҳ деди: «Йўқ, етти кун муддатида ҳар кун бир табақ¹ ичида йигирма чоғлик нон сувнинг юзида оқиб келур эрди ва мен чуствлик билан² ундан икки-уч нон олиб ер эдим. Менинг тириклигимга сабаб ул эрди.

Ҳар нонга бундак хат ёзилмиш эрди: «Мен ким, Муҳаммад бинни Хусайн ал-Аскоф, яъни бу нонларни дарёга ташлагон киши Хусайн кафшдўзнинг ўғли Муҳаммаддур».

Мутаваккил: «Ҳар куни Дажла дарёсига нон ташлагон кимдур? Амиралмўъминин уни қадрлайди ва бахтиёр қилади, ўзин маълум қилсун» деб шаҳарга жар солдирди. Сўнғи кун бир киши келиб: «Мен эрдим» — деди. Халифа: «Нишонинг борму?» — деб сўради. Ул: «Нишо-

¹ Табақ — лаган. ² Чуст — чаққон.

ним улдурки, ҳар ноннинг юзида «Муҳаммад бинни Ҳусайн ал-Аскоф» деб ёзилгон хат бор» — деб жавоб берди. Халифа: «Нишонинг дурустдур, аммо неча муддатдин бери дарёга нон ташларсан?» — деб сўради. Ул: «Бир йил бўлди» — деб жавоб берди. Халифа: «Бундан муддаонг нима эрди?» — деб сўради. Ул одам: «Бундоқ эшитиб эрдимким, яхшилик қилиб дарёга ташлагил то бир кун сенга фойдаси етгай», аммо менинг қўлимдан бошқа яхшилик келмас эрди ва қудратим етғони ушбу нон эрдик, дарёга ташлаб, ундин менга қандай фойда етушгай? — деб кўз тутар эдим» — деди. Халифа деди: «Ҳар нимани эшитдинг — қилдинг, ҳар нимаким қилдинг — унинг фойдасини топдинг».

Дарҳол унга Бағдодда кўп мулк ва асбоб берди ва у оз вақт ичида муҳтарам ва муҳташам бўлди. Унинг авлоди ва ихфоди¹ ҳануз Бағдодда бордур. Мен ал-Қо-йимби-амриллоҳи замонида ҳажга бормиш эрдим. Байтуллоҳни зиёрат қилиб Бағдодга келдим ва Бағдодда ҳам у кишининг фарзандларини кўрдим ва бу ҳикоятни ҳам шу тариқа эшитдим.

Эй фарзанд, ҳаргиз яхшилик қилмоқни тарк этмағил, ҳамиша яхшиликни халойиққа кўргузғил ва асло унинг аксин кўргузмағил бошқа тил била сўзламағил. Бошқа кўнгил била фикр этмағил, буғдойни кўргузиб арпани сотмағил ва барча ерда ўзингдин дод² берғил. Ҳар кишиким ўзиндин дод берса, доди мустағни бўлур. Агар ғаминг бўлса, ғам ва шодлиғи бор кишининг ёнида айтғил ва шодликни ношод кишиларнинг қошида зоҳир қилмағил, ҳар турлук иш учун дилтанг бўлмағилким, бу иш ёш ўғлоннинг ишидур.

Билғилки, донишмандлар охири ғам бўлғон шодликни шодлик билмаслар ва охири шодлик бўлғон ғамни ғам ҳисоб қилмаслар. Ноумидлик вақтида умидворроқ бўл ва ноумидликка умид эшигин боғлиқ бил, умид эшигин ноумидликка боғлиқ қилмағил. Ҳеч кишининг меҳнатини зоеъ қилмағил ва ҳар кишининг ҳолига лойиқ ҳақини бажо келтурғил. Хусусан, ўзингнинг яқин қариндошларингга имкон борича яхшилик қил ва ўзингнинг қабила ва уруғинг қариларини иззат, ҳурмат қил..., лекин уларга буткул мухлис бўлмағил. Уларнинг ҳунарини кўрсанг, айбларига ҳам қарағил. Агар бегонадан

¹ Ихфод — насл. ² Дод — инсоф, адолат, ёрдам; дод бермоқ — додига етмоқ.

хавфсиз бўлсанг, мазкур хавфсизлик даврни ўзинг сақла, хавфсизликни хавфлилик гумон қилмағил. Гумон қилиб заҳар ичиш нодонликдан ёмонроқдур.

Халқнинг оз ҳунарини кўп кўргил, ҳаққин яхши билгил. Беҳунарликдан, бехирадликдан яхши от ва яхши таом қўлга келтура олсанг, беҳунар, бехирад бўлгил, йўқ эрса ҳунар ўргангил. Ўрганмак, эшитмакдин номус қилмағил, то хижолат ва пушаймонлиғдин қутулгайсан.

Халойиқнинг/айб ва ҳунарига боққил, уларнинг наф ва зарари на чоғлиқдур. Бунинг фойда ва зиёнлари қайси ерга қадар борур, ундан сўнг ўз манфаатингни талаб қил. Кўргил, қайси нарса халқни манфаатга яқин қилур. Ўзинг ана шундоғ ақл ва ҳунарни ўрганмоқ била баландликка кўтарилурсан. Бу иш сенга икки нарса била ҳосил бўлур: ё билғон ҳунарга яраша иш қилмоқ била ё билмағон ҳунарни ўрганмоқ била. Суқрот^{2*} ҳаким айтурки: «Ҳунардин яхшироқ нарса йўқтур ва донишдан улуғроқ нарса йўқтур, шармдин яхшироқ зевар йўқтур ва бадхўйликдин ёмонроқ душман йўқтур». Ҳунарни ул вақтда ўрганурсанки, агар бир соатни ҳам бекор ўтказмасанг. Агар ул вақтда доно киши ҳозир бўлмаса, нодондин ўргангил, чунки ҳунарни нодондин яхшироқ ўрганса бўлур. Бу шул жиҳатдинки, ҳар вақт кўнгул кўзи ва ақл назари била нодонга боқсанг, унинг нописандида ишларин кўруб, ундин парҳез қилурсан. Искандар деди: «Барча дўстлардин худ манфаат топарман, аммо душманлардин ундин кўпроқ манфаат топарман. Сабаби менинг ёмон феълимни дўстлар манфаат юзидин пинҳон тутарлар ва мен уни билмай қолурман. Душманлар душманлик жиҳатидан ул феълни менга айтурлар ва мен ул феълни ўзимдин йироқ тутарман».

Эй фарзанд, сен ҳам ҳунарни донодин ўрганмасанг, нодондин ўргангил. Барча катта, кичикка ҳунар ўргатмак вожибдур, нединким киши ҳунар ўрганмоқ била ўз ҳамроҳларидан баланд мартабада бўлур. Чунки ўзингда ҳунар кўриб ўз тенгларингда ул фазилатни кўрмасанг, ўзингни улардин баланд кўрарсан ва улар яна сени ўзларидан баланд мартабада билурлар. Ҳунарманд киши улдуким, фазли ва ҳунар сабаби била қадр ва мартабаси ўзгалардин баланд бўлғон эканин билиб фазл ва ҳунарга аввалгидин зиёдроқ ҳаракат қилгай ва бурунғидин зиёдроқ фозил ва ҳунарманд бўлгай. Ҳар кишики бундоқ қилса тезда халқнинг ора-

сида азиз ва улуғ бўлғай. Бас, буни билғон киши фазл ва ҳунардин қўл тортса, бу ақлсизлик нишонасидур. Ҳунар ўрганмоқда меҳнат қилмоқ, баданни ялқовлик, яъни бекорчиликдин қутқармоқ фойдалидур, нединким бекорчилик баданнинг фасод ва беморлиғига сабаб бўлур. Агар баданга ранж бериб, уни ўзингга мутеъ қилмасанг, қаҳр била мартабали бўла олмасан. Нединким, бадан қоҳилликни¹ ва роҳатни дўст тутғони жиҳатидин ҳам ўз ихтиёри била сенга фармонбардор бўлмас. Ул сабаб билаким, баданда асли ҳаракат йўқтур. У ҳаракатни фармон била қилур, ўз муроди била қилмас ва то сен буюрмағунча баданнинг ҳеч ишга рағбати бўлмас.

Бас, эй фарзанд, баданни ўзингга мутеъ қил ва уни қаҳр била итоатга буюргил.

Ҳар киши ўз баданин ўзига мутеъ қилса, ўзгаларнинг баданин ҳам мутеъ қила олур, чунки ҳар киши ўз баданин ўзига фармонбардор қилса фазл ва ҳунар ўрганмак била икки жаҳоннинг саломат ва шарофатин ҳосил қилур.

Барча дониш ва ҳунарнинг сармояси: адаб, тавозъе, ҳаё, пок диллик, парҳезкорлик, беозорлик, сабр ва матонатлиқдур. Лекин кўп вақтлар бўлурки, шарм кишига зиён еткарур. Шундай шармли бўлмағилки, бу ишингга ҳалал еткармасин, нединким, кўп вақтлар бўлурки, бешармлик била мақсуд ҳосил бўлур. Агар қила олсанг фаҳш, ёлғон ва ножувонмардликдин шарм қилғил, салоҳиятлик сўз ва манфаатлик ишдин шармни қўйғил. Кўп кишилар бўлурки, шарм қилиб ўзларининг барча мақсудларидин айрилурлар. Сен ул миқдор шарм қилғилки, бу имон субути ҳосилига сабаб бўлсин. Ўзингга зарар ва зиён етказур даражада шарм қилмағил.

Сенга шарм жойин ва бешарм жойин билмак лозимдур, токим қайси яхшироқ бўлса уни қилғайсан. Дебдурлар: «Яхшилик муқаддимаси шармдур, ёмонлиқ муқаддимаси бепарҳезкорлик ва бешармликдур».

Нодон била ҳамсуҳбат бўлмағил, хусусан сени доно гумон этғон била.

Ўз жаҳлингга хурсанд бўлмағил ва некном² кишилар била суҳбат тутғил, некномлар суҳбати шарофатидин некном бўлғунг ва ҳамиша саъй ва кўшиш қилғил-

¹ Қоҳил — сушт, бўш.

² Некном — яхши.

ки, олимлар маҳбуби бўлгайсан ва жоҳиллар марғуби¹ бўлмагайсан. Ундоқким, бир ҳикоятда эшитгонман:

Ҳикоят. Бир кун Афлотун^{3*} ўлтурмиш эрди, шаҳар халқининг улуғларидин бир киши унинг саломига келиб ўлтурди ва ҳар турлук сўз айтиб туриб, сўз орасида деди:

— Эй, ҳаким, бугун фалон одамни кўрдум. Ул сени таъриф этиб, ҳақингга кўп дуолар қилди ва мен унинг шукрин сенга еткурмакдаман.

Афлотун ҳайрон бўлди. Ул киши деди:

— Эй, менинг бу сўзимдин ҳайрон ва дилтанг бўлдингму?

Афлотун деди:

— Йўқ хўжа, менга сенинг сўзингдин ҳеч ранж ва танглик етушмади. Лекин менинг фикримда улуғ мусибат мавжуд бўлди. Нединки, мени бир жоҳил таъриф қилмиш ва менинг ишим унга мақбул тушмиш. Гуё мен бир жоҳилона иш қилмиш эрманки, мени бир жоҳил тавсиф этгай. Мен шул важдин ғамгинманки, жоҳилларнинг марғуби бўлмишман. Нединким, жоҳилнинг марғуби жоҳил бўлғусидур.

Яна бу маънода бир ҳикоят ёдимга тушди.

Ҳикоят. Эшитибманки, Муҳаммад Закариёйи Розий^{4*} ўзининг шогирдларидин бир жамоа била ўлтурмиш эрди, бир девона уларнинг олдига келди ва ҳеч кишига қарамади. Аммо бир кун Муҳаммад Закариёйининг юзига қараб кулди. Ундан сўнг Муҳаммад Закариёйи бир яхши таом буюруб, пиширтириб еди.

Шогирдлари сўради:

— Эй ҳаким, бу таомни бурун емас эдингиз, ҳозир нечук ерсиз?

Ҳаким деди:

— Ул девона менинг юзимга қараб кулғони учун ерман, нединким ул то бу вақтгача менга илтифот қилмас эрди ва юзимга қараб кулмас эрди. Энди билдимки, ул мени ўз аҳлидин ҳисоб қилди. Андоқким дебдурлар:

*«Кабутар бо кабутар, ғоз бо ғоз
Кунад ҳамжинс бо ҳамжинс парвоз»*

Тундлик ва тезликни одат қилмағил. Лекин ул миқдор ҳам мулойим бўлмағилки, сени одамлар ёмон кўр-

¹ Марғуб — сеvimли, ёқимли.

масунлар ва дурушт¹ бўлмағилки, сендин қочмасунлар. Дўст ва душманга мувофақат қилмоқдин мурод ҳосил қилса бўлур деб барча била мувофиқ бўлмағил.

Ҳеч кимга ёмонлик ўргатмағил, ўргатмак ҳам ёмонликнинг биридур. Агар бир киши сенга ҳеч гуноҳсиз озор берса, сен унга бермағил, одамнинг асили кам озорликдур.

Агар одам эрсанг, кам озор бўл, халойиққа хулқингни яхши қил. Одамга дийдор керакдур, нединким ойнага қарагон агар дийдори яхши бўлса кирдорини ҳам дийдоридек қилғай. Чунки яхшидин ёмонликнинг чиқмоғи яхши эмасдур, яъни буғдойдин арпа кўкармоғи номуносибдур. Агар киши ойнага қарагонда юзи ёмон кўринса ҳам яхшилик қилсун, йўқ эрса ёмонлиқ устига ёмонликни зиёда қилмиш бўлғай ва икки ёмоннинг бир ерда жамъ бўлмоғи ниҳоятда ёмондур.

Мушфиқларни қабул этғил ва улар била ҳар вақт хилватда суҳбат қилғил, нединким улардин кўпроқ фойда сенга хилват вақтда етар. Бу сўзларни мен сенга баён қилдим, агар уқиб, билиб фазл ва ҳунарлар ҳосил қилсанг, унда ҳам фазл ва ҳунарингга фарра² бўлмағил ва ўзингни нодон санамағил. Доно ул вақтда бўлурсанким, нодонликдин хабардор бўлсанг.

Ҳикоят. Эшитибманким, Хисрав Парвез^{5*}нинг подшоҳлиғи замонида ва Абузуржмеҳр^{6*}нинг вазирлиғи вақтида Румдин бир элчи келди. Хисрав уни олдиға чақириб Абузуржмеҳрнинг донолиғини унга маълум этмак истади ва элчининг қошида Абузуржмеҳрга деди: «Эй фалони, ҳар нарсаки оламда бордур, сен унинг барчасин билурсан». Хисравнинг бу сўздан муддаоиси: «Абузуржмеҳр биламан деб ҳозир жавоб беради», деб ўйларди. Аммо Абузуржмеҳр: «Билмасман» деб жавоб берди. Хисрав бу жавобдин танг бўлуб, элчининг қошида кўп хижолат чекди ва яна сўради: «Унда ҳамма нарсани ким билур?». Абузуржмеҳр: «Ҳамма нарсани ҳамма билур, аммо ҳамма нарса ҳануз онадин туғулмамишдур»,— деди.

Эй фарзанд, сен ҳар нечаки доно бўлсанг, ўзингни халқдин донороқ билмағил, нединким ўзингни нодон билдинг — доно бўлдинг. Рост, доно ул кишидурким, қачон ўзин нодон ва ожиз ҳисоблар. Чунки Суқрот ҳа-

---

¹ Дурушт — қўпол, дағал. ² Фарра — мағрур.

ким айтурки: «Агар бир киши десаким, Суқрот ҳаким донишманддур ва жаҳон донишининг даъвосин қилур. Дарҳол айтур эрдимки, мен ожизман ва ҳеч нарсани билмасман. Лекин бу сўзни ҳам айта олмағумдур, нединким, бу сўз ҳам мен томондин айтилғон улуғ даъводур».

Демак, эй фарзанд, донишлиғингга ғарра бўлмағил. Киши донишлиғига ғарра бўлса, албатта ул ҳамиша пушаймон бўлур.

Ҳар ишда машварат¹ қил, нединким, машварат қилмоқни айб билмағил, оқил ва мушфиқ дўстларга машварат қил..., ҳар ишда ўз ёрларингга машварат қил...

Билғилким, бир кишининг раъйи икки кишининг раъйи чоғлиқ бўлмағусидур ва бир кўз икки кўз янглиғ кўра олмағусидур. Кўрмасмусанким, бир табиб бемор бўлса, ўз муолижасига эътимод қилмағусидир. Бошқа бир табибни келтуриб, унинг машварати била даво қилғусидир.

Агар ўз ҳамжинсингдин бирининг сенга иши тушса, унинг ишин битқарурга жонинг била ҳаракат қилғил. Агар ул душман бўлса ҳам мол харжин ва тан ранжин ундин дариг тутмағил. Чунки агар ул сен унинг мушқулин осон қилғонингни билса, бул жиҳатдин унинг душманлиғи дўстликка айланур.

Сухандон кишилар сенинг саломингга келсалар, уларни ҳурмат қил ва эҳсон кўргазғил. Шунда сендин улар хушҳол ва миннатдор бўлғайлар ва ҳамиша саломингга келғайлар. Жаҳонда нокасроқ киши ул кишидурким, ҳеч ким унинг саломинга келмағай.

Сухандон кишилар била ҳам суҳбатда бўлғил ва қандай қилиб сўзлаш кераклиғи шартларин ҳам билғил.

Еттинчи боб

СУХАНДОНЛИК БИЛА БАЛАНД МАРТАВАЛИ БЎЛМОҚ ЗИКРИДА

Киши сухандон, сухангўй (нотик) бўлиши керак. Аммо, эй фарзанд, сен сухангўй бўлғил ва лекин дурғўй (ёлғончи) бўлмағил. Ростгўйликда ўзинг шуҳрат қозонғил, токим бирор вақт зарурат юзидин ёлғон

¹ Машварат — кенгаш, маслаҳат.

сўз десанг қабул қилгайлар. Ҳар сўз десанг ҳам рост дегил ва лекин ёлғонга ўхшагон ростни демағилким, ростга ўхшаган дуруғ дуруғга ўхшагон ростдин яхшидур, нединким ул дуруғ мақбул бўлур, аммо ул рост мақбул бўлмас. Демак, номақбул ростни айтишдин парҳез қил, токи менинг била Абу Сувор Шопур бинни Абу ал-Фазлнинг ⁷ *орасиндағи воқеа сенинг бошингда содир бўлмасин.

Ҳикоят. Билғил, мен амиралмўмининин замонинда бир йил ҳаждан қайтиб келиб, Ганжада қарор тутдим. Ҳиндистонга кўп ғазот қилмиш эрдим, Румга ҳам юриш қилмоқни ўйлардим. Абу Сувор Ганжада улуг подшоҳ эрди. Ул бағоят хушманд, одил, сахий ва фозил киши эрди. Бир кун мени кўруб кўп ҳурмат қилди ва менинг била сўзлашмоқ мақсадинда ҳар турли сўз сўрар ва мендин маъқул жавоб эшитар эрди. Менинг сўзларим унга маъқул тушуб, кўп карамлар қилиб, менга кўнгул қўйди. Мен ҳам унинг эҳсонларин кўриб, унга кўнгул қўйдим. Шул сабаб била бир неча йил Ганжада муқим бўлдим ва ҳамиша подшоҳнинг мажлисида ҳозир эрдим. Подшоҳ мендин ҳар турли сўзларни сўрар эрди. Бир куни сўз орасиға менинг вилоятим тушди ва мендин Гургон ⁸ * қишлоғи ҳолидин сўради. Вилоятларнинг ажойиб-ғаройибларидин сўз очилди. Сўз асносинда мен дедим: «Гургонда Сиёваск дегон бир кент бордур ва унинг бир чашма суви бордурким, ул кентдин узоқроқдур. Хотинлар жам бўлуб, ҳар бири бир кўза кўтариб, ул чашмага бориб сув олурлар ва кўзани бошларига кўтариб, барчаси ҳамроҳ бўлиб уйларига қайтадилар. Уларнинг орасида бир хотин кўза кўтармай, барчадин илгари юруб, йўлига эҳтиёт бўлуб, назар ташлаб боради. Нединким ул ерларда бир кўк қурт бордур. Уни сизак дерлар. Агар ул қуртдин бирини топсалар, йўлдин олиб, йироққа ташлайдурлар, токим хотинлар ул қуртни билмай босиб ўлдурмасунлар. Агар сув кўтаргон хотинлардин бири қуртни босиб ўлдурса, бошига кўтаргон кўзадағи сув сасиб, бадбўй бўлиб кетади. Шундан кейин аввал сувни тўкиш, кўзани ювиш керак бўлади ва кўзани тозалагон хотин қайтиб бориб чашмадин сув олади.

Мен бу сўзни дедим, аммо амир Абу Сувор туршрўй (бадбуруш, қовоғи солиқ) бўлуб, мендин юз ўгурди ва бир неча кун менга бурунғидек (аввалгидек) мулоқот ва илтифот қилмади.

Бир кун Фирузон Дайлимий^{9*} бу аҳволни менга айтди: «Амир сендин гина қилиб деди: «Фалон киши бағоят донодур, аммо ёш ўғлонларга айтгудек ёлгон сўзни менга айтадур. Унингдек кишидан менингдек подшонинг олдида бунингдек дуруғ сўзни айтмоқ муносиб эмасдур».

Мен бу сўзни эшитгондин сўнг дарҳол Ганжадан Гургонга бир киши юбориб, уламонинг шаҳодати била бир гувоҳ хат талаб қилдим. Гургоннинг барча уламо, қозилари бу кентнинг, қуртнинг ҳоли ва қиссаси ростлиғи ҳақида гувоҳ бўлишиб, бу бобда бир хат ёзиб юбордилар.

Бу хат тўрт ой муддатида менга етиб келди. Мен уни подшоҳга кўргуздим. Подшоҳ уни ўқиди ва табасум қилиб деди: «Мен худ¹ таҳқиқ² билурманким, сенингдек кишидин ёлгон сўз зоҳир бўлмағусидур, хусусан, менингдек подшоҳнинг олдида... Аммо тўрт ой муддатида икки юз одил кишининг гувоҳлиғи била бир рост сўзни айтмоқ муносиб эмасдур. Бунингдек сўзлар аввал исбот этилғай, ундин сўнг ул сўзни қабул этғайлар».

Эй фарзанд, билғилки, сўз тўрт нав бўлур, ундоқким халойиқ ҳам тўрт нав бўлгондек. Бири улким, билур ва билгонин ҳам билур. Ул олимдур, унга тобе бўлмоқ керакдур. Бири улдуким, билмас ва билмагонин билур, ул қобилдур, унга ўргатмоқ керак. Бири улдуким, билур ва билгонин билмас, ул уйқудадур, уни бедор қилмоқ керакдур. Бири улдуким, билмас ва билмагонин ҳам билмас, у жоҳилдур, ундин қочмоқ керакдур. Аммо деб эрдимки, сўз ҳам тўрт навъдур: бири, билинмайтургон ва айтилмайтургон; иккиланчи, айтилатургон ва билинатургон; учлончи, ҳам билинатургон ва ҳам билишга заруратсиз, аммо айтса бўлатургон; тўрталончи, билинатургон ва айтилмайтургон. Аммо айтилмайтургон ва билинмайтургон ундоқ сўздурки, ... дунёнинг салохи унга боғлиқдир. Ул сўздин айтувчига ҳам, эшитгувчига ҳам кўп наф етар. Аммо билинатургон, бироқ айтилмайтургон ундоқ сўздурким, бир муҳташам одамнинг айби сенга маълум бўлур. Лекин ақл тариқидин хаёлга келсанг, уни айтмоқ бешармликдур. Чунки айтсанг, ул муҳташамнинг қаҳри, ё ул дўст-

¹ Худ — ўз, ўзим. ² Таҳқиқи — бирор нарсанинг ҳақиқатини излаш, текшириб кўриш.

нинг озори сенда ҳосил бўлур ёхуд ўз бошинга улур шўриш ва ғавғо пайдо қилурсан. Шул важдин ҳам бул сўз билинатурғон, аммо айтилмайтурғон сўздур. Бу сўзларнинг яхшироғи ҳам билинатурғон ва ҳам айтила-турғон сўздур.

Бу тўрт нав сўзнинг икки юзи бордур. Бири хўб ва бири зишт. Ҳар сўзни халойиққа зоҳир қилсанг, яхши юз била зоҳир қил, токи мақбул бўлсун ва халойиқ сенинг сўз била баланд мартабага эғалиғингни билсунлар. Нединким кишининг мартабасини сўзи била билурлар, аммо сўзнинг мартабасини киши била билмаслар, чунки ҳар кишининг аҳволи ўз сўзининг остида пинҳондур, яъни бир сўзни бир иборат била айтса бўлур, эшитғон кишининг эса қўнгли ундин тира¹ бўлғай ва яна ўшал сўзни бир иборат била айтса бўлурким, эшитғон кишининг жони ундин роҳатда бўлғай.

Ҳикоят. Ундоқ эшитдимки, бир кеча Хорун-ар Рашид¹⁰ * бир туш кўрдиким, оғзидин барча тишлари тўкулмиш. Эрта тонг туриб бир муаббирни² чақириб сўрдиким, «бу тушнинг таъбири недур?». Муаббир деди: «Эй амиралмўминин, сенинг олдингда барча хеш, ақрабо ва қариндошларинг ўлгусидур. Андоғким, сендин ўзга ҳеч киши қолмағувсидир». Бу сўзни эшитғон Хорун-ар Рашид: «Менинг юзимга бундоқ дардлиғ ва андуҳлиғ сўзни айтдинг. Менинг барча қариндошларим ўлсалар, сўнгра мен қандоғ ишга ярарман ва на янглиғ рўзғор сурарман?»— деди ва унга юз таёқ урмоқ буюрди. Сўнг бошқа бир муаббирни чақириб, тушин унга таҳрир³ қилди. Муаббир деди: «Эй амиралмўминин, сенинг умринг барча ақраболаринг умридин узоқ бўлур». Хорун-ар Рашид деди: «Барча ақлнинг йўли бирдур ва икковининг таъбирининг негизи бир ерга борур, аммо бу иборат била ул иборатнинг орасида фарқ бағоят кўпдур». Буюрди, сўнгни муаббирга юз тилло бердилар...

Эй фарзанд, сўзнинг юзин ва орқасин билғил ва уларга рия қилғил, ҳар на сўз десанг юзи била дегил, то сухангўй бўлғайсан. Агар сўз айтиб, сўзнинг нечук эканин билмасанг қушга ўхшарсанки, унга тўти дерлар, ул доим сўзлар, аммо сўзнинг маъносин билмас.

---

¹ Тира — қоронғу. ² Муаббир — тушни таъбир қилувчи. ³ Таҳрир-мақсадни оғзаки англатиш.

Сухангўй шул киши бўлғайки, ул ҳар сўзни деса, халққа маъқул бўлғай ва халқ ҳам ҳар сўз деса унга маъқул бўлғай. Бундай кишилар оқиллар қаторига киргай, йўқ эрса ул инсон суратида мавжуд бўлғон бир ҳайвондур.

Сўзни бағоят улуғ билғил, сўз осмондин келмас ва ул хор нарса эмасдур. Қай бир сўзники билсанг жойин ўткармай айтғил, вақтни зое қилмағил, йўқ эрса донишга ситам қилғон бўлғайсан. Ҳар сўз десанг рост деғил ва бемаъниликни даъво қилғувчи бўлмағил.

Билмағон илмдин дам урмағил ва ундин нон талаб қилмағил. Ҳар на матлубинг бўлса билғон илм ва ҳунардин ҳосил бўлур. Билмағон ҳунар даъвосидин ҳеч нарса ҳосил бўлмас, фақат беҳуда заҳмат чекарсан.

Ҳикоят. Бундоғ айтурларки, Ануширавон Одилнинг¹¹* замонида бир хотин Абузуржмеҳрнинг олдига келиб, ундин бир савол сўрди. Абузуржмеҳр ул саволни билмамиш эрди ва хотинга қараб деди: «Эй хотин, ул сўзин сен сўрорсан, уни билмасман». Ул хотин деди: «Сен бугина сўзники билмассан, подшоҳнинг неъматин нечун ерсан?». Абузуржмеҳр деди: «Билғон сўз учун ерман, аммо билмағон сўз учун емасман. Ҳар сўзники билмасман, подшоҳ менга ул сўз учун ҳеч нарса бермас ва ҳарна берса билғон сўзим учун берур».

Аммо, эй фарзанд; ҳеч кишининг олдида ифрот¹ қилмағил ва ифротни шумлиқ деб билғил. Ҳар ишда миёна (ўртача) бўлғил, сўз айтмоқда ва иш қилмоқда... сангин....² бўлғил. Розингни³ ўзингдин ўзга кишига айтмағил, агар айтсанг сўнгра уни роз демағил.

Халойиқнинг орасида бир кишининг қулоғига сўз айтиш яхши эмасдур. Агар бу сўз гарчанд яхши сўз бўлса ҳам, ташқарисиндан уни ёмон сўз деб гумон қиладилар ва кўп одамлар бир-бирларидан даргумон бўладилар. Гар сўз демоқчи бўлсанг шундай сўз деғилки, сўзингнинг ростлиғига гувоҳлик берсинлар. Агар ўзингни зўрлик била айбдор қилмоқ тиламасанг, бирор нарсага гувоҳ бўлмағил ва агар гувоҳ бўлсанг гувоҳлик берар вақтда ихтироз⁴ бўлғил. Агар гувоҳлик берсанг, майл била бермағил.

Ҳар сўзни андиша била бошлағил, токи айтгон сўзингдин пушаймон бўлмағайсан,

¹ Ифрот — ҳаддан ошиш. ² Сангин — оғир. ³ Роз — сир. ⁴ Ихтироз — сақланиш, эҳтиётланиш.

Андишани илгари тутмоқ ҳам бир нав кароматдур. Ҳеч сўзни эшитишдан дилтанг бўлмағил. Ул сўз ишингга хоҳ ярасун, хоҳ ярамасун, уни эшитғил, то юзингга сўз эшиги бекланмасун ва фойдаси фавт¹ бўлмасин.

Совуқ сўзлик бўлмағил. Совуқ сўз бир тухумдур, ундин душманлик ҳосил бўлур.

Агар ҳар қанча доно бўлсанг ҳам ўзингни нодон тутғил, токи сенга ҳунар ўргатиш эшиги ҳамиша очиқ бўлғай. Гар сўзни ва ҳунарни яхши билсанг ҳам ҳеч бир сўзни синдирмағил, тўғри таъриф қилғил ва уни бир рангда айтғил: хосга хос сўз, омийга омий сўз деғил, токи у ҳикматга мувофиқ бўлсун ва эшитғон кишига оғир келмасин, йўқса сўзингни далил ва ҳужжат била ҳам эшитмағайлар. Ундин сўнг уларнинг ризосига қараб сўзлағил, то саломат бўлғайсан.

Эй фарзанд, агар ҳар нечаким сухандоё бўлсанг, ўзингни билғондан камроқ тутғил, то сўзлаш вақтида нодон ва бекор бўлиб қолмағайсан. Кўп билиб, оз сўзлағил ва кам билиб кўп сўз демағил. Нима учунки, ақлсиз шундоғ киши бўладур — у кўп сўзлар. Дебдурларки, хомушлиқ саломатлик сабабидур, чунки кўп сўзлағучи оқил киши бўлса ҳам, авом уни ақлсиз дерлар. Ақлсиз киши хомуш бўлса, уни оқил ҳисоблайдилар. Ҳар неча пок, порсо², равиш³ бўлсанг ҳам ўзингни таъриф қилмағилки, ҳеч киши сенинг гувоҳлигингни эшитмас. Кўшиш қилким, халойиқ сени таъриф қилсунлар ва шундоқ сўз деғилким, у ишга ярасун, бекор ва зое кетмасун.

Ҳикоят. Бир донишманд киши бор эрди. У Зинжон вилоятининг шайхи ҳамда музаккар⁴ ва музакки⁵ эрди ва бир алавий йигит бор эрди. У ҳам музаккарлик қилур эрди. Ҳамиша бу иккови бир-бири била мукошафа⁶ қилур эрдилар. Курсининг устида ўлтуриб бир-бирига кўп таъна ва маломат қилур эрдилар. Бир кун бу алавий курсининг устида ул шайхни «кофир» деди. Бу хабар шайхга етиб, бир кун ул ҳам курсининг устида деди: «Агар мен кофир бўлсам, бу алавий ҳаромзодадур». Бу хабар алавийнинг қулоғига етди. Алавий дарҳол ўрнидан сапчиб туриб, суръат била Рай шаҳрига

¹ Фавт — қўлдан бериш, йўқотиш, ўлим; фавт бўлмоқ — ўлмоқ.

² Порсо — художўй, ёмон ишлардан сақланувчи. ³ Равиш — йўл, йўсия, қоида. ⁴ Музаккар — покиза, тоза. ⁵ Музакки — ноғиқ. ⁶ Мукошафа — фош қилиш.

бориб, ул шаҳарнинг ҳокими Соҳиб Аббоднинг ¹² * олди-га борди ҳам ул шайхдин шикоят қилиб йиғлади ва деди: «Равомудурким, сизнинг айёмингизда ул шайх расул алайҳиссаломнинг фарзандига ҳаромзода дегай». Бу сўздин Соҳиб Аббоднинг қаҳри келиб, дарҳол киши буюруб, ул шайхни Рай шаҳрига келтурди ва ўзи Райнинг барча сайидлари ва фикҳлари билан музолим ¹ девонида ўлтуруб, ул шайхни ҳам бу ерга ҳозир қилиб, деди: «Эй шайх, сен имом Шофей асҳобининг ² имомларидандурсан. Ўзинг бағоят олим, қари ва гўрнинг лабига яқин ёвуқ етгон кишидурсан. Не учун расул алайҳиссаломнинг фарзандига ҳаромзода дерсан? Энди айтгон сўзингни дуруст қил. Йўқ эрса сенга шундоқ уқубат ³ қилурманки, барча халойиқ сендин ибрат олғайлар ва бундин буён ҳеч киши бундоқ беадаблиғ қилмағайлар».

Шайх деди: «Бу ишда адл қилғилким, менинг гувоҳим алавийнинг ўзидур ва унинг ўзига ўзидан яхши гувоҳ талаб қилмағил. Аммо менинг сўзим била у ҳаллозодадур». Соҳиб Аббод деди: «Қайси ваҳж била?». Шайх деди: «Халқнинг барчаси билурларки, унинг онасининг никоҳин мен қилмишман. Ул курсининг устида ўтириб, мени «кофур» дебдур. Агар ул бу сўзни эътиқод юзидин айтгон бўлса, унда кофурнинг никоҳи дуруст бўлмағусидур ва ул ўз сўзи билан бешак ҳаромзода бўлғусидур. Агар ул бу сўзни эътиқод юзидин айтмагон бўлса, ул ёлғончидур. Ҳеч шак йўқдурким, бу иккиннинг бири бўлур. Энди унга шарият ҳукми била сиз на қилсангиз қилинг». Бу сўздин сўнг алавий ниҳоятда хижолатманд бўлуб, ҳеч жавоб қила олмади ва андишасиз айтгон сўзи ўзига шунча зарар еткурди.

Эй фарзанд, демак ёлғон ва беҳуда сўз айтмағилким, беҳуда сўз айтмак девоналикнинг бир қисмидур. Ҳар кишига сўз айтур бўлсанг қарағил, ул сенинг сўзингга харидорму ёки харидор эмасму? Агарда уни сўзингга харидор топсанг, унга сўзингни сотғил. Йўқ эрса ул сўзни қўйиб, шундоқ сўз деғилким, унга хуш келсин ва сенинг сўзингга харидор бўлсин. Лекин инсон била инсон бўлғил, одамий била одам бўлғил, нединким инсон бошқа, одамий бошқадур. Ҳар кишиким гаф-

---

¹ Музолим — мазлама, зулм кўрган, мазлум. ² Асҳоб — суҳбатдошлар. ³ Уқубат — жазо.

лат уйқусидин бедор бўлса, халойиқ била қандоқ зиндагонлиғ¹ қиларин мен баён қилдим.

Эй фарзанд, токи қила олсанг, сўз эшитмакдин қочмағилким, киши сўз эшитмак била сухангўйлик ҳосил қилур. Аввало бун шундоқ далиллаш мумкин, агар бир ўғлон онадин туғилса, унга ернинг остидан бир жой қилиб сут бериб, ул жойда парвариш қилсалар, онаси ва дояси унга гапирмасалар, у ўғлон ҳеч кишининг сўзин эшитмаса, улуг бўлғонда лол² бўлур. Кўрмасмусанким, барча лоллар кар бўлурлар.

Бу сўзни қабул қилғил, хусусан донишмандларнинг сўзин, нединким донишлар дебдурлар: «Дононинг панднасихати кўнгил кўзин равшан қилур, нединким, ул панд ақл ва ҳикмат кўзининг сурмаси ва тўтиёсидур». Бас, бу тоифанинг сўзин ҳушқулоғи била эшитмак керакдур. Бу жамоанинг сўзида манфаат кўпдур. Бу вақтда Ануширавон Одилнинг бадеъ³ ва нофеъ⁴ сўзларидин бир неча сўз ёдимга келдики, уни бу китобда рақам қилдим.

Эй фарзанд, сен дағи ўқиғайсан, билғайсан, ёд қилғайсан ва унга қараб иш қилғайсан, нединким ул подшоҳнинг сўзларига ва пандларига амал қилмоқ сенга ўзга ишдин вожиб ва лозимдур. Огоҳ бўлким, мен ўтғон халифаларнинг қиссаларин ҳам ўқимишман. Бир кун маъмун халифа Ануширавон Одилнинг турбатини⁵ кўрмоққа борди ва унинг даҳмасининг қиссаси бағоят узундур. Аммо мақсуд булдур: Маъмун унинг даҳмасига бориб очиб кўрдики, унинг аъзоси бир тахтинг устида тупроқ бўлиб ётибдур. Унинг тахти устида даҳма деворига паҳлавий⁶ иборат била бир неча сўз зар била ёзилмишдур. Маъмун буюрди ва паҳлавий лафзин билатурғон далирларни⁷, ҳозир қилдилар. Улар ёзилғон хатни ўқиб, арабий иборат била таржима қилдилар. У арабий иборат ажам^{13*} халқининг орасида маъруф ва машҳур эрди. Унда шундай деб эрди: «То мен тирик ва подшоҳ эрдим, барча бандалар менинг адлимдин баҳраманд эрдилар. Менинг хизматимға ҳар кишиким келмиш эрди, менинг марҳаматимдин баҳравар бўлур эрди. Мана энди ожизлик вақти келди, бундин ўзга ҳеч чора топмадим ва бу сўзларни даҳма девориға ёздим:

¹ Зиндагонлиғ — ҳаёт кечирिश, тириклик, тирик бўлиш.

² Лол — соқов. ³ Бадеъ — ёмон. ⁴ Нофеъ — гўзал. ⁵ Турбат — қабр. ⁶ Паҳлавий — қадимги форс тили. ⁷ Далир — паҳлавон, ботир.

агар бирон киши менинг зиёратимға келса бу сўзларни ўқисин, билсин ва бу сўзларнинг фойдасидин маҳрум қолмасин, менинг бу пандларим у кишининг қадам ранжининг музди¹ бўлсин». Ануширавоннинг ул пандлари бу турур.

Саққизинчи боб

АНУШИРАВОН ПАНДЛАРИН ЕД ОЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, Ануширавон деди: «Модомики, кеча ва кундуз келадурлар ва кетадурлар, барча ҳолларнинг тағайюри² ва табаддули³га таажжуб кўргузмағил».

Яна деди: «Халқ не важди бир бор пушаймон бўлгон ишдин яна пушаймон бўлур?»

Ва яна деди: «Кишининг тириклиги унинг муроди била бўлмаса, нечун ўзин тирик санағай?».

Яна деди: «Ҳунарсиз киши била дўстлик қилмағил нединким бундай киши дўстлик ва душманликка лойиқ эрмасдур».

Яна деди: «Ўзини доно санагон нодондин парҳез қилғил».

Яна деди: «Гарчанд ҳар қанча талх бўлса ҳам, ҳақ сўзни айтғил».

Яна деди: «Агар розимни душман билмасин десанг, дўстингга айтмағил».

Яна деди: «Ҳар бандани⁴ сотарлар ва сотиб оларлар. Аммо ул банда нафс бандасидин озодроқ бўлғай».

Яна деди: «Ҳар кишининг (билими) бўлса-ю, аммо унга лойиқ ақли бўлмаса, бу билим унга зарар еткарғусидур».

Яна деди: «Агар ҳар кишини турмуш устоди доно этмаса, ҳеч бир доно унга сўз ўргатиш учун ранж чекмасун, ранжи зое бўлур».

Яна деди: «Нодондин барча нарсани сақламоқ осондур, худди нодондин ўз танин сақлағондек».

Яна деди: «Агар халқ сенинг ҳақингда яхши сўз айттарин тиласанг, халқ ҳақида яхши сўз айтғил».

Яна деди: «Агар халқ ҳақидан чеккан ранжинг зое бўлмаслигин тиласанг, ўзинг ҳақингда халқ чеккан ранжин зое қилмағил».

¹ Музди — иш ҳақи.

² Тағайюр—ўзгариш. ³ Табаддул—алмашилиб туриш. ⁴ Банда—қул.

Яна деди: «Агар ёру дўст бўлмоқни тиласанг сергиналик бўлмағил».

Яна деди: «Агар ғамсиз бўлмоқ тиласанг, ҳасадлик бўлмағил».

Яна деди: «Осон зиндагонлик сурмоқ сенга муяссар бўлса, ўз ютуғингни қўлдин бермағил».

Яна деди: «Агар ранжишдин узоқ бўлишни истасанг, битмайдиғон иш учун урунмағил».

Яна деди: «Агар сени девона демасунлар десанг, топилмас нарсани ахтармағил».

Яна деди: «Агар беобрў бўлмайин десанг, яхшиликни касб қилғил».

Яна деди: «Агар шармисор бўлмайин десанг, қилмағон ишни қилдим дема».

Яна деди: «Агар ўз сиригнинг очилишини истамасанг, бировнинг сирини фош қилмағил».

Яна деди: «Агар юзимнинг пардаси йиртилмасин десанг, бировнинг юз пардасин йиртмағил».

Яна деди: «Агар изимдин кулмасунлар десанг, зердастлар¹га шафқатлиғ бўлғил».

Яна деди: «Узоқ пушаймонлиқдин холис бўлмоқ тиласанг, кўнгил ҳавоси била иш қилмағил».

Яна деди: «Агар зийраклардин бўлмоқ тиласанг, юзингни халқнинг кўзгусида кўрғил».

Яна деди: «Агар қадрли бўлмоқ тиласанг, халқнинг қадрин билғил».

Яна деди: «Агар халқ сенинг сўзинг била иш қилмоғин тиласанг, сен ўз сўзинг била иш қилғил».

Яна деди: «Агар халойиқ орасида марғуб бўлмоқ тиласанг, пинҳон сўзингни ошкор қилмағил».

Яна деди: «Агар барча одамдин (юқори) бўлмоқ тиласанг, вафолиғ бўлғил».

Яна деди: «Агар айбислар қаторида бўлмоқликни тиласанг, тамаъни кўнгулга келтурмағил».

Яна деди: «Агар додгарлар² зумрасидин³ бўлмоқ тиласанг, зердастларни итоатингда яхши тутғил».

Яна деди: «Агар халойиқнинг ёмон сўзларидин йироқ бўлмоқ тиласанг улардин зўрлиғ била ҳеч нарса олмағил».

Яна деди: «Агар халойиқнинг севимлиси бўлмоқ тиласанг, улардин ҳеч нимани аямағил».

¹ Зердаст — бировнинг қўли остида яшовчи.

² Додгар — адолатли, одил. ³ Зумра — тўда, гуруҳ.

Яна деди: «Агар тилинг узун бўлмоғин тиласанг, қўлингни қисқа қилғил».

Эй фарзанд, Ануширавон Одилнинг сўзлари ва пандлари бу турур. Буларни ўқиғил ва уни хор тутмағил, нединким бу сўзлардин ҳам ҳикмат, ҳам салтанатнинг иси келур. Буларнинг барчасин йигитлик вақтида ўқиғил ва билғил. Аммо қаригондан сўнг пандни эшитмоққа ҳожат йўқдур, қарилар ҳар бобдин хабардор бўлурулар ва улар панд эшитмоқдан ожиз бўлурулар.

Тўққизинчи боб

ҚАРИЛИК ВА ЙИГИТЛИК СИФАТИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, ҳар нечун йигит бўлсанг ҳам, ақлинг қари бўлсун. Мен сенга: «Йигитлик қилмағил» демасман. Аммо йигитликни чидам била қилғил. Енгил йигитлардин бўлмағил, чунки йигитларга оғирлик муносибдур. Бу ҳақда Аристотелис ¹⁴* дониш шундай дебдур: «Йигитлик жунуннинг бир навъидур». Жоҳил йигитлардин бўлмағил, жоҳилликдин бало пайдо бўлғусидур. Йигитлик замонида зиндагонлик қил, токим қаригон чоғда ўз ҳолингга йиғламағил. Ҳар қанча ёш бўлсанг ҳам ҳеч вақтда ўлимдин беҳабар бўлмағил, нединким ўлим на қарини ва на йигитни қўйғувсидур.

Ҳикоят. Ундоқ эшитибманким, бир шаҳарда бир пардозгир устанинг дўкони бор эрди ва қозуққа бир кўзани осиб қўймиш эрди. Унинг иши шул эрдиким, ҳар ўликни гўристонга кетирғонларида уста кўзанинг ичига бир тош ташлар эрди ва ҳар ойда ул тошларни санаб неча киши ўлғонин билур эрди. Яна кўзани бўшатиб, уни мазкур қозуққа осиб қўяр эрди. Яна шул зайл бир ой муддатинда кўзага тош ташлар эрди. У неча вақтгача умрини шундай ўтказди. Қазо етиб ул пардозгир ўлди. Бир неча кундан сўнг бир киши уни йўқлаб келди. Унинг ўлғонидин бу кишининг хабари йўқ эрди. Дўконнинг эшиги боғлиқ эрди. У устанинг ҳамсоясини (қўшнисини) дан: «Пардозгир дўконида йўқдур, қаерга кетғон?»—деб сўради. Ҳамсоясини эрса: «Пардозгир ҳам кўзанинг ичига тушди»—дея жавоб берди.

Эй фарзанд, ҳушёр бўл, йигитликка ғарра бўлмағил, афв тилағил ва ўлимдин қўрқғил, то ул пардозгир янглиғ оғир юк ва гуноҳ била кўзанинг ичига тушмағайсан.

Барча вақт йигитлар била суҳбатда бўлмағил, қарилар била ҳам суҳбатда бўлғил ва мажлисингни ҳам қарилар била ва ҳам йигитлар суҳбати била музайян қил, нединким йигитлар билмағон кўп нарсани қарилар билурлар. Йигитларнинг одати андоқдурким, улар қариларни кўп тамасхур¹ қилиб ўйнарлар, улар қариларни йигитликка муҳтож билурлар. Ушбу сабаб била қариларни тамасхур қилиб, беҳурмат қилмоқлари яхши эмасдур. Чунки қарилар қанчалик йигитлик орзусида бўлсалар, йигитлар ҳам бешак қарилик орзусидадурлар. Лекин қарилар ул орзуга етибдурлар, аммо йигитларга маълум эрмаским, бул орзуга улар ё етгайлар, ё етмагайлар. Яхши назар қил, чунки қари ва йигит бир-бирларининг маҳсудидур.

Йигит ўзини ҳамма кишидин донороқ билур, аммо шул иши била у барчадин нодонроқдур. Бас, эй фарзанд, бундоқ йигитларнинг қаторидин бўлмағил, қариларни ҳурмат қилғил. Улар ҳақида беҳуда сўз демағил, уларнинг олдида одоб ва мискинлик (камтарлик) била сўзлағил.

Ҳикоят. Ундоқ эшитибманким, юз йил яшағон ва қадди ёйдек ҳам бўлғон бир қари киши қўлига асо тутуб борур эрди. Бир йигит уни тамасхур қилиб деди: «Эй шайх, ушбу ёйни неча тангага олдинг? Айтғил, то мен ҳам олурман». Шайх деди: «Агар умр топсанг ва сабр қилсанг бу ёйни сенга текинга берурлар».

Эй фарзанд, қарилик ҳолига етсанг йигитлардин йироқ бўлғил, нединким қарилиғда йигит феълин қилмоқ номуносибдур ва йигитликда қарилар феълин қилмоқ ҳам ёмон кўринур. Ўзиға оро берғон қаридин қочғил, нединким зоҳирин безағон қари жоҳил йигитдин ёмонроқдур. Нопок қарилардин қочғил. Йигитлик замонин ғанимат бил ва унға муносиб иш қил, чунки сезгиларинг ишдин қолиб, эшитмоқ, кўрмоқ, ишламоқ, маза топмоқ, қаттиқ ва юмшоқни сийпалаб билмоқ лаззатидин жудо бўлсанг, ундоқ тирикликдин ўзинг ҳам шод бўла олмассан, ўзгани ҳам шод қила олмассан. Шунда одамларнинг бўйниға тушган оғир юк бўлурсан, ундоқ тирикликдин эса ўлим яхшироқдур. Аммо қарифонда йигит хаёли ва мажолидин йироқ бўл, чунки қарилик ўлимга яқинроқдур.

---

¹ Тамасхур — масхаралаш.

Барча халойиқнинг умри қуёш янглиғдур: йигитларнинг қуёши машриқдадур, қариларнинг қуёши мағрибдадур ва мағрибда бўлгон қуёш тез ботғусидур. Бу сабабдин қариларга йигитлар феълин қилмоқ номуносибдур.

Эй фарзанд, ҳамиша қариларга тараҳҳум қил, қарилик бир беморликдур, ҳеч киши уни кўришга бормас. Қарилик иллатдурки, ўлимдан бошқа ҳеч киши унинг иложи борисин билмас. Қарилар то ўлгунча қарилик ранжидин асло қутулмаслар. Ундин бошқа ҳар иллат борки, ул иллатнинг ҳар кун яхшироқ бўлмоқ умиди бордур, аммо қарилик иллоти ҳар кун ёмонроқ бўлур ва яхшилиқ умиди йўқдур. Фақир (мен) бир китобда ўқимишманким, одамнинг қуввати то ўттиз тўрт йилгача ҳар кун зиёда бўлур. Ўттиз ёшдин сўнг қуёш осмоннинг ўртасига етгондек зиёда бўлмай ва нуқсон топмай турар. Ундин сўнг ботиш сайри оҳистароқ бўлғай. Қирқ ёшига етгондин сўнг то эллик ёшгача ҳар йил ўзида нуқсон кўрғайким, бурунғи йилда кўрмамиш бўлғай. Эллик ёшидин олтмиш ёшгача ҳар ой ўзида нуқсон кўрарким, аввалғи ойда кўрмамиш бўлғай. Агар ёши олтмишдан ўтса, ҳар соатда дард ва ранж кўрғайким, ўтгон соатда кўрмамиш бўлғай. Умрнинг ҳадди қирқ йил бўлур. Мана, умр нурининг қирқлончи зинасига чиқдинг, энди юқорига йўл топмағунгдур, ундин сўнг даража ошмоғинг учун пастга тушиб, бурунғи жойингга етмоғинг лозимдур.

Эй фарзанд, қариликнинг ҳикоятин сенинг олдингда шул жиҳатдин айтдимки, мен ундин гиламанддурман¹. Нединким, қарилик душмандур ва душмандин шикоят этмак ажаб эрмасдур. Сен менинг дўст кишимдурсан. Душманнинг шикоятин дўстнинг олдида айтурлар (илоҳим сен ҳам фарзандларингга шундай шикоят қилғайсан), нединким, қариларнинг дард ва ранжин қарилар яхши билурлар.

Отам ҳожиблар² жумласидин эрди ва уни ҳожиби комил дер эрдилар. Ул саксон ёшдин ўтгон қари киши эрди. Бир кунн от олмоқ тилади. Унинг олдиға бир от келтурдиларки, от ниҳоятда семиз ва ҳушранг эрди. Ул отни кўриб хоҳлади ва лабларин очиб, тишини кўрди. Бироқ от қари эркон, бул жиҳатдан уни олмади. Мен дедим: «Эй ота, ул отни фалони олди, сиз нечун

¹ Гиламанддурман — норозиман. ² Ҳожиб — пардадор.

олмадингиз?. Отам деди: «У йигит кишидур, қарилик ранжидин хабари йўқдур. Ул отнинг ранг ва суратига маҳлиё бўлибдур. Бу ишда у маъзурдур. Мен қариликнинг ранж, офат ва заифликларидин хабардордурман. Қари от олсам маъзур бўлмағумдур».

Эй фарзанд, агар қарилик мақомига етсанг, бир жойда мутамакки¹ бўлғил. Айниқса қариликда хусусан бенаволикда² сафар қилмоқ ақлдин йироқдур. Нединким, қарилик бир душмандур ва бенаволик ҳам бир душмандур. Бу икки душман била сафар қилмоқ доноликдин эрмасдур. Аммо агар бир иш бошингга тушса ва изтироб³ била уйингдин чиқсанг ва агар сафарда яхшироқ роҳат олсанг, ҳаргиз уйингни орзу қилмағил, мол ва озук талаб қилмағил. Ҳар жойдаким ишингга (тартиб) топсанг, унда мақом қил ва у жойни ўзингга яхши мол ва озук бил. Ўз ҳолингнинг фойдасига қарағил. Дебдурларким, некбахтлар⁴ ўз ҳолин яхши бўлишлигин орзу қилурлар, бадбахтлар эса озук ва мол жам этмакни яхши иш билурлар. Аммо сен ўзингда бир яхши ҳол кўрсанг ва бир фойдали ишни қўлга киритсанг, жаҳд қилиб ул ишингни собит ва маҳкам қил, то шу ишни мустаҳкам қилмағунча ундан баландроқ ишни талаб қилмағил, токи баландликни талаб қилиш била пастликка тушмағайсан. Дебдурларким, яхши нарсани қўйиб, ундин яхшироқ нарсани талаб қилмағил, бундай маҳалда тамаъ била ундин ҳам бебаҳра қолғайсан. Аммо ўз рўзгорингни ўткармакда бетартиб бўлмағил. Агар дўст ва душманнинг кўзига яхши кўринмоқ тиласанг даража ва ҳунарингни халойиқнинг орасида зоҳир қил, беҳуда зиндагонлик қилмағил ва барча ишингни тартиб била қилғил.

Унинчи боб

ТАМКИН⁵ ШАРОФАТИНИНГ ВА ТАОМ ТАРТИБИНИНГ БАЕНИ

Эй фарзанд, билғилки, авом⁶, халойиқнинг барча ишларида вақт тартиби йўқдур. Улар вақтига ва бевақтига қарамаслар. Аммо ҳушманд⁷ кишилар ўзларининг ҳар бир ишларига аниқ вақтни тайин этибдурлар. Улар кеча

¹ Мутамакки — бир жойда маҳкам турувчи. ² Бенаволик — қашшоқлик, камбағаллик. ³ Изтироб — бегоҳатлик.

⁴ Некбахт — бахтиёр.

⁵ Тамкин — сабот, оғирлик, нафсни тийиш. ⁶ Авом — кўпчилик.

⁷ Ҳушманд — ақлли.

ва кундузнинг йигирма тўрт соатин ўз ишларига тақсим қилибдурлар. Бир ишни яна бир ишдин фарқ этиб, унга вақт, ҳад¹ ва андоза² пайдо қилибдурлар, токи ишлари бир-бирига аралашмағай. Уларнинг хизматкашлари ҳам қайси вақтда қайси ишга машғул бўлури яхши билғайлар. Шунда уларнинг барча ишлари тартиб била бўлғай.

Даст аввал таом емак сўзининг маъносин билғил. Бозор одамларининг одати шундоқдурки, уларнинг аксари қисми таомни оқшом ерлар, бу беҳад зиёндур ва улар ҳамиша ўз жонларига бешак қасд қилғайлар.

Сипаҳпеша одамларнинг одати шундоқдурки, улар вақтига ва бевақтига қарамаслар. Вақт топсалар, емакка машғул бўлғайлар. Бу одат ҳайвонларнинг одатидур, нединким улар ҳар вақт алаф³ топсалар, емак била машғул бўлурилар. Аммо хос⁴ ва муҳташам⁵ одамларнинг одати улдурки, кеча ва кундузда бир мартаба таом ерлар. Нафсни тийишнинг бу йўли бағоят яхшидур. Лекин бадан бағоят заиф бўлур. Бас, энди шул нарса яхшидурки, муҳташам одамлар тонг вақтида хилватда бирон нарса ерлар. Шундин сўнг ташқарига чиқиб, то пешин вақтигача ўзларининг ишларига машғул бўлғайлар. Ундин сўнг ҳар на таом бўлса ҳозир қилғайлар ва атрофларида ким бўлса, уни ҳам чақириб бирга еғайлар.

Эй фарзанд, агар таом бўлса ҳамтовоқларингни чақирғил, то сенинг бирла таом есунлар, аммо таомни тез емағил ва оҳиста еғил. Таом емак вақтида одамлар била сўзлашғил, бу ислом шартидур, лекин бошингни қуйи солиб ўтур, ҳамтовоқларингнинг олғон луқмасига қарамағил.

Ҳикоят. Эшитибманки, бир вақт Соҳиби Исмоил бинни Соҳиби Аббос ўзининг қариндошлари ва надимлари била таом ер эрди. Бир киши табақдин бир луқма кўтарди. Унинг луқмасида бир мўй бор эрди. Соҳиби Исмоил уни кўруб деди: «Эй фалони, у мўйни луқмадин олғил». Ул киши луқмани ташлаб, мажлисдин чиқиб кетди. Соҳиб бир кишини буюрди. Ул киши чиқиб кетгон одамни қайтариб мажлисга келтурди. Соҳиб деди: «Эй фалони, нечун таом еб бўлмасдан бизнинг дастурхонимиздин чиқиб кетдинг?» Ул киши деди: «Бир

¹ Ҳад — чегара. ² Андоза — ўлчов. ³ Алаф — ўт, кўкат. ⁴ Хос — эътиборли. ⁵ Муҳташам — мўътабар.

луқмада бир мўйни кўрғон кишининг таомни емак менга лойиқ эмасдур». Соҳиб бул сўздан ниҳоятда хижолатманд бўлди.

Эй фарзанд, таом вақтида ўз-ўзингга машғул бўлғил, ундин сўнг табақ қўймоқ буюрғил. Муҳташам халқнинг расми икки нав бўлур: мажлисга турлук таом келтуруб, баъзиси ўзига бурун табақ қўйдурур, ондин сўнг ўзгаларга қўйдурур; баъзилар олдин табақни бошқаларга қўйдириб, ундин сўнг ўзи олур. Сўнггиси олижаноб, карам аҳлининг тариқидур ва аввалгиси сиёсат аҳлининг тариқидур. Аммо турлик таом ва ранго-ранг табақ келтурмак ул сабабдинки, барча одамнинг қорни бирдек эмасдур. Пурхўр¹ ва камхўр — ҳамма бирдек тўйсинлар. Агар сенинг олдингдаги табақ ичида бир мазалиғ нарса турғон бўлса, ўзгаларнинг олдида мазалиғ нарса бўлмаса, мазкур таомдин ўзгаларга ҳам насиб берғил. Таом устида туршрўй² бўлмағил ва таомнинг фалони яхши, фалони ёмон демағилким, бу сўзлар таом устида яхши эрмасдур.

Мана таом емак тартибин билдинг, энди шароб ичмак тартибин ҳам билғил, нединким шароб ичмакнинг ҳам жойи ва расми бордур.

Ун биринчи боб

ШАРОБ ИЧМАК ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилки сенга шароб ич деб айтмасман, аммо ичма деб ҳам айтмасман, негаки ёш йигитлар қари кишининг сўзи била йигитлик вақтининг ишларин тарк этмаслар. Менга ҳам йигитлигимда кўп панд бердилар, мен ҳам қабул қилмадим, аммо эллик ёшимдан сўнг товба-товфиқни қабул этдим.

Эй фарзанд, агар шароб ичмасанг икки жаҳон фойдасини топғунгдур: ҳақ таоллонинг хушнудлигин ҳосил қилғунгдур ва халқнинг маломатидин қутулғунгдур, мен ҳам сени ўзимга ниҳоятсиз дўст тутғундур. Лекин сен ёш йигитдурсан, ҳарифлар (улфатлар) сенга шароб ичирмай қўймас, мен буни аниқ билурман. Шундай бўлғоч гарчи бир ҳол била шароб ичар бўлсанг ичмак расмин билғил, нединким агар билмай ичсанг заҳардур,

¹ Пурхўр — кўмакай, кўп егувчи.

² Туршрўй — бадбуруш, қовоғи солиқ.

уни билиб ичсанг позаҳардур. Ҳақиқатдан ҳам агар ҳар таом ва шаробни исроф била есанг ё ичсанг заҳардур. Бу жиҳатдин дебдурларким, агар кўп ичилмаса ва андозасидин чиқилмаса, заҳар позаҳардур.

Таомнинг изидин агар ташна бўлсанг уч мартаба шароб ичғил ва агар ташна бўлмасанг, уч соат миқдор таваққуф ¹ қил, нединким агар меъда қавий ² ва яхши бўлса, таомни ҳар қанча кўп ва исроф била есанг ҳам ҳазм қилур. Шундоқки, меъда уч соатда таомнинг қувватин олур ва жигарга еткарур, жигар эса уни барча ажсод ³ га тақсим қилур, нединким жигар тақсим қилғувчидур. Сўнггида неки ортиб қолса, барин ичакка йўллар. Саккиз соатда меъда таомдин батамом холи бўлур. Агар меъданинг бу миқдор қуввати бўлмаса, у меъда эрмасдур, қовоқдур. Шунинг учун деб эрдиким, таом егандин уч соатдин сўнг набиз ⁴ ичғил. Бу жиҳатдин дедимки, то меъдада таом пишиб (ҳазм бўлиб), танангинг тўрт таъби ⁵ ундин ўзларининг насибин олсинлар. Ундин сўнг набиз ичғил, то ҳам шаробдин ва ҳам таомдин баҳра олғайсан. Аммо шароб ичмакни намози дигарда ибтидо қил, то сен маст бўлгунча оқшом бўлғай ва халойиқ мастлигини кўрмағай. Мастликдин сақлан, яъни йиқилмағилки, йиқилиш ёмон бўлур. Шароб ичмак учун боққа ва саҳрога кўп бормағил. Агар борсанг, то уйга қайтиб келгунингча маст бўлмағил ва мастликни уйингда қилғил. Уй ичида қилгон ишни ташқарида қилиб бўлмағусидур, нединким уй ичининг яширин ҳолати дарахт соясидин пўшидароқдур ⁶, нединким киши ўз уйида подшоҳ бўлса ҳам, дашт фазосида ⁷ ғарибдур. Агар мунъим ⁸ ва муҳташам кишилар ҳам ғурбатга ⁹ тушсалар, маълумдурки, қўли қисқа бўлур ва ҳеч нарсага қудрати етмас.

Набиз ичғил, аммо икки коса ва уч коса ичмағил. Иштаҳа бор вақтида ичмағил. Луқмаларни кўп емакдин, қадаҳларни кўп ичмакдин парҳез қилғил, нединким ҳар шароб ичишда тўймоқ ва маст бўлмоқ муносиб эрмасдур. Бир ютум шаробни камроқ ичғил, бир луқма таомни камроқ егил. Демак, таом луқмасин кам-

¹ Таваққуф — тўхташ. ² Қавий — кучли, қувватли. ³ Ажсод — жисмлар.

⁴ Набиз — хурмо ёки узумдан қилинган май. ⁵ Таъби — таркиби. ⁶ Пўшида — яширин, махфий. ⁷ Фазо — очиқ ер, майдон, кенглик. ⁸ Мунъим — неъмат берувчи, ризқ берувчи. ⁹ Ғурбат — ғариблик, кимсасизлик, мусофирлик.

роқ егил, шароб косасин камроқ ичгил, токи иккисин ҳам зараридин қутулгайсан.

Шаробхўрларнинг ҳосили икки нарсадур: ё беморлик ёки девоналик. Нединким шаробхўр ё маст бўлур ё махмур. Агар маст бўлса, девоналар жумласидин бўлур ва агар махмур бўлса, беморлар зумрасидин бўлур, нединким хумор¹ беморликнинг бир навъидур. Демак ундоқ ишга мойил бўлмоқ нолозимдур, чунки унинг ҳосили ё беморлик, ё девоналикдур.

Эй фарзанд, билурманким, сен бу сўзлар била шароб ичмакдин воз кечмассан. Аммо қила олсанг сабуҳий² ичмакни одат қилмагил ва агар иттифоқо сабуҳий ичсанг вақти била ичким, хушмандлар сабуҳийни ёмон дебдурлар. Сабуҳийнинг дастлабки шумлиғи улдурки, эрта тонг намози фавт бўлур, яна кечагининг бухори³ думоғдин ҳануз кетмасдин бурун кундузнинг бухори унинг устига юкланур ва молихулё⁴ иллоти шундин ҳосил бўлур. Чунки икки муфсиднинг⁵ фасоди бир муфсиднинг фасодидин кўпроқ бўлур. Яна шулким, ҳар вақт халқ уйқуға борса, сен ночор бедор бўлурсан, халқ бедор бўлганда сен уйқуда бўлурсан. Кундуз ухлаб, оқшом уйғоқ бўлсанг сўнгги кун барча аъзонг хаста бўлур. Бундоғ улуғ гуноҳни қилиб, сўнгра пушаймонлиғ чекарсан.

Эй фарзанд, агар набиз ичмакни тарк эта олмасанг, жума кечаси ичмасликни одат қил... Ва яна жума кечаси ичмасанг бир ҳафта ичмакдин кўнглинг совур, дунёда неқномлиғ ҳосил бўлур. Бир ҳафта шароб ичмакдин хориғон думоғинг, томирларинг, кўзинг, ақлинг, нафасинг ва руҳинг шул бир кечада осойиш топар ва осудалиғ ҳосил бўлур. Яна молингға тавфир⁶ бўлур ва халқ сен ҳақингда яхши сўзин айтурлар. Демак, бундоғ фойдали ишни одат қилмоқ керакдур.

Ун иккинчи боб

МЕҲМОН ОЛМОҚ ВА МЕҲМОН БУЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилким, ҳар кун бегона одамларни меҳмон қилмагил, нединким ҳар кун меҳмон олсанг

¹ Хумор — ичкиликдан кейин бош оғриғи. ² Сабуҳий — тонг пайтидаги ичкилик. ³ Бухори — буг, туман, пар. ⁴ Молихулё — савдойилик касали, бир хил руҳий касал. ⁵ Муфсид — зарарли, фасодчи, бузувчи. ⁶ Тавфир — кўпайиш, орттириш, фойда.

меҳмонга лойиқ ишларни кўнгул муродича қила олмагундур. Кўрғилким, кўнглинг ҳар ойда неча мартаба меҳмон чақирмоқ тилайди, Агар уч мартаба чақиршни тиласа, бир мартаба чақирғил, уч мартабада қиладигон харажатингни бир мартабада қилғил, то дастурхонинг айбсиз бўлғай ва айбжўй¹ларнинг тили боғлиқ бўлғай.

Ҳар вақт меҳмонларинг уйингга оёқ қўйсалар, сен барча одамларинг била уларнинг олдиларига чиққил ва яхши сўз била мулоқот² қил, то улар сенинг шукрингни айтсинлар.

Агар мева вақти бўлса, таом емасдан аввал мева келтурғил то баҳузуридил есунлар.

Бир замон таваққуф қил ундин сўнг барча одамларни ўлтурғуз ва ўзинг ўлтурмағил, токи барча меҳмонлар иттифоқ била есунлар. Меҳмонлар бир-икки сўрамагунча сен ўлтурма. Улар ўлтурғил ва бизларга мувофақат³ қил (бизлар розимиз) десалар, сен айтғилким: «Мени қўйинглар, то сизларга хизмат қилғумдур». Агар яна такрор таклиф қилсалар, ундин сўнг ўлтурғил ва уларга мувофақат кўргузғил, аммо ҳаммадин пастда ўлтурғил. Ҳар соат: «Эй фалони, таомни яхши егил, ҳеч нима емадинг ва мен сенга лойиқ ҳеч иш қила олмадим. Иншооллоҳ келгуси сафар бунинг узрин яхшироқ қилғумдур»,— деб айтмағил. Бу улуғ ва муҳташамларнинг сўзи эрмасдур, балки бозорийларнинг ва авбошлар⁴нинг лафзидур. Бундоқ сўздин халқ хижолат ерлар, таом емаслар ва овқатга тўймасдан туриб кетарлар. Бизларнинг Гилонда яхши расмларимиз борки, агар меҳмон чақирсалар, дастурхон ёзиб, таомларни келтуруб қўярлар ва кўзаларда сув ҳам келтуриб, дастурхоннинг четларига қўярлар. Барча меҳмонларни таомнинг атрофига ўлтурғузиб, ўзлари чиқиб кетарлар. Бир киши табақ ва қосаларнинг саранжомни учун қолур. Меҳмон таомдин кўнгли хоҳлагунча ер, ундин сўнг мезбон ўтиришга келур. Араб халқининг дастури ҳам шундайдур.

Меҳмонлар таом еб бўлуб, қўл ювғондан сўнг атр ва гулоб келтуруб, мажлисни муаттар қилғил. Меҳмонларнинг чокар ва хизматкорларига ҳам яхши риоя қилғил, нединким, кишининг яхши отин улар чиқарурлар. Мажлисга нуқл⁵ни кўп келтурғил ва хушовоз мутриб-

¹ Айбжўй — камситувчи, айб ахтарувчи. ² Мулоқот — учрашув, кўришув. ³ Мувофақат — келишиш, мувофиқлик, бировнинг розилигини олиш. ⁴ Авбош — бебош, саёқ, дайди, безори. ⁵ Нуқл — мева чева.

ларни¹ ҳам ҳозир қилғил. Набиз ҳам муҳайё қилғил, нединким меҳмонлар таомдин сўнг шароб ичиб, нағма ва наво эшитсалар хушҳол бўлурлар. Агар коса ва таомингда бир айб ва тақсир воқе бўлса, бунинг била пўшида² бўлур.

Шароб ичмак улуғ гуноҳдур. Агар гуноҳ қилмоқ тиламасанг бемаза ва бетартиблик қилмағил. Бас, агар менинг бу сўзларимни айтғонимдек қилсанг ўзингни меҳмонга ва меҳмоннинг ҳақин ўзингга вожиб билғил.

Ҳикоят. Эшитдимки, ибн Муқла Мансур^{15*} Тамимийнинг ўғли Насрга Басра ҳоқими амалини берди. Сўнгғи йилда уни чақириб кўп ситойиш³ қилди. Айгурларки, у кўп давлатлиғ ва неъматлиғ киши эрди. Халифа ундин кўп мол тамаъ қиларди. Улар ҳисоб қилдилар, кўп мол унинг (Насрнинг) бўйнига юкланди. Ибн Муқла унга деди: «Е бу молни берғил, ёки зиндонга кирғил». Наср деди: «Эй мавлоно, менинг кўп молим бордур, аммо бу ерда ҳозир эмасдур. Менга бир ой муҳлат берғил ва бу миқдор мол учун мени зиндонга солмоқ муносиб эрмасдур». Ибн Муқла буни: «Мол бермоққа тоқати йўқтур, бу сўзни кўнгил била айтмади»,— деб гумон қилди. Ниҳоят унга деди: «Сени ўз жойингга юбориб бу молни олмоқ зарур. Аммо амиралмуъмининнинг фармони буки, менинг ҳовлимнинг бир ҳужрасида ўлтурғил ва бир ой менга меҳмон бўлғил». Наср қабул қилиб ибн Муқланинг уйида маҳбус бўлиб ўлтурди. Иттифоқо ул ой рамазон ойи эрди. Ибн Муқла ҳар куни Насрни ифторга чақириб, унинг била рўзасин очар эрди. Ийдин сўнг ибн Муқла Насрга киши юбориб, ўшал молни талаб қилди. Наср: «Мен ул зарни бердим»— деди. Ул киши: «Кимга бердинг?» деди. Наср: «Ибн Муқлага бердим»— деди. Бу сўзни ибн Муқла эшитиб ҳайрон бўлди ва Насрни олдига чақириб: «Эй Наср, зарни менга қачон бердинг?» деди. Наср деди: «Мен сенга зарни берғоним йўқ, лекин бир неча муддат сенинг таомингни текин едим ва сенга меҳмон бўлуб, ҳар куни рўзани сенинг бирла очдим, энди ийд (байрам) келди, сенинг зар талаб қилишга ҳақинг қолмади». Ибн Муқла бу сўздин хушҳол бўлди ва кулиб деди: «Зат (тилхат)ни олғил, хушвақт бўлиб кетғил, ул зарни сенга бағишладим». Наср бу сабаб била зар бермоқдин қутулди.

¹ Мутриб — чолгучи, созанда, ашулачи. ² Пушида — яширин, махфий. ³ Ситойиш — мақташ.

Бас, эй фарзанд меҳмондил бўлғил ва меҳмонга таъна қилмағил, ҳарвақт очиқ юзлик бўлғил, токи ҳар кишиким меҳмонинг бўлса, шодлик била таомингни есин. Лекин ўзинг набизни кам ичғил, меҳмондин аввал маст бўлмағил ва ҳамиша очиқ юз, хуш хандон бўлғил. Аммо беҳуда кулмағил, кўп кулмак бир навъ девоналиғдур, оз кулмак бир навъ сиёсат ва бурдборлиг¹ дур, нединким, дебдурлар беҳуда ва бевақт кулгу ғам ва карбо² вақтида воқе бўлур.

Меҳмонлар маст бўлғондин сўнг кетмак тиласалар бир мартаба, икки мартаба тавозеъ била кетманг деб илтимос қил ва учинчи мартабада кетмак тиласалар, лутф кўргузуб рухсат берғил. Агар хизматкорларинг бир хато қилғон бўлсалар, меҳмоннинг қошида туршрўй бўлуб, уларни қоҳиш³ қилмағил ва хатосин афв қилғил.

Агар меҳмон ҳар нечук қаттиқ сўз айтса, унга қаттиқ сўз демағил, балки ҳурматини сақлағил.

Ҳикоят. Ундоқ эшитибманким, халифа Муътасим^{16*} бир гуноҳкорни олдиға келтуруб ўлдирмоқ тилади. Ул киши: «Эй амиралмўъминин,... мени бир коса сув била меҳмон қилким, мен бағоят ташнадурман, ундин сўнг ҳарна қилмоқ тиласанг буюрғил». Халифа Муътасим ҳам ул онтнинг ҳурматин сақлаб буюрди, унга сув бердилар. Ул киши сувни ичғондин сўнг араб расми била: «Ҳайран касираб ё амиралмўъминин, энди бир коса сув била сенинг меҳмонинг бўлдим. Агар мурувват тариқида меҳмонни ўлдирмоқ вожиб бўлса, буюрғилким мени ўлдурсинлар. Агар афв қилсанг, мен сенинг олдинда барча журмимдан⁴ тавба қилурман». Муътасим: «Рост айтурсан, меҳмон ҳақи улуғдур. Энди гуноҳингни афв қилдим ва сен ҳам тавба қилиб, бундин буёқ ҳеч бир хатоға қадам қўймағил»,— деди.

Демак, эй фарзанд, агар меҳмон бўлсанг, ҳар кишиникиға меҳмон бўлуб боравермағил, чунки ҳашмат шавкатингга зиён еткарурсан. Агар меҳмон бўлуб бир ерга борсанг, кўп оч бўлуб бормағил ва тез юруб бормағилким, таом емакдин маъзур бўлуб ўлтурсанг, мезбон озор топор. Агар таомни кўп есанг, халқнинг кўзига ёмон кўринур. Шунинг учун мезбоннинг уйига кирсанг ўзингга муносиб жойда ўлтурғил. У гарчи ошно кишининг уйи бўлса ҳам таом ва набизнинг устида корфар-

¹ Бурдборлиғ — бардошлик, оғирлик, сабр-тоқатлик.

² Карбо — азоб-уқубат. ³ Қоҳиш — камситиш. ⁴ Журм — гуноҳ.

молиқ¹ қилмағил, яъни мезбоннинг хизматкорларига. «Эй фалони, бу уй менинг ўз уйимдур ва табақни у ерга қўйғил, ўзгаларнинг таом ва косасига қўл урмағил» — демағил. Ўз чоқарларингга зулолни² олиб бермағилким, дебдурлар, меҳмоннинг уйидин нарса олиш — уят.

Шароб ичиб кўп маст бўлмағил, қайтар чоғда йўл асносида мастлик асари сендин зоҳир бўлмасун ва халқ ҳолингни билмасунлар. Ҳар неча мастлик тиласанг ўз уйингда бўлғил. Агар сен шароб ичғон вақтда тобеъларинг ҳар неча гуноҳ қилсалар ҳам уларга адаб ва гўшмол³ бермағил, нединким уни ҳеч киши адаб санамас ва дерларки, бадмастлик қиладур. Неки қилмоқ тиласанг, шароб ичмағон вақтда қилғил, ул бадмастлик эмасдур. Дебдурларким, девоналиғ гуногун⁴ арбада⁵, яна гуногундурким, мастлик девоналикдандур. Бас, бу айтғон сўзлардин парҳез қил. Бегона одамнинг қошида ҳеч вақт маст ва хароб бўлмағил. Ўзингнинг аёл ва бандаларинг орасида бўлғон тақдирингда ҳам одоб била умр кечирғил.

Ун учинчи боб

МАЗОҲ⁶ ҚИЛМОҚ ШАТРАНЖ⁷ ВА НАРД УЙНАМОҚ ОДОБИНИ БАЕНИ

Эй фарзанд, билғилким, кўп кишилар дебдурларким, мазоҳ — фасоднинг муқаддимасидур. Мазоҳ, яъни хонаки сўз била кишига дахл этмакдин ҳазар қилғил. Агар мазоҳ қилсанг мастликда қилмоғилки, кўпроқ шур ва шар⁸ мазоҳдин пайдо бўлур ва фаҳш ҳақида сўз очишдин шарм қилғил. Хусусан, нард ва шатранж ўйнағон вақтда икки кишининг орасида низо пайдо бўлур деб айтмағил. Нард ва шатранж ўйнамоқни кўп одат қилмағил. Агар ўйнасанг гаров боғлаб ўйнамағилки, ул қиморбозлиғ бўлур. Танга қўймай ўйнамоқ адабдандур. Агар ўйнамоқни яхши билсанг ҳам қиморбозликда машҳур бўлғон киши била ўйнамағил. Нард ва шатранж ўйнамоқда адаб улдурким, сен биринчи бўлиб муҳрага⁹ қўл урмағилсан, то ҳарифинг¹⁰ аввал на қилмоқ тиласа, шундоқ қилсун. Агар нард бўлса, аввал қаъбатайн¹¹ни

¹ Корфармо — иш кўрсатувчи, иш буюрувчи, иш боши. ² Зулол — тиниқ сув, оппоқ ширин сув. ³ Гўшмол — танбеҳ. ⁴ Гуногун — ранг-баранг, хилма-хил. ⁵ Арбада — шовқин-сурон, қий-чув, ғазаб.

⁶ Мазоҳ — ҳазил-мазаҳ. ⁷ Шатранж — шахмат. ⁸ Шур ва шар — фитна ва фасод. ⁹ Муҳра — шахмат доналари. ¹⁰ Ҳариф — рақиб.

¹¹ Қаъбатайн — нард ўйинидаги икки сўнгак.

ҳарифингга берғил. Аммо мастлар, турк ва авбошлар била ҳаргиз гаров боғлаб ўйнамоғил ва бир шўриш орттирмағил. Нардда қаъбатайннинг нақши учун ҳарфинг била урушмағил ва фалон ишни қилдинг деб онт ичмағил. Агар рост десанг ҳам уни барча киши ёлгон дерлар. Ҳосил улким, мазоҳ ва арбададин парҳез қилғил.

Гарчи мазоҳ қилмоқ айб эрмасдур, аммо ундин эҳтиёт бўл...

Эй фарзанд, агар мазоҳ қилсанг ўзингдин пастроқ кишига қилғил, йўқ эрса қилмағил, то сенинг иззатинг кетмасун. Агар ночор айтсанг ўзингга баробар одамларга айтғил, то агар бир жавоб берсалар айб бўлмағай.

Фаҳш¹ айтмоқдин парҳез қилғил. Ҳаддан зиёда мазоҳ қилмағилким, ул одамини хор ва бемиқдор² қилғувчи мазоҳ бўлур. Нединким, ҳар сўз десанг, халқдин уни эшитурсан ва ҳар иш қилсанг, улусдин³ уни кўрарсан. Аммо ҳеч киши била урушмағил, нединким урушмоқ оқил ва муҳташам кишиларнинг иши эрмасдур, ёш ўғлонларнинг ва хотинларнинг ишидур. Агар иттифоқо бир киши била урушсанг, оғзингга келгон дашном ва фаҳшларни айтмағил. Ул миқдор урушғилки, ярашмоққа жой қолсун. Бирдан бешармлик қилмағил, бу иш бозори, авбошларнинг одатидур. Одатларнинг яхшироғи тавозеъли бўлмоқдур.

Шароб ичмак, мазоҳ қилмоқ ва ишқбозлик этмак йигитларнинг ишидур. Чунки ўз ишингга ҳаддин ташқари қадам урмасанг халқнинг маломатидин қутулурсан.

Билғилки, энди ишқбозликдин ҳам билғонимча сўзлайдурман. Билмасманки, сен уни бажо келтура олурмусан ё келтура олмасмусан? Бир дилдорға ошиқ бўлмоқ бағоят душвордур⁴.

Ун тўртинчи боб

ИШҚ ВА УНИНГ ОДАТЛАРИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, то кишининг табъи латиф бўлмағунча ошиқ бўлмағусидир, нединким ишқ бешак табъи латиflikдин пайдо бўлур. Ҳар нарсаки табъи латиflikдин

¹ Фаҳш — ярамас сўз, қабиҳлик, ҳақорат. ² Бемиқдор — беқадр. ³ Улус — халқ. ⁴ Душвор — қийин.

пайдо бўлса, ул бешак латиф бўлур. Шул важдинким латиф таъдин латифлик туғулур.

Кўрмасмусан, йигитларнинг кўпи ошиқ бўлур. Ул жиҳатдин йигитларнинг таъди қариларнинг таъдин латиф бўлур. Гализ таъ ва ёлқов киши ҳеч вақт ошиқ бўлмас. Нединким бу бир иллатдурким, у руҳонийларга кўпроқ тушар. Аммо сен жаҳд қилиб ошиқ бўлмағилким, ошиқ бўлмоқ бағоят қаттиқ ишдур. Хусусан қашшоқликда бир муфлис¹ киши ошиқ бўлса унинг қарашлари, термулишлари қон била боғланади, қари кишининг эса олтинсиз муроди ҳосил бўлмағусидир. Бас, агар иттифоқо бир вақт сенга ошиқ бўлмоқ насиб қилса, зинҳор дилтанг бўлмағил. Нединким киши ошиқ бўлса ё висолда, ё фироқда бўлур. Билғилки, бир йиллик висол роҳати бир кунлик фироқ меҳнатига арзигусидир. Нединким ошиқлик сартосар ранж ва меҳнатдур. Агар фироқда бўлсанг, ҳамиша азобдур ва агар висолда бўлсанг, маъшуқанг сенинг кўнглингнинг ҳолидин хабари бўлмаса унинг нозу бадхўйлиғидин² висолнинг роҳатин билмасан. Агар маъшуқанг фариштага муқарраб³ бўлса ҳам ҳеч вақт халқнинг маломатидин қутула олмасан, халқ ҳамиша сенинг маломатинг ва маъшуқанг шикоятда бўлурлар, нединки халқнинг одати шундоқдур. Бас, гар шундай экан ўзингни сақлағил ва ошиқликдин парҳез қил, ошиқ бўлмоқ хирадмандларнинг иши эрмасдур. Хирадмандлар⁴ ошиқликдин парҳез қилмишлар, нединким аввал бир зебо суратни кўргусидур, ундин сўнг кўнгулга писанд⁵ тушгусидир. Кўнгулга писанд тушғондин сўнг таъ унга мойил бўлур, кўнгул унинг суратини тақозо қилур. Агар сен шаҳватингни кўнглинг ихтиёрига қўйсанг кўнглингни шаҳватга тобеъ қилурсан ва уни (маъшуқани) яна бир кўрмоқ тадбирида бўлурсан. Икки марта кўрғондин сўнг кўнглинг ҳавоси ғолиб бўлур, ундин сўнг уч мартаба кўрмакка қасд қилурсан. Учлончи мартаба уни кўруб, ҳар сўз айтиб жавобин эшитсанг, ихтиёрни қўлингдин берурсан ва ундин сўнг ўзингни сақламоқ тиласанг ҳам сақлай олмасан. Иш илкингдин кетур. Ҳар кун ишқ зиёда бўлур, сўнгра кўнгулга ноиллож тобеъ бўлурсан. Аммо агар биринчи кўрғонда ўзингни сақласанг, ақлни кўнгулга муаккал⁶ қилсанг ва

¹ Муфлис — камбағал, бечора. ² Бадхўйлик — ярамас қилиқ.

³ Муқарраб — яқин.

⁴ Хирадмандлар — ақлли кишилар. ⁵ Писанд — ёқтирилган, маъкул саналган. ⁶ Муаккал — вакил этилган, бирор иш топширилган киши.

ўзингни ўзга нарсага машғул этсанг ва маъшуқангнинг дийдоридин кўз юмиб, ўзга ерда қарор тутсанг, бир ҳафта ранж чекарсан ва ул балодин ўзингни қутқарурсан.

Лекин бундоқ иш ҳар кишининг иши эрмасдур. Бу иллатнинг иложин қилмоққа бир хирадманд киши керакдур.

﴿ Ишқ иллатининг доруси ҳамиша оғир юк чекмак, узоқ сафар қилмоқ ва доимо ўзини ранжга тутмоқ — бунга ўхшаш ишларни ихтиёр этмакдин ўзга нарса эмасдур. ﴾

﴿ Аммо шундоқ кишини дўст тутки, сенга унинг суҳбатидин ва хизматидин роҳат етишсин. Шунда уни қабул қил, нединким ошиқлик бошқа ва дўстлик бошқадур. Ошиқликда кишининг вақти гоҳо хуш бўлса, гоҳо нохуш бўлур, аммо ошиқликда мудом ранж ва балода бўлур. ﴾ Агар киши йигитликда ошиқ бўлса узурдур, уни ҳар киши кўрса маъзур тутгай ва айтурким, йигитдур, айби йўқдур, лекин жаҳд қилким, қариликда ошиқ бўлмағил. Қарининг ҳеч узри йўқдур, агар авомун-нос¹дин бўлсанг иш бир нав осондур, агар подшоҳлардин бўлсанг, зинҳор андиша қил ва ҳеч кишига кўнгул боғламаким, подшоҳга қариликда ишқбоз бўлмоқ бағоят қийиндир.

Ҳикоят. Андоқким, бобом Шамсул Маолийнинг^{17*} замонинда бундоқ хабар келтурдиларки, бир бозоргон² нинг бир зебо ғуломи бор эрди. У ғулومининг баҳосин икки минг динор дер эрди. Аҳмад Жағдий^{18*} амирнинг вазири эрди ва амир унга: «Шу ғулумни сотиб ол» деб буюрди. Аҳмад Жағдий ул ғулумни икки минг динорга сотиб олди ва Гургонга келтуруб амирга кўргузди. Амир қабул қилиб, бул ғулумга таштдориғ³ мансабин берди. Бир неча муддатдин сўнг амир қўлин ювиб ўлтурғон ҳолда ул ғулумга назар қилди. Ғулум кўзига бағоят яхши кўринди. Бир замон ўтгондин сўнг бу ҳолни ўзининг вазири Абул Аббосга баён қилиб деди: «Бу ғулумни озод қилдим ва фалон кентни унга бағишладим. Унинг отига ёрлиқ ёзғил, унга бир яхши қиз олиб берки, то соқоли чиққунча ўзининг уйда ўлтурсун, ҳаргиз ташқари чиқмасун». Абул Аббос деди: «Жон била қабул қилурмен, аммо бу банданинг муддаоси улдурки, бу ишдин мақсудингиз на эрканин билсам. Амир деди: «Бугун

¹ Авомун-нос — оддий халқ. ² Бозоргон — савдогар. ³ Таштдориғ — сочиқ тутувчи, яъни қўлга сув қуйиб турувчи хизматкор.

шундоғ қолга дучор бўлдим: саксон ёшга киргон подшоҳнинг ошиқ бўлмоғи бағоят қабихдур. Мени... бандалар ва лашкарларнинг ҳолидин огоҳ бўлмоқ учун, мамлакатнинг низомин тузмоқ учун подшоҳ қилибдур. Агар мен бугун ишққа машғул бўлсам, фуқаронинг аҳволи била шуғулланишни тарк этсам, халқнинг маломатидин на янглиғ қутулурман?»

Тўғри, агар йигит ошиқ бўлса, маъзурдур. Аммо одам ҳар нечаким йигит бўлса ҳам ошиқ бўлуб, бирдин ўзин олдурмасин, сиёсат, ваҳшат йўлларин барҳам урмасун.

Ҳикоят. Ундоғ эшитибманки, Ғазнин вилоятида ўн нафар ғулум бор эрди. Уларнинг бирини Нуштегин дер эдилар. Султон Масъуд уни барча қулларидин дўст тутар эрди. Бир неча йил шу аҳволда ўтди. Султон ўн ғулумнинг орасида қайси бирига муҳаббат пайдо қилғонин, унинг маъшуқи қайси эканлиғин ҳеч ким билмас эрди. Беш йил шундоқ юрди. Бир кун султон маст ҳолда буюрдиким: «Отам Аёзга улуфа¹, ер, пул бағишламнш эрди, уларни Нуштегин отига ёрлиғ ёзинлар». Халойиқ шундин сўнг султоннинг мақсуди Нуштегин эрканин билдилар.

Эй фарзанд, билғилки, мен сенга ҳаммасин айтдим, аммо билурманки гарчи бошинга ишқ савдоси тушса менинг айтғон сўзим била иш қилмассан.

[Бас, агар ошиқ бўлсанг шундоғ кишига бўлғилки, ул маъшуқалиққа лойиқ бўлсун, Батлимус^{19*} (Птоломей) ва Афлотундек киши бўлмаса ва Яъқубнинг ўғли Юсуфдек^{20*} сабоҳати (ҳусни) бўлмаса ҳам, бир оз малохати бўлсун. Шунда халойиқнинг тили таъна ва маломатдин боғлиқ бўлғай ва сенинг ишқингни маъзур тутғайлар, нединким халқ бировнинг маломатин қилмоқдин ва айбларин айтмоқдин бир лаҳза фориг эмасдур. Аммо бир жойга меҳмон бўлсанг, маъшуқангни ўзингга ҳамроҳ қилиб олиб бормағил. Агар олиб борсанг, бегоналар қошида унинг била машғул бўлмағил ва кўнглингни унга банд қилмағил, нединким уни ҳеч ким тилга олмайди ва ҳамма уни ўзингдек кўради деб хаёл қилмағил. Сенинг кўзингга у ҳар қанча яхши кўринса ҳам, ўзгаларнинг кўзига шу миқдор ёмонроқ кўринур.

---

¹ Улуфа — аскар ва амалдорларга белгилаб қўйилган маош ва озиқ-овқатлар.

Ҳар замон унга мева беравермағил ва ёнингга чақириб қулоғига сўзламағилким, халқ ҳар хил гумон қилади.

Ун олтинчи боб¹

ҲАММОМГА БОРМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилким, агар ҳаммомга бориш ниятинг бўлса қорнинг тўқ вақтида бормағил, бу била ўзингга зиён еткарурсан. Ҳаммомга ҳар кун боришнинг фойдаси йўқдур, балки зиёни бордур, чунки ҳаммом одамнинг суяклари, баданларини мулойим қилиб қаттиқлиғини йўқотади. Шундан кейин у ҳар куни ҳаммомга боришни одат қилур. Агар бир кун бормаса киши ўзини бемордек сезади, барча баданларин қотиб қолғондек ҳис этадур. Демак, ҳаммомга бир кун бориб, бир кун бормағон яхшидур, чунки бадан тинчланади ва халқ ҳам бу одатингни раъноликқа² мансуб қилмаслар.

Хоҳ ёз, хоҳ қишда ҳаммомга борсанг, аввал совуқ хонада ўтир, бу хонада баданинг роҳат қилсин. Сўнгра иссиқ хонага, яъни ўртадағи уйга кириб, унда бир соат ўтирғил, токи иссиқ уйдан роҳат қилғил. Иссиқ сенга таъсир қилғондан кейин хилват хонага бориб, унда ювинғил.

Иссиқ сувнинг ичида ўтирмағил, кўп иссиқ ва кўп совуқ сувни бошингдан қуймағил, муътадил³ сувни қуйғил. Агар ҳаммом холи бўлса, ғанимат билғил, чунки донишмандлар холи ҳаммомни ғанимат билғайлар.

Ҳаммомга қандай кирғон бўлсанг, шундай чиқиб кетғил, яъни мўйни қуритиб чиқғил. Чунки ҳўл мўй била чиқиб йўл юрмоқ улуғларнинг иши эмас ва ҳўл мўй била улуғларнинг саломига бориш ҳам одобдан эмасдур.

Демак, сен ҳаммомнинг наф ва зарарин билдинг, аммо ҳаммомда сув ва шарбат ичишдан парҳез қилғил. Бунинг зиёни кўндур, истисқо касали шундан пайдо бўлур. Агар жуда ҳам хумор ва ташна бўлсанг, оз ичғил, бу била хумор ва ташналик шиддати босилғай.

¹ Ун бешинчи боб тушириб қолдирилди. ² Раънолик — мағрурлик. ³ Муътадил — ўртача.

Донишмандлар ҳаммомдин чиқадигон бўлсалар ҳаммомнинг жомахонасида бир оз ухлаб оладилар, сўнгра ҳаммомдин чиқиб кетадилар.

Ун еттинчи боб

УХЛАМОҚ ВА ОСУДА¹ БЎЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилки, донишмандлар уйқунини кичик ўлим дебдурлар. Ул жиҳатдин ўлгон киши ухлагон киши била баробардур ва бу икковининг ҳам ҳеч бири оламдин огоҳ эмаслар.

Кўп ухламоқ ёмон одатдурки, баданни сушт ва табиатни вайрон қилур, юзнинг суратин бошқа ҳолга айлантирур. Олти нарса кишига етишса унинг юз суратини ўзгартиради: бири дарҳол муяссар бўлгон шодлик, бири ногоҳ етишгон ғам, бири қаҳр, бири уйқу, бири мастлик ва яна бири қариликдур. Одам қари бўлса сурати ўзгаради, аммо бу ўзгариш бошқа турга киради. Аммо киши ухлагон вақтда тирик ёки ўлик деб ҳукм чиқариб бўлмас, яъни ўлгон кишига ҳукм йўқдир, ухлагон кишига ҳам ҳукм йўқдур.

Кўп ухлаш зиён қилғонидек, ухламаслик ҳам зарар қилур. Масалан, агар бир одамни етмиш икки соат, яъни уч кеча-кундуз жўрттага ухлатмасдан олиб юрилса, тўсатдан ўлим хавфи туғилади. Аммо ҳамма ишнинг ўлчови бордур. Чунки кеча-кундуз йигирма тўрт соат бўлур. Шундан саккиз соатни ибодатга, саккиз соатни ишратга ва руҳни тоза қилмоққа ва саккиз соатни мана шу ўн олти соат давомида қийналгон аъзоларга ором бермакка тайин этмоқ керакдур, токи аъзо ҳаракат такаллуфидин осуда бўлсин. Аммо жоҳиллар ушбу йигирма тўрт соатнинг ярмин уйқу била ўтқариб ва ярмида бедор бўлурлар. Қоҳиллар² икки ҳиссасида ухлаб, бир ҳиссасида ўзга ишга машғул бўлурлар. Оқиллар бир ҳиссасида ухлаб, икки ҳиссасида бедор бўлурлар.

Билғилки, кеча бандаларнинг роҳат ва осойиши учун яратилгон ва тан жон била тирикдур. Тан жоннинг маконидур. Жон унда мутамаккиндур.

Жоннинг уч хосияти бордур: ҳаёт, ҳаракат ва сукун (ҳаракатсизлик). Таннинг ҳам уч хосияти бордур: мамот (ўлим), сукун ва оғирлик. Модомики, жон тан била

¹ Осуда бўлмоқ — дам олмоқ. ² Қоҳиллар — ялқовлар.

муттасил¹дур кўнгул танни ўз хосияти била сақлар, унди сўнг кўнгил танга иш буюрар, гоҳо кўнгил танни ўз хосияти била ишдин кўяр ва рафлатга чекиб, уйқуга элтар. Таннинг уйқуга борғони бир қулаб тушғон уйдек бўлади. Уй қулагон чоғда ичида ҳар ким бўлса, уни босиб қолади. Худди шунингдек, уйқу ҳам кишининг ҳамма аъзосин босиб, гўё ер била яксон қилур. Шунда қулоқ сўз эшитмас, кўз ҳеч нарса кўрмас, бурун исни, оғиз мазани, қўл юмшоқ, қаттиқ, оғир, енгилни билмас.

Уйқу беҳикмат яратилмади, балки барча ҳайвонотнинг роҳат ва осойишлари учун яратилди. Аммо уйқу учун кўп вақт сарф қилиб, кундузни кечага айлантирмоқ ҳикматдин эрмасдур. Аммо улуғлар ёз фаслида чошт² вақти қайлула³ қилсалар раводур, филжумла⁴, бизларга умримизнинг кўпроғин бедорликда ўткармак керакдур, нединким, туганмас узоқ уйқу олдимизда бордур.

Эй фарзанд, уйқу қилмоқ тиласанг оқшом ё кундуз танҳо ухлағил, ё бир зебо шоҳид била ухлағил, нединким ўлгон била ухлагон баробардур, икковининг ҳам оламдин хабари йўқдур. Лекин бири ҳаёт уйқусидир ва бири мамот уйқусидир. Аммо икковининг орасидаги бундай фарқни билмоқ керакдур.

Эрта туришни одат қил... Ҳар кишиким қуёш чиққунча уйқуда бўлса, ризқи кам бўлур...

Агар ишинг бўлмаса, кўнглинг тиласа шикор⁵ тамошасига борсанг ва сайд андозлик⁶ қилсанг раводур.

Ун саккизинчи боб

ШИКОРГА ЧИҚМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилким, отга минмоқ, шикорга бормоқ ва чавгон ўйнамоқ улуғларнинг ҳамда подшоҳларнинг ишидур. Аммо ҳар ишнинг ҳадди, андозаси ва тартиби бўлур. Ҳар куни шикорга чиқмағил, тартиб бузилур. Бир ҳафта етти кундир. Икки кун шикорга чиқғил... икки кун ўз рўзгоринг ишига машғул бўлғил.

---

¹ Муттасил — туташ. ² Чошт — тушга яқин вақт. ³ Қайлула — чоштгоҳ вақтидаги уйқу. ⁴ Филжумла — қисқаси, бир сўз билан, лўнда қилиб гапирганда. ⁵ Шикор — ов. ⁶ Сайд андозлик — овчилик.

От минсанг кичик отга минмағилким, кишининг жусаси ҳар қанча улуғ бўлса ҳам кичик ва ҳақир¹ кўрунур. Агар кишининг сурати ҳар қанча ҳақир бўлса ҳам, катта отга минса шукуҳлик² ва ҳайбатлик кўрунур.

Сафарда йўрга отга минғилким роҳат қиласан. Шаҳарда юртоқ, тунд ва шўх отга минғил, токи отнинг юртоқ ва шўхлиғи сабаби била ўзингдин ғофил бўлмағайсан. Шикорга чиқсанг, беҳуда от чопмағил, беҳуда от чопмоқ боланинг ишидур.

Қочғон дарранданинг изидин от чопмағил, нединким, унда зарардин бошқа ҳосил йўқдур. Бизнинг аслимиздин икки улуғ подшоҳ сибоъ³ ва дарранданинг шикорида ҳалок бўлдилар: бири менинг отамнинг бобоеи амир Вушмагир бини Марзаён ибн-Зиар бинни Зиёр ва бири менинг амакимнинг ўғли амир Шараф ал-Маолий.

Сен дарранданинг изидан чопмағил, то сендин кичиклар ҳам чопмасунлар. Сен бир улуғ подшоҳнинг олдида бўлсанг ва ўзингни кўргузмак ва ном чиқармак учун чопсанг арзийди.

Агар шикор томошасига майлинг бўлса қарчиғай, итолук, шоҳин, шунқор ва ит била шикор қилмоққа машғул бўлғил. Бу вақтда ҳам шикор қилгунгдур ҳам сенга ҳеч хатар бўлмағусидур ва ҳар қанча сайд қилсанг, гўшти емакка ярағусидур. Агар сибоъни сайд қилсанг, гўшти емакка ва пўстини киймакка ярамоғусидур. Бас, шикор қилсанг икки тариқада қилғилким, подшоҳлар икки тариқада қилурлар: баъзилари ўз қўллари била қуш солурлар ва баъзилар ўз қўллари била қуш солмаслар. Агар подшоҳ бўлмасанг, кўнглинг қандай хоҳласа, шундай қил, агар подшоҳ бўлсанг ва ўз қўлинг била қуш солмоқ тиласанг, раводур. Аммо ҳеч қачон қарчиғайни икки марта учирмағил, бу иш подшоҳларнинг иши эрмасдур. Яна агар қуш солмоқ тиласанг, бошқа қушни олиб солғил, нединким, подшоҳларнинг шикор қилишдин мақсуди гўшт эмас, балки тамошадур. Агар подшоҳ ит била шикор қилса, итнинг қалодасин⁴ ўз қўли била очмоғи муносиб эрмасдур. Уни подшоҳнинг олдида турғон бандалар очсун ва подшоҳ назорат қилиб турсун.

¹ Ҳақир—кучсиз, паст, тубан. ² Шукуҳлиғ—савлатли, ҳайбатли.

³ Сибоъ — йиртқич ҳайвонлар.

⁴ Қалода — итнинг бўйнига тақилган ҳалқасимон тасма.

Үн тўққизинчи боб

ЧАВГОН ҲИНАМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар чавгон ўйнамоқ тиласанг гоҳ-гоҳ ўйнағил, аммо ҳамма вақт ўйнамоқни одат қилмағилки, кўп кишилар бу ишда кўп балоларга учрабдурлар.

Ҳикоят. Бундоқ айтурларким, Амир бинни Лайснинг²¹ * бир кўзи кўр эрди. Хуросонга амир бўлгондан сўнг, тўп ўйнамоқ учун бир кун саҳрога кетаётган эрди. Унинг Азҳархар^{22*} дегон бир сипоҳсолори¹ бор эрди. У келиб Амир бинни Лайс мингон отнинг жоловин ушлаб деди: «Сени тўп ўйнагани юбормайман, чунки сенга чавгон ўйнамоқ раво эрмас». Амир бинни Лайс деди: «Нима учун чавгон ўйнаш сизларга раво-ю, менга раво эмас?». Азҳархар деди: «Шунинг учунки, бизларнинг икки кўзимиз бордур. Агар тўп тегиб бир кўзимизни кўр қилса, яна бир кўзимиз қолур. Шу бир кўз биладу оламини кўрармиз. Сенинг эса фақат бир кўзинг бор. Агар тўп тегиб уни ҳам кўр қилса, Хуросоннинг амирлигини айрилурсан». Амир бинни Лайс деди: «Хар бўлсанг ҳам рост айтурсан, сўзингни қабул қилдим. Бундан буён ҳаргиз чавгон ўйнамасман».

Эй фарзанд, агар тамоша учун бир-икки мартаба чавгон ўйнасанг раводур ва лекин кўп отлиғ биладу чиқиб издиҳом² қилмағилким, саккиз отлиқдан зиёда бўлишга ҳожат йўқ. Сен майдоннинг бир бошида турғил, яна бир киши майдоннинг охирида турсин. Олти киши майдонда тўпни урсин, ҳар вақт тўп сенинг тарафингга келса, тўпни урғил ва майдоннинг охирига сурғил, аммо оломоннинг ичига отмағил, чавгон ўйинининг йўли шудур. Шу биладу бирга, маррага етказишга муваффақ бўл. Аммо уруш майдонига кирсанг, сусткашлик қилмағил, даранг³, сусткашлик яхши эрмасдур.

Нигирманчи боб

УРУШ ҚИЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилки, урушда даранг, сустлик мақбул эрмасдур. Чунки уруш майдонига кирсанг ҳаргиз тақсир⁴ кўргузмағил ва жонингга раҳм қилмағил. Не-

¹ Сипоҳсолар — бош қўмондон. ² Издиҳом — тўда, омма, оломон.
³ Даранг — аста-секинлик. ⁴ Тақсир — камчиллик.

динким, ҳар кишига гўрда ётмоқ муқаррар бўлса, уйда ётмоққа имкон бўлмас. Маъракада¹ ҳаракат қилиб илгари қадам қўя олмасанг ҳам, аммо бир қадамни кейин қўймағил, чунки маъракада душманлар ўртасига тушсанг, урушдин асло илгари чиқмағил. Чунки уруш бида душман қўлидин қутуласан. Сенинг ҳаракат ва чобуклигинг² ни кўрсалар, улар тагин ҳам сендин кўпроқ ғайрат ва шиддатга тушарлар. Шундай жойда ўлимга кўнгил қўйғил ва далир³ бўлғилким, қисқа қилич баҳодирларнинг қўли бирла узун бўлур.

Асло кўрқмағил. Андак кўрқинч кўнглингга келса, минг жонинг бўлса ҳам бирин ул маҳлакадин⁴ омон қутқара олмасан ва ярамас киши устингдин ғалаба қилур. Сен эса мақтул⁵ бўлурсан ва бадномлик бида өт чиқарурсан, кўрқоқлик бида машҳур бўлурсан, омманинг орасида ҳеч эътиборинг бўлмас. Бу янглиғ тирикликдин ўлим яхшироқдур. Аммо ноҳақ қон тўкмоққа ботирлик қилмағил.

Шариат бида қатли вожиб бўлгон кишиларнинг, ўғриларнинг, қароқчиларнинг қонин тўкғилки, ноҳақ қон тўксанг икки жаҳонда балога гирифторм бўлурсан. Аввал улким, қисматингга яраша жазо топурсан, иккинчидан, бу жаҳонда ёмон от кўтарурсан. Ҳеч одам сендин шод бўлмас ва хизматкорларнинг умиди сендин узулур. Ҳамма сендин қочиб, кўнгилларидин душман тутарлар. Ноҳақ қоннинг мукофотин танҳо ўзинг у жаҳону, бу жаҳонда кўргунгдур.

Мен буни китобларда ўқимишман ва тажриба ҳам қилмишман. Агар золим бу жаҳонда «мукофотин» кўрмаса, албатта ўзидин сўнг фарзандлари кўргусидур... Эй фарзанд ўзингга, фарзандларингга раҳм қилғил ва ноҳақ қон тўкмағил. Аммо ҳақ қонни тўкмакда сустлик кўргазмағилким, бу сустлик ўзингга зарар қилғусидур.

Ҳикоят. Андоқ айтурларки, менинг бобом Шамсулмаолий бағоят қаттол киши эрди ва ҳеч бир кишининг гуноҳин афв қилмас эрди. Унинг бадлиғидин лашқари гина пайдо қилиб, менинг амаким Фалакулмаолий^{23*} бида бир бўлдилар. Фалакулмаолий лашқар бида бирга келиб, отаси бида Шамсулмаолийни тутдилар. Ул зарурат юза-

¹ Маърака — жанг, уруш майдони. ² Чобук — чаққон, эпчил.
³ Далир — юракли, жасур. ⁴ Маҳлака — кўрқинчли. ⁵ Мақтул — қатл этилган, ўлдирилган.

сидин мулк бегонага кетмасун деб лашкарнинг сўзи би-
ла бундоқ ишни қилди. Алқисса уни (Шамсулмаолийни)
тутуб, банд қилиб, бир отга миндириб, атрофига қоро-
вуллар қўйиб, Хаёник қалъасига жўнатдилар. Унинг
муаккалларидин бири Абдуллоҳ Жаммозабон отлиқ
бир киши эрди. Шамсулмаолий унга деди: «Эй Абдул-
лоҳ, менинг бунча улуғлигим била бу ҳолга гирифтор
бўлмоғимга ким сабаб бўлди?» Абдуллоҳ беш кишининг
отини айтиб дедиким: «Булар сабаб бўлдилар ва мен
ҳам уларнинг орасида эрдим. Мен уларнинг барчасига
онт бериб ишни бу ерга еткурдим. Лекин бу ишни ўзинг-
дин кўргил». Шамсулмаолий деди: «Нима учун?» Абдул-
лоҳ деди: «Халқнинг қонин кўп тўкканинг учун бу ҳол
сенинг бошингга тушди». Шамсулмаолий деди: «Сен
ёлғон айтурсан, бу иш менинг бошимга киши ўлдурмо-
ним учун тушмади, балки киши ўлдурмағоним учун туш-
ди. Нединким, мен сени ва ул беш кишини ўлдирсам
эрди, бу ҳолга гирифтор бўлмас эрдим».

Эй фарзанд, бу сўзни шу жиҳатдин дедимким, му-
носиб жойда қон тўкишдин воз кечмағил. Ҳар ким қоч-
са, уни қаттиқ қувмағил. Уруш вақтида ўлимдин қўрқ-
мағил ва жонингни аямағил, токи баданингни итлар
емасинлар. Аниқ билғилки, ҳар киши бир кун туғулуб-
дур, бир кун ўлгусидур. Нединким, жонивор уч навдур:
бири сўзлайтурғон тириклар, бири нотиқлар, бири ўлик-
лар, яъни фаришталар, одамлар, ваҳшийлар. Бас, маъ-
лум бўлдики, барча тирик ўлгусидир ва ҳеч киши ажал
етмай ўлмагусидур. Демак, эй фарзанд бундоқ эътиқод
қилиб кўшиш қилмоқ керакдур, токи яхши от ва олий
даражага эга бўлғайсан.

Амиралмуъминин Али Розийн шундоғ дебдурлар...
билғилки, жаҳонда мол ва неъмат қўлингга тушса, улар-
ни жамлашга ҳаракат қилғил, яхши сақлағил ва жойи-
да харж этғил».

Нигирма биринчи боб

МОЛ ЖАМ ЭТМОҚНИНГ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, ўзингни мол жам этмакдин гофил тут-
мағил ва лекин ҳар нарсани этмак тиласанг жаҳд қил-
ғил, токи ҳалоллик била жам бўлсун ва ҳамиша сенга
боқий ҳамда ёқимли бўлсун.

Жам этгондин сўнг яхши сақлагил ва ҳар ботил¹ иш учун уни қўлдин бермагил, нединким сақламоқ йиғишдин мушкулдур. Агар керак вақтида зарур иш учун олиб харж этсанг, ҳаракат қилиб унинг ўрнини тўлдурғил. Агар харж этиб, яна жойин тўлдирмасанг, агар Қоруннинг^{24*} ганжидек² бўлса ҳам, у бир кунда йўқ бўлур.

Молни доимий турар деб унга кўнгул қўймагил. Токи бирор вақт у йўқ бўлса тангдил бўлмағайсан.

Агар молинг кўп бўлса уни тақдир ва тadbир била ишга яратғил. Нединким тақдир ва тadbир била яралгон озгина мол тақдирсиз ва тadbирсиз кўп молдин яхшироқдур. Агар мол оз бўлса ҳам яхши сақламоқни вожиб билғилки, ҳар киши оз нарсани сақлай олмаса, кўп нарсани ҳам сақлай олмағувсидур.

Мол жам этарда қоҳиллик қилмагил, бу бадбахтликнинг шогирдидур.

Ўзинга ранж берғил, яъни ўзинг машаққат тортғил, нединким мол қийинчилик била йиғилади ва қоҳиллик била йўқ бўлур. Донолар дебдурларки: «Ҳаракат қилинг, то ободон бўлғайсизлар ва озга қаноат қилинг, токи молларингиз кўп бўлғай, юмшоқ табиатли ва ширин сўз бўлинг, дўстингиз кўп бўлғай».

Демак, кўп ранж била топилгон ганжни ғафлат ва қоҳиллик била қўлдин бермак ақлли кишининг иши эрмасдур. Қашшоқ бўлгондан сўнг ҳар қанча пушаймон бўлса, суд³ қилмайдур. Демак, молинг барқарор бўлғунча машаққат устига машаққат чекғил, сен бундин баҳраманд бўлғайсан.

Бироқ мол ҳар қанча азиз бўлса ҳам, уни дўстлардин дариг тутмагил. Ҳар ҳолда молни гўрингга олиб бормагунгдур. Аммо дахлинг⁴ на чоғлиқ бўлса, харжинг ҳам ул миқдор бўлсун. Шунда сенга қашшоқлик машаққатни юзланмағай. Ҳар кишики харжини дахлидин оз қилса, ҳеч вақт қашшоқ бўлмағай.

Бор молингга қаноатда бўлғил, қаноат туганмас ганждур ва сенга тақсим этилгон насиба, кундалик овқат сенга, албатта, етишгусидур.

Яхши сўз ё халқнинг шафоати била ҳар ишки сенга вожиб бўлса, ул ишга йиғилгон молни бадал⁵ қилмагил, чунки молсиз одамнинг ҳеч қадри бўлмағусидур. Чунки халойиққа бойнинг ҳеч фойдаси бўлмаса ҳам уни дўст

¹ Ботил — бузилган, бузуқ. ² Ганж — бойлик, газна.

³ Суд — фойда. ⁴ Дахл — даромад. ⁵ Бадал — айирбош, алмаштириш, сарф қилиш.

тутғусидур, ҳеч зарари етмаса ҳам қашшоқларни душман тутғусидур. Бас, халққа қашшоқликдин ёмон ҳол йўқдур...

Халқнинг оройиши¹ мол бермакдур ва ҳар кишининг оройиши на чоғлиқ кўп бўлса, унинг қадрин шул чоғлиқ билгил. Аммо исрофни шум эътиқод қилгил. Ҳар ишнинг бир сабаби бордур. Аммо қашшоқликнинг сабаби исрофдур. Исроф танҳо молнинг харжида эрмас, балки овқатда, хулқда, сўзламакда ва ўзга ишларда ҳам ёмондур. Исроф танни алдар, нафсга ранж еткарур, ақлни қочирур, тирикни ўлдирур. Кўрмасмусанму, чироқнинг тириклиги ёғ бил ндур. Агар ёғни ҳаддан зиёда солсанг, ёғ фатила (пилик) нинг бошига келиб, чироғ ўчар. У ёғки чироқнинг ҳаётига сабаб эрди, исроф жиҳатидин мамотиға (сўнишига) сабаб бўлур.

Донишлар дебдурларки, ҳеч бир ишда исроф қилмагил, исроф қилғувчи барча вақт зиёнкордур. Аммо тирикликни талх қилғудек қаттиқлик қилмагил. Рўзгорингнинг зарурий ишларида тақсир нуқсон кўргузмагил. Жонингга жабр қилмагил: мол ҳар нечаким азиздур, аммо жонингдин азиз эрмасдур. Алқисса, жаҳд этиб йиғинғон молингни бахилларнинг қўлига топширмагил ва шаробхўр, қиморбозларга эътимод қилмагил. Барча кишини ўғри гумон этмагил, токи молинг ўғридин омон бўлғай.

Мол жам этмакда хато қилмагил, ҳар одам ўз ишида хато қилса саодатдан маҳрум бўлғай ва муддаоларидин бебаҳра қолғай, нединким, роҳат меҳнатдадур. Шундоқки, бугуннинг роҳати кечаги меҳнатнинг натижасидур.

Ҳар нарса қўлингга тушса: бир тангадин икки ҳиссани ўз оилангга харж этгил, бир ҳиссани қарилиғ ва ожизлиғ вақтининг зарурий ишларига эҳтиёт қилиб қўйгил ва ундин кўз юмиб, асло унга қўл урмагил. Қолғон икки ҳиссани ўзингнинг зийнат ва асбобингга сарф этгил.

Жавоҳир, зар ва мис асбоби тартиб била бўлсун. Агар бундин зиёдроқ бўлса, мулк олғил ва бундоғ асбобларни олғондин сўнг сотмагил. Ҳозир сотиб, яна керак вақтида олурман деб ўйламагил, чунки олинмай қолиши ҳам мумкин, уйнинг асбобсиз қолур ва оз фурсатда барча муфлис камбағалларнинг муфлиси бўлурсан.

¹ Оройиш — зийнат.

Ҳар зарурий иш учун қарз этмағил ва гаров бериб фойдасин емағил.

Қарзни бетамкин¹ликка улуғ далил билғил.

Қила олсанг, кишига танга қарз бермағил. Хусусан дўст кишиларгаки, қайтиб олмоқнинг озори бермағоннинг озоридин кўпроқдур. Агар берсанг, бергон зарни ўз молинг санамағил ва уни дўстимга бағишладим деб хаёл этғил. Ўзи бермагунча ундин талаб қилмағил, то олмоқ сабаби била дўстликка зарар етмасун ва дўстинг душман бўлмасун.

Молингдин мустаҳиқларга² едурғил. Ўзгаларнинг молидин тамаъ қилмағил, токим барча халойиқнинг яхшироқ ва азизроғи бўлғайсан.

Молингни ўзгаларнинг моли деб билғил, ўзгаларнинг молин ўз молингдан зиёдроқ билғил, токи омонатга хиёнат қилмаслик, тўғрилиқ била халққа машҳур бўлғайсан.

Иигирма иккинчи боб

ОМОНАТНИ САҚЛАМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар сенга бир киши омонат топширса, то қила олсанг, ҳеч ҳол била қабул қилмағил. Ул жинҳатдинки, омонатни қабул қилмоқ бағоят душвордур. Мардум ва жувонмардликнинг йўли улдурки, омонатни қабул қилмағил ва агар қабул қилсанг, яхши сақлағил, токи омонатни эгасига саломат топширғайсан.

Ҳикоят. Мен шундоқ эшитибманки, бир киши бир кеча саҳар вақтида қоронғуда уйидин ташқари чиқди ва ҳаммомга бормоқ тилади. Ўз дўстларидин бирига деди: «Менинг била ҳаммомга ҳамроҳ бўлуб борғил». Ул деди: «Сенга ҳамроҳлик қилурман ва лекин ҳаммомга кирмасман, нединким, менинг бир зарурий ишим бордур». Ул киши ҳамроҳи била ҳаммом томонга кетди. Икки йўлнинг айрилгон бошига бориб, ҳаммомга борғувчи кишига хабар қилмай изига қайтди ва ўзга йўлга равона бўлди. Иттифоқо, бир ўрри ҳаммомга борғувчининг изидин тушди. Лекин ул киши: «Изимдин кетатургон дўстимдур» — деб хаёл этди. Ул кишининг қўйнида юз тиллоси бор эрди. Ҳаммомнинг эшигида тиллони қўйни-

¹ Тамкин — оғирлик, чидам. ² Мустаҳиқ — муносиб, лойиқ.

дин чиқариб, кеча қоронғусида танимай тиллони ўғрига берди ва деди: «Эй биродар, мен ҳаммомга кириб чиққунча бу зар сенда турсун, ҳаммомдин чиқсам менга топширғил». Ўғри зарни олиб, ул жойда ўлтурди. Ул киши ҳаммомдин чиқиб, либосларин кийиб йўлга равона бўлди. Ўғри унинг изидин чақириб деди: «Эй жувонмард, келғил ва мендан зарингни олғил. Бугун мен сенинг омонатингни сақлаб ўз ишимдин қолдим». Ул киши деди: «Сен кимдурсан, бу олтин қандай олтиндир?» Ўғри деди:

— Мен бир ўғридурман ва бу сенинг менга топширган зарингдур. Ул киши деди:

— Агар сен ўғри бўлсанг, нима учун бу зарни олиб кетмадинг?

Ўғри деди:

— Агар минг тилло бўлса ҳам сендин андиша қилмай олиб кетар эрдим. Лекин сен бу зарни менга омонат топшурдинг. Омонатга хиёнат қилмоқ жувонмардликдин эрмасдур.

Бас, эй фарзанд, омонат қабул қилиб, омон сақлаб, то эгасига топширгунча сенга кўп ранж етадур. Омонат эгаси сендин ҳеч миннатдор бўлмағусидур ва айтадурким: «Топшурғон молимни олдим, унга не зарар тушди». Демак, чеккан ранжинг зоеъ бўлур. Агар омонатга бир офат етиб йўқ бўлса, сенинг сўзингга ҳеч киши ишонмоғусидур ва сен халойиқнинг ўртасида хиёнатчи номи била машҳур бўлурсан. Ана шундай туҳматни бўйинга кўтармак яхши эрмасдур. Агар мункир бўлсанг, сендин жабр-ситам била олурлар. Шундин сўнг сенга ҳеч одам эътибор қилмас.

Аммо агар сен бир кишига омонат қўймоқ тиласанг, молингни пинҳон бермағил ва икки одил гувоҳнинг олдида берғил. Бир нима берсанг қози хати олиб берғил, то сўнгра қозининг олдига бормоқдин қутулғайсан ва агар қозининг олдиға борсанг ожиз ва залил¹ бўлмағайсан. Токи қила олсанг, ҳаргиз онт ичмағил ва онт ичмак била машҳур бўлмағил. Агар зарурат бўлғон вақтда онт ичсанг қабул бўлғай. Ундин сўнг тавонгар ва ростғўй бўлсанг ҳам, ўзингни дарвешлар жумласидин ҳисоблаб, камтар бўлғил, нединким, бадномлик ва дуруғғўйликнинг охири қашшоқликдур.

---

¹ Залил — хор, тубан.

Омонатга хиёнат қилмағил, омонатни кимёйи зар дебдурлар. Ростгўй бўлғил, олам моли ростгўйликка во- «бастадур.¹ Кўшиш қил, то фириб емағайсан ва ҳазар қил, то фириб бермағайсан.

Иигирма тўртинчи боб²

УЙ ВА ЕР СОТИБ ОЛМОҚ ҲАҚИДА³

Билғил ва шоҳид бўлғилки, эй фарзанд, агар сен ер, уй сотиб олмоқ истасанг ва уни сотмоқ истамасанг, қонунга итоат эт. Сотиб олмоқ бўлсанг, касодлик вақтида сотиб ол, сотмоқчи бўлсанг талаб қилинган вақтда сот, фойда қидир, бундан уялма, дермишларки, бирон нарсани сотиб олмоқчи бўлсанг, усталик қил. Савдолашувни қўлдин берма, чунки савдолашув ва сўраш— ярим савдодур.

Бир нарса сотиб олар бўлсанг, зарар била фойдаси бир хилда бўлсин. Хонавайрон бўлмоқни тиламасанг, даромад устидан харажат қилма. Агар сармояга зарар етказишни истамасанг, зарар келтирувчи фойдадин сақлан. Мўл-кўлчиликка эга бўлмоқни, қашшоқ бўлмасликни, бировга тобеъ ва очкўз бўлмасликни тиласанг, ҳар ишда сабр қил. Сабр қилмоқ оқилларнинг ишидур. Ҳар қандай ишда ўз фойдангга бепарво бўлма, нединким, бепарволик ҳам аҳмоқликдур... Шошиш била ҳар бир иш раво бўлмас.

Агар уй сотиб олмоқчи бўлсанг, тўғри одамлар яшайдирғон кўчадин сотиб олғил, шаҳар атрофидин, девор тагидаги уйлардан сотиб олмағил. Арзон бўлур деб бузуқ уй сотиб олмағил. Уй олмоқчи бўлсанг аввал қўшнини кўр, араблар аввал қўшни, кейин уй, деганлар.

Донишманд Абузуржмеҳр дейди: «Тўрт нарса оғир фалокатдур: биринчиси — ёмон қўшни; иккинчиси — катта оила; учинчиси — жиззаки хотин; тўртинчиси — муҳтожлик».

...Шундай бир кўчадан уй сотиб олғинки, ...қўшнинг инсофли одам бўлсин. Уй сотиб олғонингда қўшнини ҳурмат қил, унинг ҳақ-ҳуқуқига риоя қил, чунки шундай дейдилар: қўшни ҳаммадан ҳам катта ҳуқуққа эга.

¹ Вобаста — боғлиқ, бир-бирига боғлиқ. ² Иигирма учинчи боб тушириб қолдирилди. ³ Бу бобнинг бош қисми Огаҳий таржимасида йўқ, форсча қўлёзмадан таржима қилинди (С. Д.).

Ўз кўчангдаги ва маҳаллангдаги одамлар била яхши яша, касалларни бориб кўр ва ҳол-аҳволларини сўра, кимга таъзия билдириш зарур бўлса, таъзия билдир, ўлимга иштирок эт. Қўшининг ҳар бир ишига ғардам бер. Агар қўшни шод-хуррам бўлса, шодлигига шерик бўл. Мумкин қадар таом ёки кийим-бошдан соғалар юбор, чунки сен шу кўчада энг ҳурматли кишилардан бўлғил.¹

Ҳамсоянинг ёш ўғлонларини кўрсанг, ўпиб қучоғинга олиб навозиш² кўргузғил, кўчанинг қариларин кўрсанг иззат ва ҳурмат расмин бажо келтур. Ҳар киши бир кишига бир ишни қилса, ул киши ҳам унга шул ишни қилур ва киши ҳар неча яхшилиқ ё ёмонлиқ кўрса, ўз феълидин кўрар. Демак, номуносиб ишни қилмоғил ва нолойиқ сўзни айтмоғилким, ҳар ким қилинмайдуғон ишни қилса, айтилмайдуғон сўзни айтса, бошқадин қайтур ва бировдин шундоғ сўзни эшитур.

Ватан қилмоқ тиласанг, улуг шаҳарлардан ватан қилғилки, сенинг беҳбудинг³ ундадур. Уй олсанг шундоқ уй олғилки, томи ўғаларнинг томидин баландроқ бўлсун, то халойиқ сени кўрмасунлар, ва сөн ҳам халойиқни кўрмағайсан.

Агар ер ва бор олсанг, мададсиз⁴ ва ҳамсоясиз ердин олмағил ва товонлиғ ерга рағбат қилмағил. Ҳар қандай ер олсанг айбсиз ва шубҳасиз ерни олғайсан ва айблиғ, шубҳалиғ ер олмағил. Ер олсанг унга иморат солмоққа машғул бўлғил ва ҳар кун янги-янги иморатлар қилғил, то ҳамма вақт уни янги ва ҳуррам кўрғайсан. Ҳаргиз ер ва боғнинг иморатидин қўл тортмағилки, ерга ҳар қанча хизмат қилсанг азиз бўлур ва ҳосил берур. Агар хизмат қилмасанг ор юзи сенинг еринг бўлса ҳам ҳеч фойдаси йўқдур, балки зарардур.

Йигирма бешинчи боб

ЧОҲАРПОЙ (ОТ) СОТИВ ОЛМОҚНИНГ ВИКРИДА

Эй фарзанд, агар от олмоқ тиласанг хушёр бўл, то хато қилмағайсанки, от била одамнинг зоти бирдек бўлур: яхши от ва яхши одамга ҳар нечук оғир қўйсанг

---

¹ Шу ўриндан Огаҳий таржимаси бошланади. ² Навозиш — яхшилиқ қилиш, сийлаш, мадҳибонлик кўрсатиш. ³ Беҳбуд — яхшилиқ, соғломлик, фойда, нажот. ⁴ Мададсиз — кўмаксиз, ёрдамсиз.

кўтарур. Агар ёмон от ва ёмон одамни ҳар нечаким ёмон десанг ҳануз оздур. Донишлар дебдурларки, жаҳон одам била барподур ва одамлар ҳайвонлар била барподур. Ҳайвонот жумласининг яхшироғи отдур. Уни азиз тутмоқ ҳам кадхудоликдур ва ҳам мурувватдандур. Масалда айтурларки, отни ва либосни яхши тутғил, токи от ва либос ҳам сени яхши тутғай.

Отнинг яхши, ёмонин билмоқ одамларнинг яхши ва ёмонин билмакдин мушкулдур, нединким, одам сўзлайдур ва унинг қандайлигин сўзининг маъносидин билса бўлур. От сўзламас ва унинг давоси дийдоридур. Аввал отнинг дийдорига қарағил, дийдорига назар этгон киши хато қилмайдур, нединки, яхши отнинг дийдори одатда яхши бўлур ва ёмоннинг сурати ёмон бўлур.

Яхши кўркам отга астон байтара дерлар. Унинг тиши нозик, пайваста туташган ва оқ бўлғай. Пастки лаби узунроқ, бурни баландроқ ва кенг, манглайи кенг, чеккаси очиқ, қулоғи узун ва қулоқларининг ораси очиқ, бўйни тўғри, бўйнининг туби йўғон, орқаси баланд, буғуни қисқа, сийнаси кенг, қўл-оёғининг ораси очиқ,* қўйруғи қаттиқ ва узун, қўйруғининг турраси¹ нозик ва қисқа, кўз ва киприги қора бўлур. Йўл юрғонда ҳушёрдур ва орқаси қисқа, қўйруғи ўсуқ, сағриси кенг, икки сонининг ораси гўшт била тўлиқ ва бир-бирига ёпишгон бўлғай. Шунинг учун мингон киши ҳаракат қилса, унинг ҳаракатидин огоҳ бўлғай. Бу аломатларни баён қилдим. Агар бу аломатлар ҳар бир отда бўлса яхши бўлур.

Яна ҳар рангнинг бир нав ҳунари бўлур. Энг яхши рангли от тўриқ ва хурмо ранг бўлур. Ул иссиқ ва совуққа бардошли бўлур. Аммо хурмо ранг от, яъни жийрон от заиф бўлур. Агар гўшти, сонларининг ораси, қўл-оёғи, туёғи, лабининг ости, манглайи ва қўйруғи қора бўлса, кўп яхши бўлур. Саман от, яъни сариқ қизилга мойил от бағоят яхши бўлур. Агар саман отнинг юзнда нуқта-нуқта қораси бўлса, манглайи, гўшти, сонининг ораси, кўзи ва лаби қора бўлса, ул энг яхши саман от саналғай. Гулгун тусли, яъни у бир рангда бўлса ва аблақ² асари бўлмаса ва адҳам³, яъни тим қора бўлса, кўзи қизил бўлмаса, ул ҳам яхшидур. Нединким, аксари қизил кўзли от девона ва айбдор бўлур. Бўз отнинг яхшиси кам бўлур. Кўк рангдаги от кўпинча бадфеъл

¹ Турраси — кожил.

² Аблақ — ола-була, оқ-қора тусли. ³ Адҳам — қора тўриқ от.

бўлур. Хусусан кўзининг кети, туёғи оқ бўлса, бадхулқ бўлур. Кул ранг туслик отнинг оёқлари оқ бўлса, яхши от бўлур. Аблақ от ёмон бўлур ва унинг яхши қилиқлиси кам бўлур.

Мана сен отларнинг фазилатларин билдинг, энди айбларин ҳам билғил. Отларнинг бир неча турлик айблари бўлур: ҳар айбники ишга зиёни бўлса, кўргувчига ҳам зиёни бўлғай. Яна шундай ҳам от бўлурки, ўзи шум бўлур ва эгасин ўлдиратурғон бўлур. Бундай от ўзининг шу айби била бадхўй бўлур.

Ҳар айб, иллатнинг бир оти бордур. Отнинг ёмонини шул айб ва иллат била билса бўлур. Буларнинг аломатларин айтурман. Билғилки, отнинг нуқсонларидин бири—гунглик. Гунг от йўлдан чиқиб, йўлин йўқотур. Бирор шарпадин ҳуркса, уни тўхтатиб бўлмас. Аъмо от, яъни шапкўр от янада ёмон бўлур. У ўзга отлар ҳурккан нарсадин ҳуркмас ва ҳар жойга сурсанг борур, парҳез қилмас ва сени сақламас. Кар от ҳам ёмон бўлур. Бунингдек отнинг аломати улким, ўзга отлар овоз берса, ул жавоб бермас ва ҳамиша қулоғи пастга осилғон бўлур. Чап от ҳам ёмон бўлур, кўп хато қилур. Бул отнинг аломати улки, уни бир уйга бурсанг, аввал чап оёғин бўсағадин ичкари қўяр.

Шилпиқ кўзли, яъни шапкўр от кундузи кўр бўлур. Бу отнинг аломати улки, кўзи кўк ўтга мойил бўлур. ҳамиша кўзини очиқ тутар ва кипригини тебратмас. Айби бир кўзда бўлур, баъзи отнинг икки кўзида ҳам бўлур. Аҳвал, яъни ғилай отнинг айби сиртида бўлур, лекин араблар ва форслар бунингдек отга муборак деб қарарлар. Шундоқ эшитибманким, Дулдул аҳвал эрди. Аржал ва аҳим от, яъни оёғи оқ от шум бўлур, агар чап қўли оқроқ бўлса, шумроқ бўлур. Кўк отнинг икки кўзи кўк бўлса, яхши бўлур. Аммо агар бир кўзи кўк бўлса, хусусан чап кўзи кўк бўлса, ёмон бўлур. Мурғаб от, яъни кўзи қаро от ёмон бўлур. Бура от ёки кўнғир от ҳам ёмон бўлур. Аҳвар от, яъни икки аёғи қийшиқ от ёмон бўлур. Форслар уни «камон пой» дерлар — ул кўпинча йиқилур. Қойиғ от, яъни кокилининг устида тик мўй бўлғон от шум бўлур. Мақхуъ от, яъни қўлтиғининг остида тик мўй бўлғон от ҳам шум бўлур ва агар икки аёғи оқ бўлса янада шумроқ бўлур. Асдаф от, яъни туёғи кичик от ҳам шум бўлур; уни ахнаф от ҳам дерлар. Отнинг қўл ва аёқи узун бўлса, ёмон бўлур, бунингдек отни афрак дерлар.

Аъзал от, яъни қўйруғи эгри от ҳам ёмон бўлур, уни аканаф ҳам дерлар... Ит қўйруқлик от ҳам ёмон бўлур. Афҳаж от ҳам ёмон бўлур, чунки у оёқларини қўлининг ўрнига қўя олмас. Асбақ от ҳам ёмон бўлур, чунки у ҳамиша чўлоқ бўлур, нединким суякларининг бўғинларида шиш бўлур.

Аруи от ҳам ёмон бўлур, чунки қўл бўғинларида суяк бўлур. Бул суяк оёқларининг бўғинида бўлса, ақран дерлар. Бундай от ниҳоятда ёмондур ва ул саркашлик қилур ва миндирғони қўймас.

Шамс от кўп кишновчи ва тишлоғич бўлур, заррот от тепағон бўлур, бошин кўп кўтарғон от ҳам ёмон бўлур. Қарға кўз от ҳам ёмон бўлур.

Хикоят. Андоқким эшитибман, Аҳмад Фаригуннинг чўпони наврўз куни Аҳмаднинг олдига келиб деди: «Мен наврўзлик келтира олмадим, аммо наврўзликдин яхшироқ бир хуш хабар келтирдим». Аҳмад деди: «Айтғил!» Чўпон деди: «Ўтғон кеча сизнинг йилқиларингиз минг нафар зоғ кўзлик той туғди». Аҳмад уни юз таёқ уруб деди: «Бу нечук хушxabардурки, менинг минг тойим шабкўр бўлғай!»

Эй фарзанд, буларни билғондин сўнг отларнинг иллатларидин огоҳ бўлғилким, ҳар бирининг бир оти бордур... Мен бу иллатларни қисқача зикр қилдим. Агар бу воқеаларни мукамал баён қилсам, сўз чўзилур. Бу деганларимнинг барчаси отнинг айбидур. Аммо қарилик барчасидин ёмонроқ айбдур. Ҳар айбга илож қилса бўлур, лекин қариликка илож қилиб бўлмас.

От минмак тиласанг, хурмо ранг катта отни минғил, нединким агар кишининг сурати ҳар қанча салобатлиг бўлса ҳам, кичик от минса ҳақир кўринур. Билғилки, отнинг чап тарафининг қовурғаси ўнг тарафининг қовурғасидин ортиқ бўлур, санаб кўрғил, агар ҳар отнинг икки тарафи баробар бўлса, унда чап томонининг қовурғаси зиёдроқ бўлғон отни олғилки, у айбсиз ва юғурак бўлур, ундин ҳеч от ўтолмас. Чаҳорпой, ер, боғ ва бошқа нарсалар олишни истасанг, шундай нарсаларни олғилки, у тирикликда сенга фойда келтурсин, сендин сўнг ворисларингга яна ҳам фойда берсун ва сенинг аҳли аёлларинг ҳам манфаат топсунлар.

ХОТИН ОЛМОҚНИНГ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар хотин олмоқ тиласанг, ўз ҳурма-тингни яхши сақлагил. Гарчи мол азиз бўлса ҳам, хотин ва фарзандингдин дарир тутмагил. Аммо хотинни пок-дил, фарзандни фармонбардор ва меҳрибон тутгил, бу иш сенинг қўлингдатур.

Хотин талаб қилсанг, хотиннинг молин талаб қилма-гил. Ниҳоятда хушрўй хотин олмагилки, уни маъшуқ тутарлар. Хотин пок ниҳод¹ ва пок дил бўлсин: кадбону² эрига дўст бўлғай. Ҳаёлиғ, тақводор, тили қисқа, молни яхши сақлағувчи бўлсун. Дебдурларки, яхши хотин эр-нинг ва умрнинг роҳати бўлур.

Агар хотининг хўбрўй, меҳрибон ва мақбул бўлса ҳам ихтиёрингни буткул унга бермагил ва унинг ҳукми остига кирмагил. Нединким, Искандарга дебдурлар: «Доронинг қизин нима учун олиб хотин қилмассан, ба-ғоят хушрўйдур». Искандар деди: «Жаҳон халқига го-либман, энди бир хотинга мағлуб бўлсам, кўп ёмон кў-ринур». Бас, ўзингдин муҳташамроқ хотинни олмагил, қиз топилса, эридан қолғон хотинни талаб қилмагил. Нединким унинг (қиз боланинг) кўнглида сенинг меҳ-рингдин ўзга кишининг меҳри бўлмағай, ҳамма киши бирдек бўлғай деб гумон этғай ва ўзга кишидин тамаъ қилмағай.

Аммо дўст бўлмағон ва кадбону бўлмағон хотиндин қочғил, нединким, дебдурлар: «Кадбону бўлмағон тез-роқ банд бўлур, аммо ул масобада³ эрмак. Бунингдек хотин сенинг молингни қўлингдин олиб, сўнгра сени ун-га молик бўлурға қўймағай, ундин сўнг сен унинг хоти-ни бўлурсан, лекин ул сенга хотин бўлмас».

Хотин олсанг улуғ салоҳлиғ⁴ хонадондин хотин та-лаб қилгил. Ҳар турлик авбошнинг қизин олмагил, не-динким, хотинни уйнинг кадбонулиғи учун олурлар, шаҳват учун олмаслар.

Хотин камолга етғон, оқида бўлғон, онасининг кад-бонулиғин, отасининг кадхудолиғин кўрғон ва билғон бўлсун. Агар бундоқ нозанин қўлингга тушса, уни асло қўлдин чиқармагил ва жаҳд қилиб уни олғил...

¹ Пок ниҳод — тоза табиат. ² Кадбону — уй бекаси, ишчан хотин.
³ Масоба — даража, ҳолат. ⁴ Салоҳ — яхшилик.

Агар сен хотинингга рашклик қилмасанг, у сенга самимият била муносабатда бўлур. У сенга ота-онанг ва фарзандингдин ҳам мушфиқроқ бўлур ва сенга ундин дўстроқ киши бўлмас. Агар унга ғайрат¹ кўргузсанг, сенга минг душмандин душманроқ бўлур ва бегона душмандин ҳазар қилса бўлур, лекин ундин ҳазар қилиб бўлмас.

Агар қиз олсанг, уни ҳар қанча яхши кўрсанг ҳам ҳар кеча унинг била ётмағил, ул барчанинг одати ушбудур деб хаёл этар, агар бир вақт сенинг узринг бўлса, ул хотин сенсиз сабр қилур. Агар ҳар кеча унинг била ётмоқни одат қилсанг, ул сенсиз ўзгани орзу қилур ва сабр қилмоқ душвор бўлур.

Ғайрат мардин² бажо келтурғил. Беғайрат кишини киши демағил. Ҳар кишида ғайрат бўлмаса, дини ҳам бўлмағусидир. Хотинни айтғонимдек тутғондин сўнг, агар худойи таоло сенга фарзанд берса, унинг парварishi фикрида бўлғил.

Иигирма еттинчи боб

ФАРЗАНД ПАРВАРИШ ҚИЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй, фарзанд, агар фарзандинг бўлса анга яхши от қўйғил, нединким, отадан фарзанд ҳақларидин бири, унга яхши от қўймоқдур. Яна бири улдуким, фарзандни оқил ва меҳрибон дояларга топшурғайсан. Суннат қилур вақтида суннат қилғайсан, қудратингга лойиқ тўй ва тамоша қилғайсан ҳамда ўқишни ўргатғайсан. Улуғроқ бўлғондан сўнг, агар раият³ бўлсанг, унга ҳунар ва касб ўргатғайсан, агар сипоҳ аҳлидин⁴ бўлсанг, сипоҳ илмин ўргатғайсан. Буларни билғондан сўнг шинноварлик, яъни сувда юзмакни ўргатғил. Андоққим, мен ўн ёшимда эрконда менинг бир ҳожибим бор эрди, унга Манзар соҳиб дер эрдилар. Ул от минмак илмин яхши билур эрди ва Райҳон отлиқ бир ходимим бор эрди. Отам мени ул икковига топширди, токи улар менга отда юрмоқ, найза урмоқ, завбин отмоқ, чавгон урмоқ, каманд ташламоқ илмин ўргатғайлар. Мен уларнинг ёнида юриб, бир оз фурсатда от устида юришнинг барча илмин ўргандим ва ҳунарларини билдим. Ундан сўнг Манзар со-

¹ Ғайрат — рашк, қизғаниш. ² Ғайрат марди — ҳақиқий рашк.

³ Раият — тобе халқ. ⁴ Сипоҳ аҳли — ҳарбий кишилар.

ҳиб ва Райҳон ходим мени отамнинг олдига олиб бориб дедилар: «Эй амир, агар рухсат берсангиз эрта тонгда саҳрода фарзандингиз амирзода ўйнаса, сиз унинг барча ўргангон ишларин кўрсангиз». Амир «Кўп яхши бўлур!»— деди. Мен иккинчи кун ҳар на билгон илмим ва ҳунаримни отамга намойиш қилдим, отам ҳожиб ва ходимга яхши хилъатлар инъом қилди. Ундин сўнг уларга деди: «Фарзандим ўргатгон ишларингизни барчасин яхши билибдур, ҳунарларнинг яхшисин ўргатмишсизлар, лекин яна бир зарур ҳунар қолибдур». Улар дедилар: «Ул на ҳунардур?» Отам деди: «Бу ўргатгон ҳунарларингизни зарур вақтда фарзандим учун бошқалар ҳам қила олур, лекин унинг ўзи қиладургон, унинг учун бошқалар қила олмайтургон ҳунар қолибдур». Улар «Ул қайси ҳунар?» дедилар. Амир: «Сувда юзмакдурким, бундай ишни фарзандим учун ҳамма одамлар қила олмас»,— деди. Шундан кейин икки маллоҳни, яъни икки кемачини келтуриб, мени уларга топширди. Улар менга юзмак ҳунарин ўргатдилар. Мен каробит¹ била ул ишга машғул бўлдим ва яхши ўргандим. Бир вақт бир неча киши била кемага кириб (ўтириб) Дажла дарёсидин ўтар бўлдик. Тоғгира отлиғ жойда гирдоб бор эрди ва хавфлиғ жой эрди. Устод кемачилар ундин кўп машаққатлар била ўтар эрдилар. Биз кема била ўша жойга етушдик. Аммо кемачи уста эрмас эрди ва кемани нечук сурарни билмади. Алқисса, йигирма етти чоғлиқ киши барча бирдан ғарқ бўлдик. Аммо мен ва яна бир киши, яъни менинг ғулومим, уни зийрак Қайковус дер эрдилар, сузуб чиқдик. Бу воқеадин сўнг отамнинг меҳри кўнглумда беҳад зиёда бўлди, садақалар бердим ва кўп дуолар қилдим. Мен отамнинг бошига ҳам шундай иш тушғонин билмас эрдим. Шунинг учун менга юзмак ҳунарин ўргатгон экан.

Бас, керакдурким, ҳар турлик фазл ва ҳунарни фарзандингга ўргатғайсан, то оталик шафқати шартин бажо келтурмиш бўлғайсан. Киши бошига на иш тушарин билмағусидур, фазл ва ҳунар ишга ярағусидур.

Демак, фарзандингга ҳунар ва фазл ўргатмакда тақсир қилмағил ва ҳар илмни ўргатувда муаллимлар таълим учун урсалар, сен шафқат кўрғузгил, майли урсунлар, нединким ёш-ўғлон илм ва адабни таёқ била ўрганур ва ўз ихтиёри била ўрганмас. Аммо фарзанд беа-

¹ Каробит — хуррам-нохуррамлик билан.

даб бўлса ва сенинг ул сабабдин қаҳринг келса, ўз қўлинг била урмағил, муаллимларнинг таёқи била қўрқутғил. Болаларга муаллимлар адаб берсунлар, токи сендан ўғлингнинг кўнглида гина қолмасин. Аммо унинг кўзига ўзингни ҳайбатлиғ кўргузғил, то сени хор тутмасин ва ҳамиша сендин қўрқиб юрсин. У бир нарсани орзу қилса, қудратинг етгунча ундин аямағил, то танга ҳавоси била сенинг ўлимингни тиламасин.

Фарзандга адаб, ҳунар ўргатмакни мерос деб билғил. Агар сен хоҳ унга адаб ўргатғил, хоҳ ўргатмағил турмуш машаққатларининг ўзи унга ўргатур. Ундоққим дебдурлар, ота-она тарбияламаса, кеча ва кундуз уни тарбиялайдур.

Оталиқ шартин бажо келтурғилки, фарзандинг вужудга келғондагидек тириклик қилсин, яъни ҳар одамки вужудга келур ва шу кундин эътиборан хулқи ва табияти унга ҳамроҳ бўлур, аммо ул ожизлик ва беқувватликдин уни намоён қила олмағусидур. Катта бўлғон сойин жисми ва руҳи қувват топар ва барча руҳи¹ ривожланадур, камолга етғондан сўнг тамоми яхшилик ва ёмонлиғини зоҳир қилур. Лекин сен адаб, ҳунар ва донишни фарзандингга ўзингдин мерос қилғил, токи унинг ҳаққин бажо келтурмуш бўлғайсан. Чунки хос кишиларнинг фарзандларига адаб ва ҳунардин яхшироқ мерос йўқтур ва омий халойиқнинг фарзандларига ҳирфа², пеша³дин яхшироқ мерос йўқдур. Пеша қилмоқ (ўрганмоқ) муҳташамларнинг фарзандларига номуносиб кўри-нур. Аммо пеша ҳақиқатда барча ҳунарларнинг улуғидур. Агар хос одамларнинг фарзанди юз ҳунар билса ва лекин ҳеч касбни қилмаса, айб эрмасдур. Ҳунар эса бир кун ишга ярағусидур.

Ҳикоят. Гиштосб^{25*} ўзининг мулки ва салтанатиндин жудо бўлди. Унинг қиссаси бағоят узоқдур. Салтанатдин жудо бўлғондин сўнг Рум^{26*} шаҳарларидан Кустантана^{27*} шаҳрига борди. Енида бир танга йўқ эрди, кишилардин бир танга ҳам тилай олмади. Аммо ундоқ эрдиким, ёшлиқда бир темирчининг фарзандин кўрмиш эрдиким, ул ҳунар ўрганиб, отаси била пичоқлар ва қиличлар тузатур эрди. Гиштосбнинг толеъига ушбу ҳунар эсига тушмиш. Ноилож, бир кун уларнинг олдига бориб, темирчилик пеша (ҳунарин) син ўргонмиш

¹ Барча руҳи — ҳамма феъл-атвори. ² Ҳирфа — савдо, ҳунар.
³ Пеша — касб.

эрди. Бир кун Рум шахрига борди, лекин авқотгузарлик учун ҳеч нарсаси йўқ эрди. Охир бир темирчининг дўконига борди ва деди: «Мен бу ҳунарни билурман». Алар уни муздурлик (мардикорчилик) учун ишлатди. Ул мазкур вилоятда мутаваққиф¹ бўлди ва ул ҳунар сабабидин ўз элига келгунча ҳеч кишига муҳтож бўлмади, унинг қиссаси машҳурдур. Ундин сўнг: «Ҳеч бир муҳташам, ҳашаматли, ҳайбатли киши ўз фарзандига ҳунар ва пеша ўргатмоқни айб билмасун. Кўп вақтлар бўлурки, мол, асбоб ва шижоат наф қилмағусидур. Бирон пешани ўрғонса, бир кун ул пеша ишга ярағусидур», — деб буюрди. Ундин сўнг Ажам аслзодалари орасида расм ундоқ бўлдимки, муҳташам кишилардин пешасиз ҳеч ким қолмади ва унга муҳтож бўлмасалар ҳам ўзларига ул ҳунарни одат қилдилар.

Бас, фарзандингга ҳар на ўргата олсанг ўргатғил, унинг фойдаси сенга ҳам етишур. Аммо фарзандинг балоғатга етгон бўлса кўрғил, унинг оила бошлиғи бўлмоққа, хотин олмоқ ва рўзғор ишларига машғул бўлмоқга салоҳияти бўлса, сен унга хотин олиб берғил, токи шу била сен унинг бу ҳақин ҳам бажаргон бўлғайсан. Лекин агар ўғлингни уйлантирмоқ ва қизингни эрга бермоқ тиласанг зинҳор ўз қариндошларинг била беришиб-олишмағил. Бегонадин хотин олғил, нединким ўз қариндошларингдин олмасанг ҳам улар сенинг била гўшт, қондек яқиндурлар. Бошқа қабиладин хотин олғил. Бу била бир қабилани икки қабила қилмиш бўлғайсан, бегонани ўзингга қариндош қилғайсан, токи бир қувватинг икки бўлғай, икки тарафдин мададинг ва кўмагинг кўпайғай.

Аммо агар билсангким, ўғлингга кадхудо² бўлмоқлик ва хотин олмоқлик майли бўлмаса, бир мусулмоннинг қизини балога қўймағилки, иккови ҳам бир-бириндин безор бўлурлар. Қиз ва йигитларни ўз ҳолига қўйғил, катта бўлгондан кейин ўзи нима қилса, шундоқ қилсун.

Агар қизинг бўлса, уни мастура дояларга топширғил, токи яхши парвариш қилғайлар ва каттароқ бўлгондин сўнг муаллимга топширғил... Балоғатга етгондан сўнг ҳаракат қилиб эрга берғил, унга шафқат ва марҳамат кўргузғил, нединким қиз отанинг асири бўлур. Ўғил

¹ Мутаваққиф — тўхташ, яшаб қолиш.

² Кадхудо — рўзғор боши.

отасиз бўлса ҳам бир нш талабига бора олур ва ўзин маишатлиғ тутар. Қиз эса ожиз ва бечора бўлур. Ҳар на боринг бўлса аввал бурун қизга берғил ва унинг ас-бобин тузатғил. Тезроқ уни бир кишининг бўйнига банд этғил, токи унинг ғамидин қутулғайсан. Агар қизинг эрга тегмағон бўлса, уйланмағон йигитга топширғил, токи унга кўнгул боғласин ва ул бунга кўнгул боғласин.

Ҳикоят. Ундоқ эшитибманки, Ажам подшоҳининг қизи Шаҳрбонуни^{28*} асир этиб, Ажамдан Арабга Салмон Форисининг^{29*} уйиға келтурдилар ва шу ерда уни эрга бермоқчи бўлдилар. Шаҳрбону деди: «То куёвни кўрмагунимча унга хотин бўлмасман. Мени мезанага ўтқизиб, арабнинг сайидларини менинг олдидин ўтказинлар. Мен қай кишини ихтиёр қилсам, ул киши менга эр бўлсун». Уни Салмоннинг уйида бир мезанага ўтқизиб қўйдилар ва Салмон ҳам унинг қошида ўлтуруб, сайидларни унинг олдидин ўтказиб, «бу фалон, бу фалондур» деб таъриф қилур эрди ва ҳар бирининг ҳақида бир нима дер эрди.

Ҳазрат Умар^{30*} келган вақтда Шаҳрбону: «Бу кимдур?»,— деб сўради. Салмон деди: «Умардур!». Шаҳрбону деди: «Бу бағоят улуғ ва муҳташам кишидур, аммо қаридур». Ундан сўнг ҳазрат Али^{31*} ўтди. Шаҳрбону сўради: «Бу кимдур?» Салмон деди: «Ҳазрат расул Акрамнинг амакизодаси Алидур». Шаҳрбону деди: «Бу бағоят улуғ ва муҳташамдур ва менга муносибдур. Лекин мен эрта қиёматда Фотима^{32*} захродин шарм қилурман, бу жиҳатдин уни қабул қилмасман». Ундан сўнг ҳазрат имом Ҳасанни^{33*} кўриб деди: «Бу менга лойиқдур, аммо кўп хотин олибдур. Бу сабабдин уни ҳам қабул қилмасман». Ундан сўнг имом Ҳусанни^{34*} кўриб деди: «Бу киши менга муносибдур, яъни бўйдоқ йигитга эрга тегмағон қиз муносиб. Мен шу вақтга қадар эрга текканим йўқ, у ҳам шу вақтга қадар уйланмағон».

Аммо, эй фарзанд, яхши юзлик¹ куёв талаб қил ва қизингни хунук юзли одамга бермағил, нединким, қиз бадруй йигитга кўнгул қўймағусидур ва сенга ҳамда куёвга бадномлик ҳосил бўлғусидур. Куёвнинг юзи, сўзи пок бўлсун. У номусли ва кадхудо бўлмоғи керакдур,

---

¹ Яхши юзлик — хушрўй.

аммо куёв неъмат ва ҳашаматда сендин пастроқ бўл- сун, у сен била фахрлансун, аммо сен у била фахрлан- мағил, токи қизинг иззат ва роҳат била зиндагонлик қилсун. Бундоқ бўлғонидин сўнг куёвдин кўп нарса та- лаб қилмағил.

Қизингни канизакдек сотмағил, токи унинг ўзи му- рувват ва ҳамият¹ қондасин қўлдан бермағусидур. Сен ҳар нарсани қабул қилиб қизингни куёвингнинг бўйни- га банд қилғил ва шунинг била қизингнинг ҳам меҳна- тидин қутулғил.

Йигирма саккизинчи боб

ДУСТ ТУТМОҚ ЗИКРИДА

«Эй фарзанд, билғилки, то киши тирикдур, дўстсиз бўлмағусидур. Кишининг дўстсиз бўлғонидин биродар- сиз бўлғони яхшидур. Бир ҳақимдан сўрдилар: «Дўст яхшироқдурму, ё биродар?» Ҳақим айтди: «Дўст бўлса яхшидур».

«Демак, дўстларнинг иши ҳақида ўйлағил, уларга ҳадялар бермоқ, мурувватлар қилмоқ била дўстлик қои- дасин маҳкам қилғил. Нединким, ҳар киши дўстларни ёд қилмаса, дўстлар ҳам ёд қилмағусидур ва ул киши ҳамиша дўстсиз қолғусидур.

Ҳамма вақт дўст тутмоқни одат қилғил, зероки, ҳар кишининг дўсти кўп бўлса, айблари шунча сир тутилур ва фазилати кўпаюр. Лекин ҳар вақт янги дўст топсанг, кўҳна дўстларни тарк этмағил ва улардин юз ўгурма- гил, токи ҳамиша дўстинг кўп бўлсун, дебдурларки, яхши дўст кишига улуғ ганждур. Одамлар ҳақида ўйлаб кўрки, улар сен била дўстлик йўлига кирарлар, аммо ярим дўст бўлурлар. Шулар била соз муносабатда бўл ва улар била ҳар турлук яхши ва ёмонда муттафиқ² бўлғил, токи улар сендин кўп яхшиликларни кўрса, тад- риж³ била кейинроқ яқдил дўст бўлурлар. Бир кун Ис- кандардин сўрдиларки: «Бунча оз сармоя била бу миқ- дор кўп мулкни қандай хислат била қўлга киргуздинг?» Искандар жавоб бердиким: «Талаттуф⁴ била душман- ларни қўлга киритдим ва таахҳуд⁵ йўли била дўстларни

¹ Ҳамият — ор-номусни сақлаш. ² Муттафиқ — дўст, бирлашган. ³ Тадриж — аста-секин. ⁴ Талаттуф — раҳмдиллик, юмшоқлик билан муомала қилиш. ⁵ Таахҳуд — аҳд қилиш, сўз бериш.

йўлга солдим. Бу жиҳатдин шунча мамлакатни қўлга олдим».

Яна билғилки, дўстларнинг дўстлари ҳам дўстларингдур. Эҳтимолки, унинг ўша одамга дўстлиғи сенинг дўстлигингдин кўпроқдур. Агар дўстинг сенинг душманингни севса, бундай дўстдин эҳтиёт бўл, нединким бундай дўст душман тарафидин сенга ёмонлик қилишдин ҳам андиша қилмағай. Сенинг дўстингга душман бўлгон дўстдин ҳам парҳез этғил.

Ҳар дўстким, сендин ҳеч сабабсиз гинали бўлса, унинг дўстлигидан тамаъ қилмағил ва жаҳонда ундан айблироқ ва ундан ҳам ёмонроқ бўлмағай.

Билғилки, жаҳонда айбсиз одам бўлмас, аммо сен салоҳиятлиғ, мурувватлиғ бўл, нединким бундайларнинг айби кам бўлур. Мурувватсиз, фазилатсиз кишини дўст тутмағилки, бундай кишининг хосияти бўлмас ва уларни нон дўстлари зумра¹ сидин тутғил, нединким улар нон дўстидурлар, ор ва номус дўсти эмасдурлар.

Яхши, ёмон одамни билғил ва икковига ҳам дўстлик қилғил. Яхшиларга кўнгул била ва ёмонларга тил била дўстлик қилғил, токи икки тоифанинг ҳам дўстлиғи сенга нисбатан ҳосил бўлсун, нединким, кишининг ҳожати танҳо дўстига тушмағусидур. Бир вақт бўлурки, кишининг ҳожати зарурат юзидин ёмонларга ҳам тушғусидур. Демак, бу икки тоифанинг ҳам дўстлигин ҳосил қилғил.

Ақлсиз одамлар била ҳаргиз дўст бўлмағил. Ақлсиз дўст ақлли душмандин ёмонроқдур, чунки ақлсиз дўст шундоқ иш қилурки, ақлли душман уни қила олмас. Мурувватлиғ, илмлиғ ва вафолиғ кишиларни дўст тутғилки, то сен ҳам ул фазилатлар била янада машҳур бўлғайсан. Бемурувват, меҳр-шафқатсиз, ҳунарсиз (илмсиз) кишилар била ўлтурмағил. Беҳунар била ўлтургондан танҳолиғ яхшироқдур. Ҳаргиз дўстларнинг ҳақин зоеъ қилмағил, то сендин маломат қилмасулар.

Одамлар икки гуруҳ бўлурлар: бири дўстларининг ҳақин зоеъ қилғувчи ва бири — яхшилиқни яхши билғувчи. Билғилки, дўстликка лойиқ одамни икки нарса била билса бўлур: бири улки, дўстига тангдастлик етишгон вақтда қудрати етгунча молин дўстидин дариг қилмас ва қашшоқлик вақтида ундин юз ўғирмас, яна бири улки, дўсти бу жаҳондин ўтгондан сўнг ҳам ул дўстининг фарзандларин, қариндошларин ва дўстларин талаб қилғай, уларга яхшилиқ кўргузғай. Гоҳ-гоҳ ул дўстининг

мазори зиёратига борғай ва ҳасрат чекиб, дуолар қил-
гай.

Ҳикоят. Ундоғ эшитибманки, Суқрот ҳақимни ўлди-
риш учун олиб бораётган чоғда унга: «Бутпараст бўл!»
— деб кўп айтдилар. Ул деди: «Бундоқ сўзни айтурдин
тил чекингларким, мен ҳаргиз ул ишни қилмасман!» Уни
ўлдиришга олиб борар эдилар. Шогирдларидин бир
жамоа унга ҳамроҳ бўлиб борар эдилар. Улар йиғлаб,
зорлиғ қилиб сўрардилар: «Эй ҳақим, энди ўлимга кўн-
гил қўймишсан, айтғил, сени қайси ерга дафн этайлик?»
Суқрот табассум қилиб деди: «Қай жойни кўнглунгиз
тиласа, ул жойга дафн қилинг, яъни менинг жасадим
қайда бўлса, сўнгакларим унда бўлғай, фақат мени ёд
қилсангиз бас!»

Эй фарзанд, одамлар била дўстлиғинг ўртача бўлсун.
Дўстим кўп деб барчасига умид била кўнгул боғлама-
ғил, илгари ва кейинга қарағил. Дўстларингнинг эъти-
қодидин ғофил бўлмағил. Агар сенинг мингта дўстинг
бўлса, зоҳирда барчасига сендин дўстроқ киши бўлма-
ғай. Дўстликни фароғлиқда ва тангдастликда имтиҳон
қилғил, фароғлиқда роз ва таом била, тангдастликда
суд ва зиён била.

Ҳар дўстки, сенинг душманингни душман тутмас, уни
дўст демағил.

[Агар қашшоқ бўлсанг, молдор дўст талаб қилмағил,
нединким қашшоқни ҳеч киши дўст тутмағусидур, ху-
сусан молдорлар ёмон кўргусидур. Узингга лойиқ дўст
ахтарғил [Агар сен молдор бўлсанг ва қашшоқ дўст тут-
санг, бу раводур. Аммо халқнинг дўстлиғига кўнглингни
рост тутғил, токи барча ишларинг тўғри бўлғай.]

Агар дўстингнинг кўнгли ҳеч ғуноҳсиз сендин қолса,
уни қайтиб келурга машғул бўлмағил, нединким тамаъ-
гир, кекчи дўстдин узоқ бўлғил, унинг дўстлиғи ҳақиқий
эрмасдур, балки тамаъ учундур. [Ҳасадлиғ кишиларга
ҳаргиз дўст бўлмағил, чунки ҳасадлик киши дўстликқа
лойиқ эрмасдур, чунки ҳосиднинг¹ ҳасади ҳаргиз кетма-
ғусидур ва ҳамиша сендин озурда² ва гинадор бўлғуси-
дур.]

Эй фарзанд, сен чин дўст тутмоқ ҳолидин огоҳ бўл-
динг, энди душман ҳолидин ҳам огоҳлик топғил.

---

¹ Ҳосид — ҳасадчи, бировнинг борлиғини кўролмовчи. ² Озурда —
озор чеккан, ранжиган.

ДУШМАНДИН АНДИША ҚИЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, жаҳд¹ қилиб ҳаргиз ҳеч кишини ўзинг-га душман тутмағил. Аммо бир киши ногоҳ сенга душман бўлса, асло қўрқмағил, лекин унинг ошкор ва ниҳон ишларидин ғофил бўлмағил ва ҳамиша унинг тадбирида бўлғил. Ҳар вақт унинг ҳийласидин хабардор бўлғил. Ҳамиша душманнинг ҳолин ва фикр-хаёлин билмакнинг ҳаракатида бўлғил, то бир бало ва офатга гирифтор бўлмағайсан. Ишинг ривож топмаса, қувватинг бўлмаса, душманга душманлик кўргузмағил. Ўзингни душманга улуғ кўргузғил. Агарчи ожиз бўлсанг ҳам ғайрат қил, ўзингни ожиз кўргузмағил.

Душманнинг хуш сўзига кўнгул қўймағил. Агар душман ҳар қанча яхшилик кўргузса, унинг бегумон бўлмағил. Қувватлик душмандин ҳамиша ҳушёр ва эҳтиёт бўлғилки, дебдурлар: икки кишидин қўрқмоқ керакдур: бири қавий² душман ва бири ғаддор³ дўст. Кичик душманни кам куч ва хор деб ўйламағил. Унга улуғ душмандин кўпроқ душманлик қил ва уни кичик, ожиз билмағил.

Ҳикоят: Шундоқ эшитибманким, Хуросонда Мухаллаб отлиғ бир муҳташам иёр³⁵ * бор эрди. У бир кун кўчада юриб борур эрди, йўлда ётгон бир қовуннинг пўчоғига суруниб йиқилди. Дарҳол пичоғини чиқариб ҳалиги пўчоқни пичоқлади. Унинг чокари деди: «Сарҳанг⁴, бунча иёр ва муҳташам бўла туриб пўчоққа пичоқ урдинг, бунинг боиси недур, шарм қилмасмусан?» Мухаллаб деди: «Мени-ку йиқитгон пўчоқ бўлгач, хўш кимга пичоқ урай? Ҳар ким мени йиқса, ул душманимдур».

Демак (душман) ҳар қанча хор бўлса ҳам, уни хор ва ҳақир билмағилким, ҳар ким душманни хор тутса тезроқ ўзи хор бўлув.

Бас, душман сени ҳалок этмасун, балки сен унинг ҳалокати тадбирида бўлғил. Аммо душманга ғолиб бўлсанг, фахрланиб ҳамиша ожизлиғин ва манкуб⁵ лиғин халққа зоҳир қилмағил ва «шундай ғолиблик била унинг ожизлиғига тараҳҳум қилдим» — демағил. Агар

¹ Жаҳд — тиришиб, астойдил ҳаракат қилиш.

² Қавий — кучли, қувватли. ³ Ғаддор — алдамчи, хиёнатчи, бе-раҳм, золим. ⁴ Сарҳанг — лашкарбоши. ⁵ Манкуб — бахтсиз, азобда қолган, хароб.

ул сенга ғолиб бўлса, улуғ ору номусдурки, бир ожиз душманга мағлуб бўлмиш бўлғайсан. Агар душман бир кичик подшоҳ бўлса, ногоҳ бир улуғ подшоҳга ғолиб бўлса, шоирлар унинг отига зафарномалар айтурлар, котиблар фатҳномалар ёзурлар ва уни улуғ подшоҳдин баландроқ таъриф этурлар, унинг лашкарларини, пиёда ва суворийларини шердин, аждаҳодин зиёдароқ тавсиф қилурлар шаън-шавкат ва фавқулодда ҳодисаларни мадҳ қилишни вужудга келтирурлар, нединким агар ул мағлуб бўлгон улуғ подшоҳни ожизлик била мазаммат қилсалар, зафар топгон кичик подшоҳга ҳеч қандай ифтихор ва номдорлиғ бўлмағусидур.

Ҳикоят. Бир вақтда бир хотин подшоҳ бор эрди. Уни Саййида³⁶ * дер эрдилар. (У хотин) Подшоҳ бағоят афифа, зоҳида¹ ва малик зода² хотин эрди. Саййида менинг онамнинг амакисига қиз эрди ва Фахруддавланинг хотини эрди. Фахруддавла вафот қилди, ундин бир ўғил фарзанд қолди. Унга Миждуддавла деб от қўйиб, подшоҳлик хутбасин унинг отига ўқидилар. Унга подшоҳлик отин бердилар. Аммо ўттиз йилгача онаси подшоҳлик қилди. Миждуддавла катта бўлди, аммо кўп ярамас эрди, оти подшоҳ, лекин ҳамиша канизаклар била ишрат сурар эрди. Онаси Рай, Исфаҳон ва Кўҳистон вилоятларида ўттиз йилдин кўпроқ подшоҳлик маснадида ўлтуриб, ҳукумат сўрарди.

Эй фарзанд, бу сўздин менинг мақсудим улдурким: сенинг бобонг султон Маҳмуд Ғозий бир вақт ул хотиннинг олдиға элчи юбориб дедикки: «Хутба ва сиккани³ менинг номимга музайян қилғил ва хирож берғил. Йўқ эрса бориб вилоятингни олиб, сени нес-нобуд қилурман ва кўп таҳдид, тахвиғ кўргузиб, вайрон қилурман» — деб нома юборди. Элчи номани ва пайғом⁴ни Саййидаға юборди. Саййида элчига деди: «Султон Маҳмудга айтғил, менинг эрим тирикликда сен биз томонга йўл солмасанг ва Райга ҳужум қилмасанг деб кўнглумга келур эрди. Менинг эрим ўлди, сўнг бу андиша менинг бошимга тушди ва дер эрдимки, султон Маҳмуд улуғ ва оқил подшоҳдур ва ўзи яхши билурки, шунингдек улуғ подшоҳ менингдек бир ожиз хотиннинг урушига келмоғи бағоят номуносибдур. Энди шунча сўз била ҳам келмак

¹ Зоҳида — диндор. ² Малик зода — подшоҳзода. ³ Сикка — олтин, кумуш ва чақа пул устига урилган тамга. ⁴ Пайғом — хабар, дарак.

тиласа, келсун. Ҳақ гувоҳ бўлғайки, мен ҳаргиз қочма-ғумдур ва уруш майдонида барқарор турғумдур, нединким уруш икки ишдин ташқари бўлмағусидур; икки лашкарнинг бири шикаст ва бири зафар топғусидур. Агар мен унга шикаст берсам, барча оламга: «Жаҳон подшоҳларига шикаст берғон султонга шикаст бердим!» — деган мазмун била нома ёзарман. Яна шуаро¹ ва фузалолар² ҳам фатҳнома ёзарлар ва қасидалар айтарлар. Бу иш бутун оламга машҳур бўлур. Агар ул зафар топиб, менга шикаст еткурса, на сўз ёза олғай, чунки бир хотиннинг шикасти унингдек улур подшоҳга фатҳ ва фахр бўлмағусидур».

Султон Маҳмуд бу сўздин сўнг то ул хотин ўлмагунча унинг мулкига шикаст бермакка қасд этмади.

Демак, эй фарзанд, ҳеч душманни кичик тутмағил ва унинг ҳолидан ғофил бўлмағил. Хусусан, уйдаги душмандин кўпроқ қўрқғилки, унинг қилғон ишини бегона душман қила олмағай. Ул сендин хижолатманд бўлғондин сўнг ҳаргиз кўнглини сенинг фикрингдин холи қилмас. Сенинг барча аҳволингни билур, бегона душман эса уни билмас. Бас, ҳеч душманга якдил, ҳақиқий дўстлик қилмағил ва лекин мажозий дўстлиғ қилғил. Эҳтимол, бундай дўстлик ҳақиқатга айланғай, нединким кўп дўстликнинг охири душманликка ва кўп душманликнинг охири дўстликка айланур. Сўнгги бўлғон дўстлик ёки душманлик маҳкам ва қаттиқроқ бўлур. Душмандин кўра дўстни кўпроқ қилмоққа жаҳд қилғил. Лекин мингта дўстинг бўлса, бирисин ҳам ўзингга душман қилмағил, нединким мингта дўстинг сени ҳимоя қила олмас ва ул бир душман сенга бадфеъллик била қарашдин бир нафас ғофил бўлмас.

Халойиқнинг иссиқ ва совуғин кўтармакни ҳамиша ўзингга ор билғилки, ҳар киши ўз қадрин билмаса ўзига нуқсон қилур. Душман сендин қувватлироқ бўлса, унга душманлик изҳор қилмағил ва ҳар душман сендин ожизроқ бўлса, унинг макридин осуда бўлмағил. Агар душман омонлик тиласа, гарчи у бадкирдор ва қаттиқ душман бўлса ҳам, унга омонлик берғил ва буни улур давлат ва яхши ғанимат кўрғил. Дебдурларки: душманнинг қочғони ва омонлик тилағони (унинг) ўлғони била баробардур. Лекин бир душман сенинг илкингда ҳалок бўлса, унга шодлик қилмоғинг раводур ва агар ул ўз

¹ Шуаро — шоирлар. ² Фузало — олимлар, донишмандлар.

ажали била ўлса, бунга шодмон бўлмағил. Агар ўзингни ўлмаслиғингни таҳқиқ¹ билсанг, ундан сўнг шодлик қил. Ҳақимлар дебдурларки: ҳар киши душмандин бир нафас сўнг ўлса, бу ўлумни ғанимат деб билмак керакдур. Аммо барчамиз ўлмоғимизни билмағонимиздин сўнг душманнынг ўлимига шодмон бўлмоғимиз муносиб эрмасдур. Барчамиз сафар қилурмиз ва ҳеч қачон ўзимиз била бирга яхшиликдин бошқа озукни олиб кета оямасмиз.

Ҳикоят. Эшитибманки, Искандар Зулқарнайн³⁷ * оламнинг атрофин айланиб, жаҳоннинг барча мамоликин² мусаххар³ қилди. Ундин сўнг ўз уйига келмак қасди била қайтиб Домған вилоятига етгон эрди, ажали етди, умаросига васият қилиб деди: «Мени бир тобутга қўйинг ва тобутнинг бир тарафин тешиб, ул тешикдин илкимни чиқариб, кафтимни очиб қўйинг, ундин сўнг тобутни кўтаринг, то барча халойиқ кўрсунларки, гарчи бутун жаҳон мамоликин олмишман, аммо охири холи (бўш) илик⁴ била жаҳондин борурман».

Бас, эй фарзанд, хоҳ дўстлиғ бўлсин ва хоҳ душманлиғ бўлсин, барча ишни андозада эътидол⁵ била қилғил, нединким эътидол ақлнинг бир жузъидир. Бадхоҳлар⁶га бадхоҳ бўлғил, гарданкашларга⁷ гарданкаш бўлғил, нодон ва жанг-жўйларга сабр қилғил. Қаҳринг келгон вақтда қаҳрни ютғил ва дўст, душман била оҳиста сўзлашғил, яхши ва ёмон ҳар сўзким айтсанг, унинг жавобига кўз тутғил, ҳар сўзни халқнинг юзига айта олмасанг, изидан ҳам айтма. Сенинг айбингга тил оча олмағудек кишининг айбига ҳам тил очмағил, ҳаргиз икки юзлик бўлмағил ва икки юзлик одамдин йироқ бўлғил. Ғаммоз⁸ кишидин қўрқғил, нединким унинг бир соатда бузгон ишин бир йилда тузатиб бўлмағусидур. Ҳар қанча улуғ ва муҳташам бўлсанг ҳам сендин кучлироқ киши била урушмағил. Фашёғурс³⁸ * ҳақим дебдурки: ўн хислатни ўзингга пеша қилғил, то балолардин қутулғайсан: бири шуки, ўзингдин зўр киши била урушмағил; тундхўй⁹ кишининг олдида сўзга лажож¹⁰ бермағил; ҳа-

¹ Таҳқиқ — бирор нарсанинг ҳақиқатини излаш, текшириб кўриш, ҳақиқат қилиш. ² Мамолик — мамлакатлар. ³ Мусаххар — ўзига қаратилган, фатҳ этилган. ⁴ Илик — қўл. ⁵ Эътидол — ўрта даража, мўътадиллик. ⁶ Бадхоҳ — бировга ёмонлик соғинувчи. ⁷ Гарданкаш — бўйин товловчи, итоатсиз. ⁸ Ғаммоз — чақимчи, сир очувчи.

⁹ Тундхўй — бир гаплик, ўз гапига қаттиқ турувчи, ўжар. ¹⁰ Лажож — бир иш ва талаб устида қаттиқ туриш.

суд¹ одам била мажлисда ўлтурмағил; нодон киши била мунозара қилмағил; риёий² одам била дўст бўлмағил; ёлғончи одам била муомала қилмағил; бахил киши била суҳбат тутмағил; ғаюр, тамкин киши била шароб ичмағил; хотинлар била бир ерда кўп ўлтурмағил; кишига сирингни айтмағил, токи обрўйинг тўкилмасин. Агар бир киши сенинг айбингни айтса, жаҳд ва саъй била ул айбни ўзингдин йироқ қилғил; ҳеч одамни ул миқдор таъриф қилмағилки, бир вақти келиб уни ма-заммат қила олмағайсан ва ҳеч одамни ул соҳада ма-заммат қилмоғилки, яна бир вақт келса уни таъриф эта олмағайсан. Ҳар киши сенга муҳтож бўлса, уни гила, қаҳр била қўрқитмағил, нединким ҳар киши сендин мустағний³ бўлмаса, сенинг гила ва қаҳрингдан қўрқмағусидур. Ҳар киши сенга муҳтож бўлса, уни бирдан забун⁴ этмағил ва агар улуғ гуноҳ қилғон бўлса ҳам афв этғил ва ўзингдин кичиклар била ободон, меҳрибон бўлғил, нединким кичиклар сенинг зироатгоҳингдурлар ва сенинг барча ишингни улар битказурлар. Агар мазраа⁵ вайрон бўлса, баргу⁶ навосиз⁷ ва ҳосилсиз қолғунгдур.

Бир ишни икки кишига буюрмағил. Бу сенинг амрингдур, амринг халал топмасун. Нединким, дебдурлар: икки киши шерик бўлса, қозон қайнамағусидур.

Агар бир киши сенга иш буюрса, ул ишни бажаришда ўзингга шерик тиламағил, токи ул ишда халал зоҳир бўлмағай ва ул ишда обрўйлиғ бўлғайсан. Аммо дўст ва душманинг ҳақида карим⁸ бўлғил. Гуноҳи учун халқни қаттиқ тутмағил ва ботил⁹ учун халқнинг уқубатига кўнгул боғламағил. Қарам ва лутф тарафин илгари тутғил, токи барча яхшига яхши кўринғайсан.

Уттизинчи боб

АФВ ВА УҚУБАТ ҚИЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, ҳар нарса учун халқни уқубатга мустаҳқиқ¹⁰ билмағил. Агар бир киши гуноҳ қилиб, узр айтса қабул қилғил, нединким ул одамдур ва гуноҳни барчадин бурун Одам қилибдур.

¹ Ҳасуд — ҳасадчи, кўролмовчи. ² Риёий — риёкор, иккиюзламачи. ³ Мустағний — эҳтиёткор, тортинувчи. ⁴ Забун — ожиз бечора, кучсиз. ⁵ Мазраа, мазраъ — экин экиладиган ер, экинзор. ⁶ Барг — япроқ, бойлик. ⁷ Навосиз — меъасиз. ⁸ Қарим — карамли, сахий, олижаноб. ⁹ Ботил — бузилган, бузуқ, бекор, беҳуда. ¹⁰ Мустаҳқиқ — муносиб, лойиқ.

Қаҳр била уқубат қилмағил, токи бир бегуноҳни уқубатга сазовор қилмағайсан. Ҳар нарса учун кишига ғазаб қилмағил ва ғазаб вақтида қаҳрни ютмоқни одат қил. Бир гуноҳ учун сендин афв тиласалар афв қилмоқни ўзингга вожиб бил. Агар гуноҳкорнинг гуноҳин афв қилмай, унга уқубат қилсанг, сенинг ундин зиёдалиғинг қачон маълум бўлғай? Унинг гуноҳин афв қилғонингдин сўнг уни койимағил ва унинг гуноҳин асло ёдингга келтурмағил, йўқ эрса гуноҳин афв қилмамиш бўлғайсан. Аммо ўзинг уэр сўрагулик даражада гуноҳ қилмағил ва агар қилсанг уэр қўлмоқдин¹ ор этмағил. Агар бир киши уқубатга лойиқ гуноҳ қилса, унинг гуноҳин ҳаддига қарағил ва гуноҳига лойиқ уқубат буюрғил. Инсоф аҳли дебдурларки: уқубатни гуноҳга лойиқ қилмоқ керакдур. Аммо мен айтурманки, бир киши гуноҳ қилиб, унга уқубат қилмоқ вожиб бўлгон бўлса, сен унинг гуноҳига лойиқ уқубат қилмоқчи бўлсанг, раҳм, карам ва ҳалим тариқин қўлдин бермағил. Бу ҳолда шундоқ қилғилки, бир дирам гуноҳига ярим дирам уқубатни буюрғил, токи бу била ҳам сиёсат расмин бажо келтурмиш бўлғайсан ва ҳам мурувват ва карам шартин бажо келтурмиш бўлғайсан, ҳам каримлар хайлидин, ҳам сиёсат аҳлидин бўлғайсан, нединким, раҳмлиқ одамлардин раҳмсиз кишиларнинг иши пайдо бўлмоғи номуносибдур.

Ҳикоят. Шундоқ эшитибманким, Муовиянинг^{39*} замонида бир жамоа гуноҳ қилдиларки, уларга ўлим вожиб эрди. Муовия уларни ўз олдида ўлдурмакка буюрди. Уларнинг орасидин бир кишини ўлдурмак учун келтурдилар. Ул киши деди: «Эй амир, бизлар ўз гуноҳларимизга муқаррардурмиз. Ҳар уқубат қилсанг, бизларга сазовордур. Аммо худо учун мендин икки калима сўз эшит ва жавобин берғил». Муовия деди: «Айтғил!» Ул гуноҳкор деди: «Барча оламда сенинг ҳалим-караминг, мурувватинг ҳақидағи сўз машҳур ва мунташирдур². Агар бизлар бу гуноҳни бирорта бераҳм ва золим подшоҳнинг олдида қилсак, ул подшоҳ бизларнинг ҳақимизда на иш қилур эрди?». Муовия деди: «Мен сизларга на иш қилмоқ бўлгон бўлсам, ул ҳам ушбу ишни қилур эди». Ул киши деди: «Сенинг шунча ҳалим, раҳим ва каримлиғингдин бизларга на фойда бўлғайки, гарчи сен

¹ Қўлмоқ — сўрамоқ. ² Мунташир — ёйилган, тарқалган, ҳаммага маълум бўлган.

бераҳм ва бемурувват подшоҳнинг қилғон ишин қилғайсан!» Муовия деди: «Агар бу сўзни бурунги ўлғон киши айтса эрди, барчасин озод қилур эрдим, энди қолғонларин афв қилдим».

Бас, эй фарзанд, агар гуноҳкор афв тиласа, қабул қилғил. Агар ҳар киши сенга ҳожатманд бўлса, бақадри ҳол уни маҳрум қўймағил ва у ҳожатмандни ўз ҳақингда ёлғончи гумон айтмағил. Агар у сени яхши гумон этмаса эрди, сендин ҳожатин тиламас эрди. Ҳожатманд ҳожат тилар вақтда сенга асир бўлғусидур, асирларга эса раҳм қилмоқ керакдур, нединким асир бўлмоқ осон эрмасдур ва кўп мушкул ишдур. Бас, ушбу ишда тақсир¹ кўргузмағил, то икки жаҳон некном² лигин топғайсан.

Агар сенинг бир кишига ҳожатинг тушса, бурун кўргулки, ул киши каримму, ё лаимму³. Агар карим бўлса, ҳожатингни тилағил, агар лаим бўлса тиламағил. Аммо каримдин ҳожат тиласанг ҳам кўп тиламағил, то қабул умиди кўпроқ бўлғай. Ҳожат тиламакда яхши андиша қилғил ва кўп талаттуф била ҳожатингни изҳор этғилки, ҳожат тиламоқдин талаттуф кўргузмак ҳожатни биткармакда улуг шафеъдур⁴. Нединким, агар ҳожат тиламак қондасин билсанг ҳеч жойдин ҳожатингни биткармай қайтмассан. Ҳар кишигаки муҳтож бўлсанг, ўзингни унинг чоқари, бандаси деб билғил...

Яна бурунги ҳожат қабулига шукур қилмоқ сўнгни ҳожат қабулининг умидидур. Агар ҳар киши ҳожатингни раво қилмаса ўз бахтингдин кўргил ва ул одамдин гила қилмағил. Сенинг гила (гина) қилмоғингдин унинг парвоси йўқдур, чунки агар унинг парвоси бўлса эрди, ҳожатингни раво қилур эрди. Агар ҳожатинг тушғон киши лаим бўлса, ҳушёр вақтида ундин ҳеч нарса тиламағил, бул вақтда у ҳаргиз ҳеч нарса бермағусидур. Аммо мастлик ҳолида тилағил, бахиллар ва лаимлар мастлик вақтида сахий бўлурлар, гарчи сўнгни кун пушаймон бўлсалар ҳам, мастлик чоғида карама қилурлар. Агар бир лаимга ишинг тушса, ўзингни раҳм жойида билғил, нединким, уч кишининг ҳолига раҳм қилмоқ керакдур: бири соҳиб ақл одамки, ақлсиз одамнинг зердасти бўлғай; бири ожиз одамнинг бўйни қавий

¹ Тақсир — камчилик кўрсатиш. ² Некном — яхши ном чиқарган.

³ Лаим — паст, хасис, нокас. ⁴ Шафеъ — воситачи, ҳимоятчи.

одамга ҳам бўлғай; ва яна бири, карим киши лаим одамга муҳтож бўлғай.

Эй фарзанд, агар бундин зиёдароқ илмни биладигон донишманд бўлсам эрди, сенга ўргатур эрдим ва оламдин кетар вақтимда беғам кетар эрдим. Аммо на қилайки донишдин пиёдамен. Шундоқ бўлса ҳам мендин нимаики сўз эшитгон бўлсанг қабул қилғил. Аммо сен хоҳ қабул қилғил, хоҳ қабул қилмағил, мен ҳар бир илм, ҳунардан билғонимча бир неча сўз айтдим, сўзда бахиллик қилмадим.

Уттиз биринчи боб

ИЛМ ТАЛАБИ ВА ҚОЗИГАРЛИК ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилки, аввал пеша¹лардин сўз айтурман, пешадин мақсад дўкондорлик эрмасдур. Ҳар киши ҳар ишни қўлига олса, ул ишни яхши билсин ва уни кўп варзиш² қилсин, токи ул ишдин кўп наф кўрғай. Бироқ одам наф ва ҳунарни талаб қилур. Пеша бағоят кўпдур, ҳар бирин бошқа-бошқа шарҳ қилмоқ мумкин эрмасдур ва сўз узолғусидур. Илмнинг сифати уч важҳдандур: ё бир пеша била боғлангон илм; илм била боғлиқ пеша; хайр ва далолатга тааллуқли одат. Бирор пеша била боғлиқ ишлар табиблик, мунажжимлик, муҳандислик, массоҳлик³, шоирлик ва буларга ўхшаш ишлардур. Илмга тааллуқи бор пеша: хунёгарлик⁴, байторлик⁵, бинокорлик, коризкунлик ва булардан ташқари ишлар ҳам бордур. Буларнинг ҳар бирисида шундоқ қонда бордурки, агар сен унинг расмин ва тартибин билмасанг, ҳар қанча уста бўлсанг ҳам, ул бобда серрайгон кишидек бўлурсан, яъни таажжубланиб турғайсан.

Ақлга маълум бўлгон пешани шарҳ қилмоққа ҳожат йўқдур. Лекин мен билғонимча айтурман ва ҳар бирининг тартибин сенга баён қилурман. Булар икки ишдин ташқари эрмасдур: ё бир вақтда рўзғор ҳаводисидин шундай бир вақт келурки, замон ҳодисалари била ул пешага муҳтож бўлурсан. Муҳтож бўлгон вақтда ҳар қайси пешанинг асроридин хабардор бўлғонинг ях-

---

¹ Пеша — ҳунар, касб. ² Варзиш — машқ, одат. ³ Массоҳ — ер ўлчовчи, таюбчи. ⁴ Хунёгарлик — музика асбоблари устаси. ⁵ Байторлик — оғларни даволовчи.

шидур. Агар пешага муҳтож бўлмасанг, ушбу улуғлигинда ўлтиурсан, лекин улуғларга барча илми билмак лозимдур...

Фасл. Шариат илмининг пешаси қозилик, муфтилик ва музаккирликдур... Барча пешаларнинг орасида илми толиб бўлсанг, парҳезлар ва қониъ¹ бўлғил. Илми дўст, бекорчи турмушни душман тутғил. Соҳиби тамкин ва сабук руҳ² бўлғил, кеч ётғил ва эрта турғил, китоб ва дарсга ҳарис³ бўлғил, ишдин малул⁴ бўлмағил, ҳифз⁵ этғил, такрор қилғил, ҳақ⁶ шунос бўлғил, ҳарна эшитсанг ёд қилғил, тақлидга рози бўлмағил, китоб, ажзо⁷, қалам, қаламтарош ва бунга ўхшаш нарсаларни ҳамиша ёнингда сақлағил, булардин ўзга нарсани ёдингга асло келтурмағил. Оз сўзлағил ва узоқни ўйлағил. Чунки ҳар бир толиби илм агар бу сифатда бўлса тез фурсатда замоннинг ягона кишиси бўлур.

Фасл. Эй фарзанд, муфти бўлсанг, диёнатлиғ бўлғил. Ҳифзинг ва дарс ўқишинг кўп бўлсун..., икки юзлик бўлмағил, тан ва либосингни пок тутғил ва ҳозиржавоб бўлғил. Ҳеч масалага то андиша қилмағунча жавоб бермағил. Ўз тақлидинга қонеъ бўлмағил ва кишининг тақлиди билад ҳам иш қилмағил. Ўз раъйингни баланд билғил. Қандайдур икки изоҳга қаноат қилмағил, муътамад⁸ одамларнинг хати бўлмағунча ҳеч сўзга эътимод этмағил. Ҳар китобни ва жузвни (дафтарни) муқаддас тутғил. Агар рост сўз эшитмак тиласанг сўз ва ўйларга қарағил. Ҳар одамнинг ноаниқ сўзин эшитмағил.

Хабари мутавотир⁹га қарағил ва ундин қочмағил. Жонкуярлик билад сўзламағил. Агар мунозара қилмоқ тиласанг, хасмга¹⁰ қарағил, агар унинг билад тортишмоққа қувватинг бўлса ва сўз узайсун десанг далиллар ва мисоллар билад мунозара қилғил. Йўқ эрса сўзни муқуф¹¹ қўйғил ва бир мисолга қаноат қилғил, бир исбот билад тур, рад қилма, эҳтиёт бўлғилки, кейинги сўзинг аввалгисини тескари баён қилмасин, яъни бурунги сўзни кейинги сўз вайрон қилмасин. Агар фақиҳлар мунозара

¹ Қониъ — қаноатли. ² Сабук руҳ — шод-хуррам ҳаракатчан. ³ Ҳарис — бирор нарсага берилиш. ⁴ Малул — қайғули, ғамгин, хафа. ⁵ Ҳифз — сақлаш, ёдлаш. ⁶ Ҳақ — тўғри, рост, адл, лаёқат. ⁷ Ажзо — бир нарсанинг бўлаклари.

⁸ Муътамад — эътиқодли, ишончли. ⁹ Мутавотир — оғиздан-оғизга кўчган хабар, ёйилган, аён бўлган, оғизга тушган воқеа. ¹⁰ Хасм — душман, рақиб. ¹¹ Муқуф — сўзни қисқартириш.

қилсалар, сўзни урф-одатдин бошлағил ва урф-одатни қиёс, мумкинот била айтғил.

Мунозара усулида мужабот¹ ва номужабот, мумкинот ва номумкинот бўлса, айб эрмасдур. Охирги мақсадни аниқ маълум қилғил ва сўзни зийнат била деғил. Бағоят қисқа ва бағоят узун сўз айтмағил, бемаъни сўз демағил.

Фасл. Эй фарзанд, агар музаккир бўлсанг, ҳофиз бўлғил ва кўп нарсани ёд қилғил. Ҳеч киши била жадал² ва мунозара қилмағил. Курсининг устида ўлтириб (минбарга чиқиб) кўнглинг тилағон ишни даъво қилмағил, фасих³ тил била деғил, либосингни пок тутғил. Мажлисда ўлтурғон муридларинг орасида таъсирли сўз айтғил, токи ҳар сўзингни эшитиб улар наъра урсунлар ва мажлисингни қиздирғил. Халқ йиғласа, сен ҳам гоҳо йиғлағил.

Курсининг устида сушт ва совуқ сўзлик бўлиб ўлтурмағил, муридларинг ҳам сушт бўлурлар. Ҳамиша мутаҳаррик⁴ бўлғил. Сўз айтур вақтингда мажлис аҳлига қарағил, агар сўз эшитмоқ тиласалар сўз айтғил ва агар афсона эшитмоқ тиласалар афсона айтғил. Чунки авом сенга харидор бўлиб, барча сени қабул этгондин сўнг ҳеч нимадан хавф этмағил. Емонроқ сўзни яхшироқ баҳога сотғил, нединким, қабул вақтида ҳар нарса сотсанг олурлар ва лекин қабул вақтида мудом қўрқинчда бўлғилки, музаккирларнинг хасми қабул вақтида пайдо бўлғусидур. Қабул топмағон жойда қарор тутмағил. Курсининг устида вақтингда ким сендан бир саволни сўрсалар, билғонингча жавоб берғил, билмағонингга: «курсининг устида бу масалага жавоб бермоқ муносиб эрмасдур ва уйга борғил, токи уйда бунга жавоб берурман» — деғил. Агар кўп лажож била таъна қилсалар, вараққа ёзсалар, айтғилким: «Бу масала мулҳид⁵ ва зиндиқлар⁶ масаласидур ва буни сўрағон одам мулҳид ва зиндиқдур». ...Ҳар сўзни бир мажлисда айтсанг, уни ёдингда сақлағил, токи уни яна қайтариб айтмағил ва беобрў бўлмағил. Хушзабон бўлғил. Шаҳарларда кўп ўлтурмағилки, музаккирлар ва фолбинларнинг ризқи оёқ устида юрса кўп бўлур... Бозорда авомуннинг ораси-

¹ Мужабот — сабаб, баҳона. ² Жадал — тортишув, мунозара, жанжал.

³ Фасих — очиқ, равшан, равон. ⁴ Мутаҳаррик — ҳаракатланувчи, қимирлаб турувчи. ⁵ Мулҳид — дин аҳкомини бузғувчи, даҳри дин, фан, маслакка қарши турувчи. ⁶ Зиндиқлар — худосизлар, динга ишонмовчилар.

да кўп сўзламагил, то уларнинг кўзига азиз кўрингайсан ва ёмон ишдин парҳез қилгил. Кўрсинишинлик¹ одобин сақлагил, такаббурликдин, ёлғон сўзлашдин ва ришва² дин йироқ бўлгил. Ва ўзинг қиладурғон ишни буюргилки, халқ ҳам қилсин.

Олим беамал бўлмағай. Илмни яхши ўргангил. Билгон илмингни яхши иборалар била баён қилгил, то бемаъни даъво била хижолатманд бўлмағайсан. Ваъз ва пандни хавф ва рижо била айтгил... Шундоқ сўзларни кўпроқ айтгилки, ўзинг унга қодир бўлсанг ва сенга ул сўз яхши маълум бўлгон бўлса, токи бемаъни даъво била шарманда бўлмағайсан.

Фасл. Эй фарзанд, агар донишмандликда баланд даражага етиб, қози бўлсанг оҳиста ва тамкин бўлгил ва тез фаҳм, соҳиби тадбир, пешбин³, мардумшунос⁴ ва соҳиби сиёсат бўлгил, ...ҳар гуруҳнинг урф-одатидин, йўл-йўриғидин хабардор, ҳар қавмнинг мазҳабидин огоҳ бўлгил. Керакдурким, қозилик ҳийлалари сенга маълум бўлғай. Агар бир вақт бир мазлум олдинга келса, унинг гуноҳи бўлмаса ва зулм етиб унинг ҳаққи бекор кетар бўлса, ул мазлумнинг фарёдига етгил ва тадбир юзидин ул мустаҳиққа ҳаққин еткурғил.

Ҳикоят. Табаристонда бир қузот шахс бор эрди. Бу шахсни Абу-л-Аббос Руёий қозиюл қуззот деб атар эрдилар. Бу одам ниҳоятда олим, мастур, пешбин ва соҳиб тадбир эрди. Бир куни бир киши унинг олдига: «Мендан юз тилло олди» деб бошқа бир кишининг устидан даъво қилиб келди. Қози унинг рақибидин сўради, у инкор қилди. Қози ул инкор этгон одамга: «Онт ичармусан?»— деб сўради. У киши: «Ичаман»,— деб жавоб берди. Қози даъво этгон кишига: «Гувоҳинг борму?»— деб сўради. У одам «йўқ», деб жавоб берди. Қози: «Гувоҳинг бўлмаса, унга онт берурман!»— деди. Ул чоғда муддаий⁵ зор-зор йиғлаб деди: «Эй қози, унга онт бермагил, ул ёлғон онт ичмоқдин асло қўрқмағусидур ва онт ичарга бағоят далирдур».

Қози деди:

— Мен шариятдин чиқа олмагумдур. Ё сен гувоҳ топгил, ё у онт ичсин.

Муддаий қозининг олдида ўзин тупроққа ташлаб, зор-зор йиғлаб деди:

¹ Кўрсинишинлик — минбарда туриш. ² Ришва — пора.

³ Пешбин — олдиндан кўрувчи. ⁴ Мардумшунос — одамларни текшира олувчи. ⁵ Муддаий — даъвогар

— Эй қози, менинг гувоҳим йўқдур. У, албатта, онт ичар ва мен мазлум бўлиб қолурман. Зинҳор бир тад-бир қилгил, йўқ эрса мени мазлум ва мағмум¹ қилурсан.

Қози унинг зорланғонин кўриб билдиким, унинг сўзи ростдур. Унга деди: «Эй хўжа, на важҳ била у кишига юз тилло қарз бермиш эрдинг?»

Мазлум деди: «Бу киши неча йилдин бери мен била дўст эрди. Иттифоқо бир канизакка ошиқ бўлди. Канизакнинг баҳоси юз эллик тилло эрди ва бу кишининг эллик тиллодин зиёда нақдга қудрати етмас эрди. Ҳеч илож топмай, оқшом-кундуз девоналардек ҳар тарафга юрар, йиғлар, фарёд чекар эрди.

Бир кун икковимиз тамоша учун сахро сайрига чиқдик ва икковимиз танҳо бир дашт ичинда ҳар тарафга югурдик. Бир замон икковимиз бир жойда ўлтурдик. У киши менга канизак ҳақида айтиб, зор-зор йиғлаб деди: «Мен сенга йигирма йилдан бери дўст эрдим. Энди менинг ҳолимга тараҳҳум кўргизғил». Нонлож унинг ҳолига кўнглум куйиб дедим: «Эй дўст, сенда канизакнинг баҳосига еткулик ақчанг йўқдур. Бу ишда фарёдингга етиб, мадад бергудек ҳеч бир кишинг борму?»

У киши деди: «Йўқ, агар менинг фарёдимга сен етмасанг, холим мушкулдир! Мен дедим: «Бори менинг юз тиллом бордурким, уни неча йилдин бери кўп меҳнатлар била жамъ этдим. Ушбу юз тиллони сенга берурман. Сен буни ўзингнинг эллик тиллонгнинг устига қўшиб, ул канизакни олғил ва бир ой муддат унинг била турғил, бир ойдин сўнг сотиб менинг заримни берғил». Бу киши мендин бу сўзни тинглагандин сўнг ўзин тупроқларга ташлаб онт ичдики: «Бир ойдин зиёда сақламасман. Бир ойдин сўнг хоҳ зиён бўлсин, хоҳ суд бўлсин сотиб сенинг тиллонгни берурман». Шундин сўнг мен ҳам ул юз тиллони белимдан ечиб олиб, унга бердим. Ул жойда мен ва унинг ўзидан бошқа киши йўқ эрди. Мана тўрт ой бўлибдур, канизакни ҳам соғмайдур, менинг тилломни ҳам бермайдур». Қози деди: «Сен тиллони унга бергон вақтда қайси ерда ўлтурмиш эрдинг?» Ул деди: «Фалон дарахтнинг остида ўлтуриб эрдук». Қози деди: «Унда нечун гувоҳим йўқ дерсан?» Ул хасмға² деди: «Сен бу ерда ўлтурғил!» ва муддаий-

¹ Мағмум — ғамли, ғамгин. ² Хасм — қарздор.

га деди: «Сен тезроқ дарахтнинг остига бориб, ...дарахтга айтгилки: «Қози сени, менинг олдимга келиб гувоҳлик берсун,— дер». Хасм бу сўзни эшитиб пинҳоний табассум қилди. Муддаий деди: «Эй қози, дарахт менинг сўзим била келмаса на иш қилай?» Қози деди: «Менинг муҳримни олиб борғил ва дарахтга айтгилки, бу қозининг муҳридур, қози сени айтиб юборди, борар эмушсан ва бу бобда кўргон ишингга гувоҳлик берар эмушсан, дегил».

Муддаий қозининг муҳрин олиб дарахт томонга равона бўлди ва хасм қозининг қошида ўлтурди. Қози бошқа ҳукмга машғул бўлди ва хасмга асло қарамади. Кўп вақтдин сўнг ўзга ҳукмларнинг орасида бир марта ба хасмга қараб деди: «Фалон муддаий дарахтнинг ёнига етишгонмуқан?» Ул деди: «Йўқ!» Қози яна ўзга ишларга машғул бўлди. Муддаий дарахтнинг остига бориб, муҳрни дарахтга кўргузуб: ...«Эй дарахт, сени қози чақирадур»— деди. Бир қанча замон ўлтуриб турди. Аммо дарахтдан ҳеч жавоб эшитмади ва ғамгин бўлиб қайтди. Қозининг олдига келиб деди: «Эй қози, дарахтга муҳрингни кўргуздим, лекин келмади». Қози деди: «Сен билмадинг, дарахт келиб гувоҳлик берди». Ундин сўнг қози хасмга қараб деди: «Агар заринг бор бўлса, бу кишининг ҳақин бер, йўқ эрса канизакни сотиб бергил». Ул киши деди: «Эй, қози, мен бу ерда ўлтурарман, ҳеч дарахт келиб гувоҳлик бермади-ку!» Қози деди: «Агар сен бу одамдин зарни олмагон бўлсанг, нима учун «муддаий ул дарахтнинг остига етдиму эркан, ё йўқ»,— дея сендин сўрағонимда, сен «йўқ» дединг ва ул вақтда нечун: «Қайси дарахтдур ва ул муддаий қайси ерга кетибдур, мен уни ҳаргиз билмасман»— демаядинг». Қози хасмни мулзам қилиб, ундин тиллоларни муддаийга олиб берди.

Эй фарзанд, билгилки, барча ҳукми китоб бўйича қилмаслар, ўз фикрлари билан ҳам ҳукм қилурлар ва бундоқ тадбирлар била ҳам ишни билиб олулар.

Уйингда мутавозеъ¹ бўл. Ҳукм мажлисида ҳайбатлиғ ўлтургил. Лекин туршрўй бўлмағил, савлатлиғ бўлғил ва ҳар турли сўзни эшитмоқда ва ҳукм қилмоқда малъул бўлмағил ва сабр қилғил. Муфтиларга машварат қил. Ҳар вақт очиқ фикр билан сўзлағил. Ҳеч вақтда мазҳаблар, масалалар дарсидин холи бўлмағил, таж-

¹ Мутавозеъ — кибрсиз, адабли, тавозели.

риба ва тадбирни ҳам қўлдин бермагилки, булар қози ва қонунлар раъйига баробардур ва кўп ҳукмни шариат раъйинин қилиш қийин бўлур, қози эрса уни осон ҳал қилур. Қози мужтаҳид¹ доно ва порсо бўлмоғи лозим. Аммо у маълум вақтларда ҳукм қилмағай: очликда; ташналикда; ҳаммомдан чиқиб турғон пайтида; дилтанг бўлғонида.

Маълумки, қозининг иши ҳукм қилмоқдур, аммо имтиҳон қилмоқ эмасдур. Сўзни қисқа қилиш зарур. Тезроқ гувоҳга, ё онгга ўтсин. (Қози) даъвода мол кўплигини билса, қила олгунча тафтиш қилсун, шунда у хатога йўл қўймағай. (Қози) ўз ҳузурига одил котиблар қўйсин. У ҳаргиз ўз илки била қарз ҳужжатлари ясамасин ва ёрлиқ ёзмасин, ўзининг сўзин ва хатин қадрласин, азиз тутсин. Қозига яхши ҳунар — илм ва мулоимликдир...

Эй фарзанд, бу ҳунарни билгондан сўнг тижорат² йўлин ҳам олдинга олғил, токи ундин улур наф топайсан...

Ўттиз иккинчи боб

ТИЖОРАТ ВА БОЗОРГОНЛИК РАСМИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, ҳар ҳолда тижорат ва бозоргонлик пеша ҳисобида эрмасдур, аммо уни яхши санъат деса бўлур, чунки ҳақиқатда унга назар қилсанг, унинг расм-русуми худди пешавар³ларнинг расм-русумига ўхшашдир. Улуғлар дебдурларки, бозоргонлик ақлсизлик асосига, фойда топмоқ тартиби ақл асосига қурулмиш, бу — агар жоҳиллар бўлмаса эрди, жаҳон вайрон бўлур эди, деган гапдур. Бу сўздин мақсуд улдурки, ҳар киши молини зиёда қилмоқ тамаъсида бўлса, бир танга учун мағрибдин машриққа борур, ўзин тоққа, дарёга урур, жонин, танин ва молин мухотарага⁴ солар, йўднинг поимлигидин⁵, ҳайвонотдин (дарранда, ҳайвондин) қўрқмас, шунинг учун мағрибдин машриққа, машриқдин мағрибга бориб халққа неъмат келтирурлар. Ложарам⁶ жаҳоннинг ободонлиғи унинг била вожиб бўлур, бу иш бозоргондин бошқа халқдан зоҳир бўл-

¹ Мужтаҳид — бирор ишда тиришувчи, тиришқоқ. ² Тижорат — савдо-сотик.

³ Пешаварлар — ҳунарымандлар. ⁴ Мухотара — қўрқинчли, хатарли. ⁵ Поимн — хавфли. ⁶ Ложарам — чорасиз, ноилж, шунинг учун, албатта.

мас. Бундоқ хавотирлиқ ишни ақлининг кўзи кўр бўл-
гон киши ихтиёр қилур.

Бозоргонлик икки нав бўлур ва иккови ҳам хатар-
ликдур: бири муомала ва бири мусофирликдур. Муома-
ла муқимларга¹ хосдурким, касод молларни фойда та-
маъ била сотиб олулар. Бундай мол хатарлидур ва
бул ишда далир², пеш³ бин⁴ киши керакдурким, касод
матони суд⁵ умиди била олғай. Демак, ҳар тариқа йўл
била бозоргон ўзининг моли ва танига далир бўлмоғи,
бебок⁶ бўлмаслиги, ўзининг нафи учун ўзгаларнинг
зиёни тиламаслиги керакдур. Зердаст⁷ бўлгон киши
била муомала қилғай, ўзидин улуғроқ одам билан муо-
мала қилмағай. Ул шундоқ улуғ киши била муомала
қилиши мумкинки, ул диёнатли ва мурувватли бўлғай,
фирибгар кишидин қочғай. Матонинг яхши, ёмонин
билмагон одам била муомала қилмағай ва моли оз
одам била ҳам муомала қилмағай. Агар муомала қил-
са, фойдадин тамаъ қилмағай, токим икковининг ора-
сидағи дўстлик вайрон бўлмағай.

Фойдадин умид этса, нася била муомала қилмағай-
ким, оз суд кўп зиён келтурур.

Ушоқ (майда) нарсаларга назар солмағилки, паст
назарлик улуғларга зарар еткарур. Бозоргонлик зарар-
рининг асли — беҳуда харж қилмоқдур. Агар молдин
суд қилсанг, суддан егил, то суд қилмагунча сармойдин
емагил, нединким бозоргонликнинг катта зиёни сармой-
дин емакдур. Матонинг яхшиси, улдурким, ботмон тош
била олиниб, мисқол била сотилса. Аммо суд умиди
била ғалла олмоқдин парҳез қилғил, нединким ғалла-
фуруш ҳамиша бадном ва бадният бўлур.

Диёнат камоли савдода ёлгон сўз айтмамакдур,
нединким кофир ва муслумоннинг орасида савдода ёл-
гон сўз айтмоқ кўп ёмон феълдур. Сотмагунча ҳеч мол-
ни қўлдин бермағил. Муомалада шарм қилмағилки,
улуғлар дебдурлар, шармдин кўп умид ва орзулар ҳосил
бўлмағусидур ва лекин кўп бемурувватлик ва беҳаёлик
ҳам бўлма, бу фойда бермас. Дебдурларки, бозоргон-
ликнинг асли тасарруф ва мурувватдур, нединким бу-
лар молни омон сақламоққа сабаб бўлур.

¹ Муқим — бир ерда истиқомат қилувчи, доимий турувчи. ² Да-
лир — юракли, шижоатли, жасур, ботир, далил. ³ Пеш — илгари,
олдин. ⁴ Бин — кўрувчи, ⁵ Суд — фойда. ⁶ Бебок — кўрқмас, тор-
тинмас, ҳаёсиз, бепарво. ⁷ Зердаст — биронинг қўли остидаги шахс,
бўйсунган.

Ҳикоят: Эшитибманким, бир кун бир бозоргон бир бӯёқчининг дўконида юз тиллога мато савдо қилди ва савдодин сўнг унинг била бӯёқчининг орасида ҳисоб қилурда бир танганинг устида хилоф воқеъ бўлди. Бӯёқчи муҳташам киши эрди, деди: «Эй тожир¹, сен бир танганинг устида эрта тонгдин пешингача низо қилурсан, ўзга тожирлар бундоқ қилмас эрдилар».

Алқисса (тожир) кўп сўзлаб, қичқириб бӯёқчининг бошин оғритди ва бӯёқчи бирор тариқа йўл била бул ғавгодин қутулмоқ бўлди. Охири бӯёқчи танг бўлиб, унга бир танга берди ва тожир тангани олиб кетди. Бир киши бу ҳолни кўрди ва тожирни кўп мазамат қилди.

Бӯёқчининг шогирди тожирнинг изидин бориб, унга деди: «Эй тожир, менинг шогирдона ва ширинкомамни берғил». Тожир ҳалиги тангани унга берди ва ул тангани олиб қайтиб келди. Бӯёқчи шогирдига деди: «Эй ҳаромзода, ул тожир эртандин то пешингача бир танга учун урушиб, халқдин ҳеч шарм қилмади, на тамаъ била унинг изидин бординг?» Шогирд тангани устодига кўргузди. Бӯёқчи ҳайрон бўлуб ўзига дедик: «Субҳон-оллоҳ, бу шогирд хушрўй эрмасдур ва бағоят ёшдур, бошқа бир ҳеч гумон ҳам йўқдур. Ул тожир бунча бахиллик била нечук бундоқ саховат қилди?» Бу сўздин сўнг тожирнинг изидин бориб деди: «Эй хўжа, мен бугун сендин кўп таажжуб иш кўрдим. Бир танга учун бутун жамоанинг орасида мунозара қилиб, менинг бошимни оғритиб, ул тангани олдинг. Ундин сўнг ул тангани шогирдимга ширинкома учун бердинг. Менинг бошимни оғритмоғинг надин эрди?». Тожир деди: «Бу ишга таажжуб кўргузмағил. Мен бир бозоргон кишидурман. Бозоргонликнинг шарти шундоқдурки, савдо вақтида агар киши бир дирам зиён қилса, гўё умрининг ярми кетғондек бўлғусидур. Мурувват вақтида агар кишидин бемурувватлик зоҳир бўлса, ўз аслининг нопоклиғига далилдур. Демак, мен умримни кам қилғудек зиён этмадим ва аслимнинг поклиғига гувоҳлик ҳам бердим».

Бозоргоннинг сармоёси оз бўлса, ўзгаларга баҳс қилиб улуғ ишларга аралашмасун. Ўз ҳолига лойиқ мато олсун ва унинг била ўз бахтин имтиҳон қилсун.

---

¹ Тожир — савдогар.

Бундай пайтда агар зиён қилса ҳам, сармойдин ортиқ зиён бўлмағусидур.

Агар бир киши, фалон жойга еткурғил деб нома топширса, бурун номани ўқиб кўрсин, ундин сўнг олиб кетсин, нединким чирмаб топширилгон номада кўп балолар бўлғусидур ва нечук ҳол бўларин билиб бўлмағусидур. Ҳар бир одам нома топширса, бурун очиб ўқимоқ керакдур. Чунки бозоргон ҳар шаҳаргаким борса, ёмон хабар тарқатмасин, ҳатто таъзият, мотамли хабарни ҳам еткурмасун, шодлик хабарин айтурда нуқсон қилмасин. Йўлдошсиз ҳеч йўлга қадам урмасин ва тажрибакоф ҳамроҳ талаб қилсин. Манзилга етгонда кўп карвоннинг орасиға тушсин ва молларин кўп одамнинг ўртасига қўйсин. Агар пиёда бўлса, отлиқлар била ҳамроҳ бўлиб юрмасин, бегона кишидин йўл сўрамасин. Агар яхши одам эканин билса, сўрсун, нединким кўп нопок одамлар бўлурки, йўлни нотўғри кўрсатурлар. Ҳар кишиким йўлда йўлиқса, очиқ юзлик била салом берсин, ўзини мустар, ғамнок қилиб кўргузмасин. Озуқсиз йўлга кирмасин ва ёзда қиш либосин олмай юрмасин.

Гарчи йўл бехатар бўлса ҳам, бадрақа¹ ва раҳдор² ни хушнуд қилсин. Бориб бир жойга тушгонда, амин (тўғри кўнгил) ва диёнатлик одамнинг уйиға тушсин. Уч тоифа била суҳбат тутсин: бири жувонмарди иёр киши била; бири мурувватлик одам била; бири йўл биладургон ва ўзгаларнинг ҳақин ҳимоя қилатургон киши била. Молини осойиш ва фароғат вақтида исроф қилмасин, токи бир вақт келиб зарур бўлса ранж чекмасин. Ҳар ишни қила олса, ўзи қилсин ва бошқа кишига буюрмасинки, фирибгар кишилар кўп бўлур. Аммо ростлик ва диёнатликни бозоргонликка сармоя деб билсин. Олмоқ ва сотмоқда чаққон бўлсин, кўп олиб, кўп сотсин. Қила олса, кишига насия қилмасин. Ҳар кимга насия мато бермасин. Агар насия қилса, бир неча одамлар била қилмасин: андоқким, матоси оз одам била, янги бой бўлгон одам била, сайид била, ёш бола била, қозининг вакиллари, шаҳарнинг муфтилари ва ходимлари била. Ҳар одам бу тоифалар била насия муомала қилса, ҳаргиз пушаймонликдин ва дардисарликдин қутулмоғусидур. Имтиҳон қилмагон одамдин бехатар бўлмасин, имтиҳон қилгон одамни ҳали

¹ Бадрақа — йўл бошловчи, карвон бошлиғи. ² Раҳдор — йўл соқчис.

имтиҳон қилинмағон одамдин илгари тутмасин, нединким, умрида бир имтиҳон қилинмағон одамнинг қўлига тушгусидур. Масалда бордурки, имтиҳон қилинғон дев, имтиҳон қилинғон бўри имтиҳон этилмағон одамдин яхшидур.

Кишини киши орқали имтиҳон қил, ундин сўнг ўзинг имтиҳон қилиб кўр, нединким бир одам бировга мувофиқ бўлмаса, бошқа бировга мувофиқ бўлиши мумкин. Аммо ҳар кишини текшириб кўриб, ишда имтиҳон қилғил, тўғридан-тўғри имтиҳонга ўтмағил ва сўзига ишониб қўймағил. Нақд чумчуқни насия товусдан афзал бил.

Сафар қилсанг, дарё йўлининг ўн беш тилло фойдасидин қуруқлик йўлининг ўн тилло фойдасини илгари тутғил, нединким дарё йўлининг суди тезлашар ва зиёни бошдан ўтар. Оз фойда учун барча сармойани барбод бермағил. Қуруқ йўлда агар хатар етса молга етади, аммо жон қолади. Молнинг иложи бўлур, дарёда эса ҳам молга, ҳам жонга зиён ва зарар етар. Дунёнинг ишини подшоҳнинг ишига ўхшатибдурлар: оз-оздин келур ва бирдин кетур, лекин таажжибот осорин¹ кўрмоқ учун бир мартаба кемага минсанг, раводур. Баҳо қўймасдан олмоқ ва сотмоқ қилмағил.

Савдо жадалида ишни ўзгаларнинг қўлига бермағил. Ўзингнинг суд ва зиёнларингни ҳамиша ўзинг ҳисоб қилғил, нединким ҳисоб қилмоқ ва на чоғлик суд ва зиён бўлғонин билмоқ бозоргон учун кўп фойдали ишдур. Ҳамма вақт оз ва кўп фойдани, оз ва кўп зиёни фикр.эт ва мутолаа қил, токи суд ва зиёнингдин ғофил қолмағайсан. Кишига хиёнат қилмоқдин қочғилки, ҳар ким бирор кишига хиёнат қилса, ўзига хиёнат қилғонидур.

Ҳикоят: Шундоқ эшитдимки, бир кишининг қўйлари бағоят кўп эрди. Унинг бир порсо ва диёнатлик чўпони бор эрди. У ҳар кун қўйларни соғиб, ҳар на ҳосил бўлғон сутни қўй эгасининг олдига келтирур эрди. Қўй эгаси ул сутга ярим ҳисса сув қўшиб, чўпонга сотғил деб берур эрди. Чўпон унга бундоқ насиҳат берур эрди: «Эй хўжа, мусулмонларга хиёнат қилмағилки, ўзингга зарар еткаурсан». Ул киши чўпоннинг насиҳатини эшитмади ва ул ишни қилур эрди.

---

¹ Таажжибот осорин — ажойиботларни.

Бир кеча баҳор вақтида чўпон қўйларни осойиши учун бир сел оқадиғон паст жойга қўймиш ва ўзи баланд жойга чиқиб уйқуга бормиш эрди. Иттифоқо кўп ёмғир ёғиб, сел оқиб келиб қўйларни оқизиб кетди ва барча қўйлар ҳалок бўлди. Сўнгра чўпон шаҳарга келди. Қўй эгаси унга деди: «Бугун нима учун сут келтурмадинг?» Чўпон деди: «Эй хўжа, мен сенга неча бор: «Сутга сув қўшмағил, охирини ўйлағил»,— дедим. Лекин менинг сўзимни ҳаргиз эшитмадинг. Охири сутга қўшғон сувларинг ҳаммаси йиғилиб, ўтган кеча бир сел бўлиб шундай оқдики, ҳамма қўйларни оқизиб кетди».

Бас, эй фарзанд хиёнатдин қочғилки, ҳар киши бир мартаба хиёнат қилса, унга ҳеч одам асло эътиمود қилмас. Ростликни пеша қилки, норостлик улуғ қароқчиликдур. Олмоқ ва сотмоқда мулоийм бўлғил ва кишига ваъда қилмағил, агар ваъда қилсанг хилоф этмағил. Олғувчи одамга ёлғон сўз демағил ва агар сўз десанг, рост сўзни айтғил... Муомалада олмоқ ва бермоқ ҳужжатиға огоҳ бўлғил, ҳужжат бермоқ тиласанг токи аввал ҳақни қўлга олмағунча ҳужжатни қўлдий бермағил.

Ҳар жойга борсанг, ошно талаб қил. Билмағон киши, жоҳил ва нопоклар била сафар қилмағилки, деб-дурлар: аввал рафиқ, кейин йўл.

Ҳар на олмоқ тиласанг, кўрмай, кўргузмай олмағил. Ҳар на сотмоқ тиласанг, бурунги нархидин огоҳ бўлғил ҳамда шарт ва паймон била сотғилки, охирида дардисарликдин қутулғайсан. Ҳукмронлик йўлини илгари тутғилки, улуғларға улуғроқ иш — уй асбобин тузатмоқ ва керак нарсаларни олмоқдур. Аммо бирор нарса олмоқ тиласанг қутлуғ (яхши) вақтда олғил. Ҳар турли керак нарсалардин бир йилга етадиғон қилиб икки ҳисса олғил. Ундан кейин нархдин хабардор бўлғил. Нарх оғир бўлғон чоғда ул олғон нарсангинг ярмини сотғил, токи бир йилга етадиғон озуқинг муфт¹ бўлғай. Бу ишдин ҳеч гуноҳ, бадномлик бўлмағусидур ва ҳеч одам бу бобда сени бахил одам деб ўйламас, нединким бу иш кадхудолик зарурати жумласидандур ва бахилликдин эрмасдур, бу ишда ҳеч айб йўқдур. Кадхудоликка зарар етмасин десанг, шундай тadbир қилғилки, дахлинг харжингдин зиёда бўлсин, токи кадхудолигингга

¹ Муфт — текин.

халал етмасин. Агар дахлингги зиёда қилмоқ тариқин билмасанг, дахлингдан зиёда харж этмакни тарк этгил.

Агар бозоргонлик пешаси сенга насиб бўлмаса, шарофатлиғ илм ўрганмоқ ва ундан шуҳрат қозонмоқ тиласанг, тиб илмидан судмандроқ¹ илм йўқдур...

Уттиз учинчи боб

ТИБ ИЛМИ РАСМИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар табиб бўлсанг, тиб илмининг усулини яхши билгил, нединким бу илм яхши илмдур ва ул фойдали илмлар жумласидандур. Билгил, одамларнинг танасида нимаинки бўлса, ё табиатга тегншли бўлади ёки табиатдан ташқари бўлади. Табиатга дахлиги уч хил бўлади: биринчи хили таннинг барқарорлигини ва мустақкамлигини сақлайди, иккинчи эргашувчи (тавобеъ) дирки, танни бу ҳолдан бошқа бир ҳолга айлантиради, учинчи хили эса, табиатдан ташқари бўлиб, бевосита ёки билвосита танага зарар етказди.

Инсоннинг танасин ушлаб турғучи нарсалар ё моддий ёки сурати ҳиссий бўлур. Моддадин узоқ бўлгон унсур тўрттадур: ўт, сув, тупроқ ва ҳаводур. Ёки мижоз — ул элементга яқин бўлур. Уларнинг миқдори тўққизта бўлур: бири мўътадил, саккизтаси номўътадил, турки, уларнинг тўрттаси содда, тўрттаси мураккабдур. Ана шуларнинг барчаси мижозга яқиндур. Бундин ахлот миқдори тўрттадур: қон, сафро, балғам, савдо (сарик-яшил суюқлик). Ахлотнинг яқинлари ана шулар. Масалан, аъзонинг таркибий қисми бир таълимотга қарағонда тўртта, иккинчи бир таълимотга қарағонда иккитадур. Бу баён қилгонларнинг маъноси шундайки, аъзонинг таркиби ахлотдандур, ахлотнинг таркиби эрса мижоздандур. Мижознинг таркиби унсурдандур. Элемент одам танасидин узоқроқ моддадур, ахлот яқин моддадур.

Сурати ҳиссий уч турда бўлғусидур: қавий², ал-афъол³ ва арвоҳ⁴. Қавий ҳам уч қисмдур: нафсоний, ҳайвоний ва табиий. Нафсоний олти қисмдур: кўрмоқ, маза билмоқ, эшитмоқ, ҳидламоқ, қувват-ҳаракат. Бу қисм-

¹ Судмандроқ — фойдалироқ.

² Қавий — энергия. ³ Ал-афъол — ҳаракат. ⁴ Арвоҳ — руҳ.

лар аъзонинг сони била баробардур. Қувват-ҳаракат уч бўлимдин иборатдур. Булар: хаёл қилмоқ, фикрламоқ ва хотира. Ҳайвоний қавий икки хилдур: фаол, нофаол. Табиий қавий уч хилдур: ишлаб чиқарувчи, ташкил этувчи, сингдириш.

Ҳаракат-қувватнинг миқдори ҳам нафсоний, ҳайвоний ва табиий бўлғусидур. Нединким, ал-афъол қавий биринчидур ва ҳаракат-қувватнинг таъсиридур. Шундай бўлғоч ал-афъол қавий миқдори била мос келғусидур.

Арвоҳ уч қисмдур: нафсоний, ҳайвоний ва табиий. Шул бонсдин ҳам арвоҳ қувватнинг ходимидур. Шу сабабдин ал-афъол миқдори қавий миқдори била мос келғай. Таннинг мустаҳкамлиғи ва барқарорлиғи бирон бир нарсага боғлиқдур. Масалан, семизлик мижоз совуқлиғининг оқибатидур, қизиллик қоннинг, сариқлик сафронинг оқибатидур, қон томирининг ҳаракати, ҳайвоний кучнинг оқибатидур ёки ғазаб ҳайвоний кучнинг, нофаол ҳаракатнинг оқибатидур, иффат мўътадил даражадаги шаҳват қувватининг оқибатидур, донишмандлик сўзловчининг руҳий вазминлиғининг оқибатидур.

Таннинг бир ҳолдан иккинчи ҳолга айланиши зарурий сабаб деб аталади. Бу олти хилдан иборат: биринчи — ҳаво; иккинчи — таом; учинчи — ҳаракат; тўртинчи — уйқу ва бедорлик; бешинчи — киши табиатининг хушнудлиғи ва маъюслиғи; олтинчи — тандаги ўзгаришлар, масалан, ғам, ғазаб, хавф ва шунга ўхшаш руҳий ҳолат. Буларни шунинг учун зарурий дерларки, одам булардан холи бўла олмайди, булардан ҳар бири инсон танасида ҳаракатга эга бўладилар. Агар инсон шуларнинг биридан нотўғри фойдаланса, касаллик ва иллат пайдо бўлғусидур. Табиатдан ташқари уч тур бордур: ўзаро ўхшаш аъзоларнинг касаллик сабаблари, ўзаро ўхшаш бўлмагон аъзоларнинг касаллик сабаблари ва боғланиш бўлмасликнинг сабаблари.

Аъзоларнинг ўзаро ўхшаш касалликларининг сабаби ёки иситма касали, бу беш хил бўлади: беморликка сабаб бўлувчи — яра, бу ҳам беш қисмдур; беморликка сабаб бўлувчи намгарчилик ёки қурғоқчилик. Бунинг ҳам ҳар бири тўрт қисмдур. Ўзаро бир-бирига ўхшамагон аъзолар касаллигининг сабаблари ёки нохушликнинг сабаблари, яратилишда тушгон беморликнинг сабаби ёки миқдори ёки ададда тушгон беморликнинг

сабаби бўлур. Яратилишдағи беморликнинг сабаби ё шакл беморлигининг сабаби бўлади, ё қўрқув касаллигининг сабаби бўлур ва бу етти қисмдур, бунга сержаҳллик сабаб бўлур. Бу икки қисмдур. Миқдор беморлигининг сабаби уч хилдур, адад беморликларининг сабаби икки хилдур, аъзоларнинг бўғин-бўғин бўлиб ириши тўрт хил бўлади. Касаллик уч қисмдур: ўхшаш аъзоларнинг касаллиги, ўзаро ўхшаш бўлгон аъзоларнинг касаллиги, ўзаро ўхшаш бўлмагон аъзоларнинг касаллиги. Аъзоларнинг бўғин-бўғин бўлиб иришини муштарак касаллик дейилади. Бундай касаллик ўхшаш аъзоларга ва ўзаро ўхшаш бўлмагон аъзоларга тушади.

Ўхшаш аъзоларнинг касалликлари саккиз қисмдур: тўрттаси муфрад¹, тўрттаси мураккабдур. Тўртта муфради шулардан иборат: иссиқ, совуқ, нам, қуруқ; тўртта мураккаби шулардан иборат: иссиғу нам, иссиғу қуруқ, совуғу нам, совуғу қуруқ.

Ўзаро ўхшаш бўлмагон аъзоларнинг касалликлари тўрт хилдур: ташқи кўринишнинг касаллиги, миқдор касаллиги, аҳвол касаллиги, адад касаллиги. Ташқи кўринишнинг касаллиги тўрт хилдур: бу касаллик шаклга, айрим аъзоларнинг нуқсонига, асабиятга, юмшатишга келиб тушади. Миқдор беморликлари икки хилдур: бир нарсани торттириш йўли била касаллик туғилади, бир нарсага зарар келтириш била касаллик туғилади. Аъзолар аҳволининг касалланиши ҳам икки хил бўлади: ё бир аъзо ўз жойидин йўқолади, ё бошқа аъзолар била фасодга мойил бўлади. Абад беморликлари ҳам икки хил бўлади: ё кўпайиш йўли била касаллик пайдо бўлади, ё камайиш йўли била касаллик туғилади.

Бўғин-бўғин ириш эса ё ўхшаш аъзоларга, ёки ўзаро ўхшаш бўлмагон аъзоларга, ёхуд ҳар икковига тушадур.

Ирз² уч қисмдур, ҳаракатга тааллуқли бўлгон ирз; касалнинг ташқи аломати ёки қайт қилишга тааллуқли бўлгон ирз; ёхуд отилиб чиқишда пайдо бўлгон ирз. Ал-афъолга тааллуқли бўлгон ирз уч хилдур; қайд қилишга тааллуқли бўлгон ирз уч қисмдур; отилиб чиқишда пайдо бўлгон ирз ҳам уч қисмдур.

Билиш керакки, тиб илми икки қисмдур: назарий ва амалий. Амалий қисмини баён қилдим. Энди буларнинг

¹ Муфрад — содда. ² Ирз — симптом.

назарий қисмини қандай қидириб топиш кераклигини баён қиламан, токи ҳар бирининг изоҳини ва мақсудини билгайсан, ўзинг китобдан излагайсан.

Юқорида сўзлағонларимни Жолинус^{40*} ҳаким «Ун олти» («Ситта ашар»^{41*}) номли китобида изоҳлайдур ва мукамал баён қиладур, юқоридағиларнинг баъзиларини эса «Ун олти»дан ташқарида изоҳлайдур. Аммо истиқсот илми қанча бўлмасин, табибга керакдур (бу илми) «Ун олти» трактатиға кирғон «Истиқсот» китобидан излағил. Мижоз илмини эрса, «Ун олти» трактатиға кирғон «Мижоз» китобидан излағил. Ахлот илмини «Ун олти»га кирғон «Қуввати табиа» китобидағи иккинчи мақоладан излағил. Табиатнинг қуввати ҳақидағи илми «Қуввати табиа» китобидан излағил, бу китоб ҳам «Ун олти»га кирғон. Ҳайвонларнинг қувватлари ҳақидағи илми «Ун олти»га кирғон «Аннабз» китобидан излағил. Нафсоният қуввати ҳақидағи илми «Букрот ва Афлотун қарашлари» китобидан излағил. Бу китобни ҳам Жолинус тасниф қилғон, «Ун олти» китобига кирмағон. Агар шу илм юзасидан кучли олим бўлишни истасанг ва ҳамма вақт изланишни давом эттирсанг, истиқсот ва мижоз илмини «Ал қави ва-л-фасод» ва «Ас-Самоъ ва-л-олам» китобларидан излағил. Қувват ва ҳаракат илмини тиласанг, «Ан-Нафс», «Ал-Ҳисс ва-л-махсус» китобларидан излағил. Аъзолар илмини «Ал-Илал ва-л-амроз ал-мараз» китобининг биринчи мақоласи «Ал-Ҳайвон ва ақсому-ал ал-мараз» китобидан излағил. Бу китоб ҳам «Ун олти» китобига кирадур.

Фасл. Ундан кейин беморни шиша ичига бавл қилдириб кўргил, бавл қилғонда сийдикнинг рангиға қарағил, агар сийдик оқ бўлса ва тиниқ бўлмаса, у киши бир ғамдин касалдур. Агар оқ ва тиниқ бўлса, бир кароҳатдан касалдур.

Агар сийдик гуруч ранг бўлса, унда майда-майда парсалар бўлса, ошқозон бузилиш касалидур. Агар сийдик ёғдек кўринса, шишанинг тубида бир чизиқ кўринса, бу ўлим яқинлиғи аломатидур. Агар заъфарон ранг бўлса, унинг касали иситма ва сафродур, қон сафро била ҳам қўшилғон бўладур. Агар сийдикнинг усти сариқ, тағи қора бўлса, ҳужайралар йиринглашадур, бунда дори қилмағил. Агар сийдикнинг усти қора, шишанинг ости сариқликка, кўк рангга мойил бўлса, бемор тузалади. Агар бемор алаҳласа ва сийдиги қизил-

га мойил қора бўлса ёки қон аралашгон бўлса, ундан эҳтиёт бўлғил. Агар сийдиги қора бўлиб, устида қон бўлса, бундай беморнинг яқинига бормағил, агар сийдиги қора бўлиб, унда кепакдек нарса пайдо бўлгон бўлса ёки устида қон турғон бўлса, ул касалдан умид узғил. Агар сийдиги сариқ бўлса, унда офтобдек бир нарса ярқираб кўринса ёки қизилга мойил сариқ бўлса, касали қондандур, бу бемордан қон олсанг тезроқ тузаладур. Агар сийдиги сариқ бўлиб, унда оқ чизиклар кўринса, касаллик тузалиб кетадур. Агар сийдиги кўк рангга мойил сариқ бўлса, қора жигарнинг касаллиғидур. Агар сийдиги кўк рангга мойил оқ бўлса, унда майда қуртдек нарсалар кўринса, бувосил касалидур...

Сийдикни кўриб бўлгонингдан кейин касалликнинг турларини қидирғилки, касалликнинг турлари кўпдир ва ҳаммаси бир хил бўлмайдур.

Фасл. Энди гарчи сўз узоқ бўлса ҳам бу илмнинг илмий томонин баён этгумдур, чунки илм ва амал вобасталикда бир-бирига жисм ва руҳдекдур. Жисм руҳсиз, руҳ жисмсиз бўлмағусидур. Агар муолижа қилмоқ истасанг шуни билғилки, беморнинг муолижаси икки хил бўлур. Шунинг учун табиб токи беморнинг қувватидин, мижознинг ҳолидин, иллатнинг сабабидин, беморнинг ёшидин, сўзидин ва табиатидин огоҳ бўлмағунча ҳеч қачон муолижага қўл узатмаслиги лозим.

...Беморликнинг аломатлари турлича бўлуб, улар қуйидагичадур. Агар беморни кўрғон вақтингда уни уйқуда ётгондек хаёл этсанг ва сўз айтғонда жавоб берса, аммо сени танимаса, кўзин ярим очиб яна юмаса, бу ёмон аломатдур. Агар ҳушсиз бўлса, қўлин силтаб тортиб урса ва ётғон жойида изтироб ва фиғон қилса ёмон аломатдур. Яна агар ҳушсиз бўлса ва ҳар вақт қичқирса, бармоқларини тишлаб тишига қисса, бу ҳам ёмон аломатдур. Агар бемор кўзининг оқи аввалгисига нисбатан кўпроқ оқариб кетса ва қароси бурунғидин зиёда қаро бўлса, тилини оғзининг атрофида айлантирса, қаттиқ-қаттиқ нафас олса, бу ҳам ёмон аломатдур. Агар бемор ҳамиша қайт қилса, ранги қизил, сариқ, қаро, умуман ҳар турли рангга айланса, бу ҳам ёмон аломатдур.

Бу айтилғон аломатлар қайси беморда зоҳир бўлса, унга муолажа қилмағил, чунки фойдаси йўқдур. Қайси беморда бу аломатларни кўрмасанг, унинг тузалишига умид боғлағил.

Фасл. Шундин сўнг беморнинг томирига қўл урғил. Агар томири қаттиқ урса, билгилки, қон ғолибдур. Агар қўлининг кичик бармоғининг остидаги томири қаттиқ урмаса, яъни суст, мулойим урса, балғам ғолибдур. Агар қўлдаги катта бармоқнинг томири қаттиқ урса, бу рутубатнинг ғолиблиғидур. Агар катта бармоқнинг томири мухолиф урса ҳам унинг майли қайси тарафга кўпроқ бўлса, ўша тарафга ҳукм қилғил.

Буни билғонингдан кейин, касаллик овқат била кифояланса, дори ва малҳам била тузаладиғон бўлса, маъжусун ишлатмағил ва дори беришга журъат қилмағил. Бемор тинчлик ва оромдан тузалса, қайт қилдиришга ортиқча ҳаракат қилмағил, агар иш ҳаддан ўтса, дори қилишга ва тинчлантиришга машғул бўлғил. Касални асло қўрқитмағил, касаллик ўтиб кетмасдан илгари даволағил. Қорин бандаси ва беқаноат беморга қаттиқ парҳез буюрмағилки, у қабул қилмайдур. Сен унинг еган таомини йўқ қилишга ҳаракат қил.

Тиббиётнинг энг яхши нарсаси дорини ва касални билишдур. Бу илм ҳақида кўп гапирдимки, баъзи кишилар узоқ сўзлашни яхши кўрурлар.

Бундан сўнг фойдали илм — илми нужумдурки, уни ўрганишга ҳаракат қил ва бу илм кўп фойдалидур.

Уттиз тўртинчи боб

НУЖУМ (ЮЛДУЗЛАР) ВА ҲАНДАСА (ГЕОМЕТРИЯ) ИЛМИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар мунажжим¹ бўлмоқ истасанг, ҳаракат қилиб риёзиёт² илми устида кўпроқ машаққат чекғил, чунки илми аҳком³ яхши илмдур, уни батамом билиб бўлмайдур ва уни тўғри билғон, хато қилмағон одам йўқдур. Аммо, ҳар ҳолда, аҳком илмининг самараси бордур. Ҳаракат қил, токи унинг усулини яхши билғил, нужумларнинг тақвим⁴ муқаддимасини тўғри тузғил. Нужумларнинг толеини дуруст билғил. Агар нужум толени яхши билсанг, башоратнинг асли ҳам тўғри келгусидур, тахминий толега эътимод қилмағил.

---

¹ Мунажжим — юлдузшунос, астроном. ² Риёзий — математика фанига тегишли, математик. ³ Аҳком — ҳукмлар, қонунлар, фалсафа. ⁴ Тақвим — тўғрилаш, планеталарнинг ҳол ва ҳаракатларини кўрса-тувчи йиллик жадвал, календарь, тўплам.

Намудорот¹ ҳисоби тўғри чиқондан сўнг нужумлар ҳолатидан чиқорғон ҳукминг ҳам тўғри бўлгусидур.

Масалан, толе (юлдузнинг) чиқиши ва толе даражасидан, ой ва оининг бурж² ларидан ва нужумларнинг ойга қандай қилиб яқинлашувидан хабардор бўлғил. Яна шундай нужумлар ҳам борки, уларнинг чақнаб туришидан огоҳ бўлғил. Булар шундай нужумларки, улар худди оқ наргиз гулига ўхшайдур ва худди наргиз янглиғ бўйсунғондек кўринурлар. Улар юксак мартаба, бахт-саодат нишонлари била тўлғон — буларнинг ҳаммаси офтоб била намоён бўлур. Буларнинг ҳеч биридан ғофил бўлмағил.

Сен башорат қилишга оид жадвални тузғон вақтингда, нужумларнинг ҳолатини, шунингдек, намудоротни, ой ва унинг чамбар йўлини, хўжангга тегишли бўлғон ой чамбарининг белгисини, чамбар белгиси ва нужумлар ҳаракатини, қачонғача бу белгиларнинг ҳар бир чамбарда мавжуд бўлишини ва қай хилда бўлишини, хўжанинг хонадонида муҳтожликни ва бу муҳтожликдан қутулишни кўрсатувчи ой ва нужумларнинг силжишини, уларнинг намудорот даражалари устидан баланд кўтарилишини, хўжа хонадонининг устида турғон нужумлар ҳаракатининг баланд кўтарилишини, ҳаракатсиз нужумларга ҳаракатли нужумларнинг яқинлашувини ёки даража ва ҳаракат бўйича юлдузларнинг тутилишини, даражанинг зарарли таъсирини, чақнаб турувчи даражани, яъни қуёш даражаларининг кўтарилиши, пасайишини билмасдан туриб жадвал тузмағил, яширин сирларни очмағил, буларнинг ҳеч бирини унутмағил.

Ўн икки белги ва даражалар, учбурчаклар, чегара, шакл, баландлик ғуруб³, ғамхона, шодлик, офат, авж ва энг паст (қўйи) кабиларни билғонингдан кейин бахт ва толедан хабар берувчи хилма-хил нужумларга, булутли осмонга қарағил, ой ва нужумларнинг ҳолига назар ташлағил, масалан, бахтли ва бахтсиз, эзгулик ва ёмонлик, интилиш, яқинлашиш ва тармоқланиш, нурдан узоқлашиш, яқинлашишдан узоқлашиш, яқинлашув ва итариб ташлаш, нур бериш, фикр бериш, куч бериш, табиий хоссани бериш, келушувнинг бузили-

¹ Намудорот — гороскоп — ўрта аср мунажжимларининг юлдуз қарайдиган асбоблари. ² Бурж — қадимги астрономияда қуёшнинг йиллик доирасидаги ўн икки нуқтанинг ҳар бири, масалан, буржи ҳамал, буржи савр. ³ Ғуруб — куннинг ботиши.

ши, қаршилиқ, яратиш, қўшилиш, уларни зиёда қилиш планета ҳаракатининг беш тури каби буларнинг ҳаммасидан огоҳ бўлгондан сўнг ҳукмлар тўғрисида сўзлагил, шунда сенинг ҳукминг тўғри бўлғай. Бу жадвалнинг ҳукми эътиمودли устодлар томонидан шундай меҳнат била юзага келмишки, булар ёзув била машҳур бўлмиш эдилар. Унинг ўртасига қарагонлар, кенг жойнинг йиғиндисини кўргонлар. Сен унинг тартибини яхшилаб ўйлаб кўргил, яъни бир хато рўй бермасун. Шунча эҳтиёт қилгонингдан кейин ҳам, ҳар қандай ҳукм этсам, шундай бўлади, деб эътиمود қилмагил ва сўзга ишонмагил.

Яширин фикрларни сўрасалар, айтилиши мумкин бўлгон ҳамма масалани айтаверма, шунда ҳукмингнинг кўпи тўғри чиқиши керак.

Туғилишга келгонда, мен буни ўз устозимдан эшитгонманки, ҳақиқатда одамнинг туғилиши анодан туғилгон вақти бўлмайди. Эрнинг уруғи анонинг бачадонига тушади ва бачадон қабул қилади. Буни аслий туғилиш дейлади, яхшилиқ ва ёмонлиқ у била боғланур. Бола анонинг бачадонидан тушгон соатидаги кўринишига буюк таҳвил кубаро¹ дерлар, таҳвилнинг йилдан-йилга ўтишини ўрта таҳвил дерлар... Эркак уруғида нимаики кўринса, анонинг қорнига ҳам ўша ўтади...

Буюк таҳвили кубародаги тулуъни² ўтгон устодларнинг йўли бўйича баён қилгил, шундан кейин қандай ҳукм қилсанг, юқорида айтгонимдек қил. Агар вақт масаласини сўрасалар, аввал вақт намудоротига ва унинг соҳибига қарагил, ундан кейин ойга ва ойнинг буржига, унинг соҳибига ҳамда ойга яқинлашиб борадигон нужумга, ойга тескари бўлгон нужумга қарагил, буни ё тулуъда ёки тиккада топурсун. Агар тиккада бир нужумдин кўпроқ нужум кўрсанг, ким устун тургонлигин, кимнинг толеи баландлигин ўшал нужумга қараб гапиргил, шунда сен тўғри гапиргон бўлғайсан.

Фасл. Мен аҳком³ шартларидан бир қанча сўзни баён қилдим. Энди, агар, эй фарзанд, муҳандис ва танобчи бўлсанг, ҳисобни яхши билгил. Зинҳор бир соатни ҳам ҳисобни такрорлашдан холи ўтказмагил, чунки ҳисоб шиддатли илмдур. Агар ҳар вақт ер ўлчасанг,

---

¹ Таҳвили кубаро — энг улуғ нарсанинг бир ҳолдан бошқа бир ҳолга кўчиши, ўзгариши. ² Тулуъ — кўриниш, қуёш ёки ой. ³ Аҳком — башорат қилиш.

бурчакларни аниқла, қовурғалари хилма-хил бўлгон шаклларни хор қилмағил, «буни ўлчайман, бошқаларни тахмин била биламан» демағил, чунки ўлчагон вақтда кўп фарқлар вужудга келади. Бурчакларни яхши билишга ҳаракат қилғил, чунки менинг устодим ҳамма вақт менга: «Эй фалони, ҳисоблашда бурчаклардан гофил бўлмасликка ҳаракат қил, чунки қавссимон бурчаклари бўлгон кўпёқли шаклларни, ўтмас бурчакларни ўлчашда катта фарқ қилиб қолади» — дер эрди.

Агар бир шакл сенга қийин бўлиб кўринса ва маълум бўлмаса, унинг ўлчовини тахмин била қилмағил. (Бундай шаклнинг) ҳаммасини мусаллас ёки мураббагага бўлғил, чунки ҳар бир шаклни шундай қилса бўлади, шундан кейин ҳар бирини дуруст ўлчасанг, ҳисоб тўғри чиқади. Бу бобда айтмоқчи бўладиғон сўзим кўпдур, аммо зарурларини айтдим.

Уттиз бешинчи боб

ШОИРЛИК РАСМИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар шоирлик қилмоқчи бўлсанг, ҳаракат қил, токи сўзинг осон ва фойдали бўлсун, гомиз¹ ва мушкул сўздин парҳез қилғил ва ўзинг билиб ўзгалар унинг шарҳига муҳтож бўлгудек сўзни айтмағил, нединким шеър айтгон киши халқ учун айтур ва ўзи учун айтмас. Бир хил вазн ва бир хил қофияга қаноат қилмағил, санъатсиз ва тартибсиз шеър айтмағил. Шеърда зарб, яъни оҳанг, яхши садо, мунг бўлса ва шаклда альғал бўлса, яъни вазни тўла бўлса, яхши бўлур. Шоирларнинг расми-одатига кўра уларнинг санъатларидан гофил бўлмағил, чунончи, шоирларнинг зарур усуллари шулардан иборат: музавваж (бирлаштирувчи)², мужонис (ўхшаш), мушокил (шаклдош), мукаррар (такрор), мусаммат, муставий (тенг), мушшобеҳ (ўхшаш), музмар (яширин), мулавван (бўялган), мувассал (уланган), муқаттаъ (кесик), мустаозд (қарама-қарши), мустаор (кўчма маъноли), муздаваж (бирлашиш), мувозана (баробарлик), музмин (эскирган, ҳаракатдан қолган), мусажжаъ (қофиядош), мувашшаҳ (зийнатланган, безалган), мавсул (қўшилган),

¹ Гоғиз — тушунилмайдиган ва ноаниқ. ² Қавс ичидаги таржималар бизники. (С. Д.)

мухаллаъ, мустаҳиёт (бўртмоқ), мустаҳил (мумкин эмас), зуқофиятайн (қўш қофияли), ражази мақлуб (ҳарбий мазмундаги шеърларни декламация қилиш), мақлуб (тескари), мутобиқ (уйғун), муташобиҳ (ўхшатиш), мураддаф (радифли) ва буларга ўхшаш нарсалар.

Аммо сўзингнинг баланд¹ бўлишини истасанг ўт, олов² сўзларни ишлатмағил, лекин бошқача қилиб, яъни мумкин қадар сўзни истиорот шаклида ишлатғил ва кишилар тушуниши мумкин бўлгон тил била баён қилғил. Мадҳда истиоротни ишлатғил, агар ғазал ёзмоқ бўлсанг, осон, равон ва латиф сўзлар била ёзғил ва машҳур қофиялар била музайян қилғил, совуқ ва ғариб вазнлар, қофияларни қўлламағил, ошиқона, латиф сўзларни илкингдан бермағил ва яхши масалларни ҳам унутмағил. Шундай ёзсанг, токи хос³ ва авом⁴га хуш кўриниб, шеъринг машҳур бўлғай.

Оғир вазн ва аруз била айтмағил, нединким аруз ва оғир вазн ўзи оғир ва совуқ (табиатли) ва латиф лафз ҳамда зариф маънидан ожиз бўлгон одамларга яхшидур. Агар бирон киши аруз вазнига талабгор бўлса, бу вазнда шеър ёзишинг мумкин. Аммо яхши шеърни шоирлик, алқоб⁵ ва нақд илми била ўрганғил. Токи агар шоирларнинг орасида мунозара бўлса, ё сенинг била бир киши фикрини очикдан-очик сўзласа ёки сени синаб кўрса, ожиз бўлмағайсан. Арузнинг доираларини ва уларнинг номларини, доираларда пайдо бўладигон баҳрларнинг отларини билғил.

Ҳар сўзники шеърда айтмоқ бўлсанг, мадҳия, ғазал, ҳажв ёки марсия ёзмоқ бўлсанг сўзни батамом ва мукамал ишлат, ҳаргиз сўзни нотамом айтмағил. Насрда айтилгон сўзни назмда айтмағил, нединким насрий сўз раият манзиласидандур, назм эса подшоҳ мартабасидандур. Агар бирор нарса раиятга лойиқ бўлмаса, подшоҳга ҳам лойиқ эрмасдур.

Ғазални гўзал ва равон айтғил, мадҳ айтишда қави дил ва баланд ҳиммат бўлғил. Ҳар одамга лойиқ сўзни ва ҳар кишининг қадрига мувофиқ шеърни билиб ёзғил. Ҳар одамда диловарлик⁶ бўлмаса уни шижоат ва баҳодирлик била тавсиф этмағил ва агар ҳар одамки

¹ Баланд — таъсирчан. ² Ўт, олов — киноя, истеҳзоли. ³ Хос — юқори табақа. ⁴ Авом — умум, оддий кишилар. ⁵ Алқоб — лақаблар, номлар. ⁶ Диловарлик — қаҳрамонлик.

белига ҳаргиз пичоқ осмағон бўлса, унга шамшир била шерни ўлдирурсан, найза била Бестун тоғин гардундан¹ оширурсан, ўқни мўр² кўзидан ўткарурсан демағил. Ҳар одамки эшакка минмағон бўлса, унга сен Дулдулни, Буроқ³ ни ва Рахш⁴ ни яхши сурарсан демағил ва ҳар кишига муносиб сўзни айтғил. Аммо шоирга мамдуҳ⁵нинг табиатидан огоҳ бўлмоқ ва унга қандай сўз хуш келишин билмоқ вожибдур. Унинг хоҳишига лойиқ мадҳ қилғил. Шундан сўнг унинг инъомидан қанча миқдор дилхоҳинг бўлса, шунча кўз тутғил ва ҳимматингни паст тутмағил, ҳар қиссада ўзингни банда ва ходим деб кўп айтмағил, агар мадҳ қилгон кишинг шул сўзга лойиқ бўлса, айтғил. Ҳажв қилмоқни одат қилмағилки, ёмон бўлур... Гарчи шеърда муболаға ва дуруғни яхши дерлар, лекин ундай бўлса ҳам дуруғни ҳаддан оширмағил, дўстларнинг, муҳташамларнинг баланд мартабали эканини айтмоқни вожиб билғил. Аммо ғазал ва марсияни бир тариқда, ҳажв ва мадҳни бир услубда ёзмағил. Ҳар вақт бир кишини мадҳ ва ситойиш⁶ қилсанг мадҳнинг зиддин айтмағил, нединким мадҳнинг зидди ҳажв бўлур. Ғазал ва марсияда ҳам шундоқдир.

Ҳар на ёзмоқ бўлсанг, ўз таъбинг била ёзғил ва ўзгаларнинг сўзини такрор қилмағил. Агар шундоқ қилмасанг, ундан кейин табиатинг очилмағай, шеър майдони сен учун кенг бўлмағай ва шеър ёзишда аввалги аҳволингда қолурсан.

Таъбинг очилиб, шоирликка қодир ва моҳир бўлгонингдан сўнг агар бир ердин бирон ғаройиб маънили сўз эшитсанг ва ул сўз сенга хуш келса, уни олиб бошқа бир ерда истеъмол этмак тиласанг (ул сўзни истеъмол қилдим деб) мукобара⁷ қилмағил, яъни баланд парвоз гапни истеъмол этмағил. Агар одамларнинг сўзи ўзини мадҳ қилиш била боғланса, сен уларнинг мақташлариға қарши ул сўзни ҳажвда келтирғил. Агар у ғазалда бўлса, сен марсияда келтирғил, токи киши бу сўзларнинг қайси ердан олинғонин билмай қолсин.

¹ Гардун — фалак, осмон. ² Мўр — чумоли. ³ Буроқ — диний ривоятларга кўра Муҳаммад пайғамбар «Меърж» кечаси кўкка миниб чиққан учар от. ⁴ Рахш — жуда югурик от. ⁵ Мамдуҳ — мақталаётган киши.

⁶ Ситойиш — мақташ. ⁷ Мукобара — кибрланиш, катталик қилиш.

Агар мақтаниш, мамдуҳ талаб бўлсанг ва бозор ишин қилсанг, мудбиррўй¹ ва палид жома² бўлмағил. Ҳамиша тоза рўй³ ва хандон билғил. Нодир ҳикоятларни ва кулгили сўзларни эсда сақлағил, чунки мамдуғнинг олдида шоирнинг бундан бошқа чораси йўқдир.

Уттиз олтинчи боб

ҲОФИЗ ВА СОЗАНДАЛИК ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар ҳофиз бўлсанг, хушфеъл, қувноқ бўл, ҳамиша пок, мутаййаб⁴ ва хуш забон бўлғил ва ўз ишингга машғул бўлғил, ярамас хулқ, қўпол башара бўлмағил. Ҳамма вақт оғир йўл⁵ ларни чертмағил, чунки барча машқ ва оҳангни бир хилда чертиш шарт эрмасдур, нединким одамларнинг барчаси бир хилда бўлгон эрмаслар, таъблари ҳам бир-бирига мувофиқ эрмас, яъни халқ мухталиф⁶ дурлар. Шул важдин бу фаннинг устодлари санъатга шундоғ тартиб бермишларки, аввал подшоҳлар мажлиси учун хисравона дostonлар тузмишлар, ундин сўнг вазисиз бир оғир йўл тузмишларки, уни икки суруд⁷ била айтса бўлур ва унга оғир йўл деб от қўймишлар. Бу йўл қариларнинг ва хирадмандларнинг таъбига мос келмуш эрди ва бул йўлни мазкур қавм учун туздилар. Ундин сўнг эрса кўрдиларки, халқнинг барчаси қарилар ва хирадмандлар эрмасдурлар. Шундан кейин ложарам йигитлар учун бир йўл тузатдилар. Ундан кейин енгилроқ вазник шеърлар учун енгил йўллар тузиб, уларга хафиф⁸ деб от қўйдилар, оғир йўлдан сўнг бу хафиф йўлни чертдилар. Мутриблар⁹ қарилар ҳам йигитлар ҳам ундан баҳраманд бўлсинлар, дедилар. Ундан кейин ёш ўғлонлар ва латиф¹⁰ таъб одамларнинг баъзилари бебаҳра қолдилар. Мазкур қавм учун тарона айтмоқни пайдо қилдилар; токи мазкур қавм ҳам баҳра ва роҳат топғайлар, чунки барча вазнларнинг орасида таронадан латифроқ вазн йўқдур. Демак, буларнинг барчасини бирдек қилиб чертмағил ва бир хилда куйламағил, менинг баён қилгонимдек чертиб, айтғил. Бас,

¹ Мудбиррўй — толесиз. ² Палид жома — ифлос, кир кийим. ³ Тоза рўй — очиқ чеҳрали. ⁴ Мутаййаб — хушрўй. ⁵ Йўл — мақом, оҳанг. ⁶ Мухталиф — ҳар хил. ⁷ Суруд — ашула, қўшиқ. ⁸ Хафиф — вазни енгил. ⁹ Мутриб — созанда. ¹⁰ Латиф — юмшоқ, мулоим, гузал, ёқимли.

барча улус сенинг созингдан, овозингдан баҳраманд бўлсин.

Бир мажлисда ўлтурсанг мажлис аҳлига қарағил, агар эшитгувчи қизил юзлик ва мош-биринч¹ соқоллик бўлса, пайвас² зер³ тор била чертғил; агар сариқ юзлик бўлса бўш тор била чертғил, агар қора юзлик, наҳиф⁴ ва савдойи бўлса, кўпроқ уч тор била чертғил, агар оқ, семиз ва мартуб⁵ бўлса, кўпроқ бам⁶ била чертғил, нединким бу рудни⁷ одамнинг тўрт таъби учун муҳайё қилмишлар. Бу айтғонларимда мутриблик, яъни шеър айтмоқ шарти ва расми йўқдур. Ҳофизлик қилсанг, шеър ёзмоқни ҳам билсанг, ўз шеърингни айтмоққа ҳарис⁸ бўлмағил, нединким сенинг шеъринг ўзингга хуш келса ҳам, бошқага хуш келмаслиги мумкин, чунки ҳофизлар халқ шеърининг ровийси⁹ дур, ўз шеърининг ровийси эмас.

Агар сени бир мажлисга олиб борсалар, унда икки киши нард ўйнаб ўтирғон бўлса, гарчи сен нардбоз бўлсанг ҳам, ҳофизликни тарк этиб уларнинг таълим ва томошасига машғул бўлма, чунки сени ҳофизлик учун келтирмишлар, нардбозлик учун келтирғон эмаслар.

Ҳар сурудни ўрғонсанг вазнини гофил бўлмағил, вазнсиз тарона айтмағил ва ғазал ёзмағил. Куйлар вақтингда сурудинг бошқа жойдан, созинг бошқа жойдан бўлмасин. Агар бир кишига ошиқ бўлсанг, бутун кунни бошидан охиригача ўзингга хуш келғон ғазални айтмоқ била ўткармағил (бундай ғазал) ўзингга хуш келса ҳам ўзгаларга хуш келмағусидур. Ҳар сурудни бошқа бир маънида айтғил.

Шеър ва ғазални кўп ёд билғил ва ҳар турли шеър ёзишни ўзингга лозим билғил. Ҳар вақтнинг ўзига муносиб ғазалларни ўқиғил: баҳорда хазонга муносиб, хазонда баҳорга муносиб, қишда ёзга муносиб ва ёзда қишга муносиб ғазалларни ўқимағил.

Агар назирсиз¹⁰ устод бўлсанг ҳам мажлис ичидаги ҳариф¹¹ ларга қарағил, агар мусиқийдан завқ олғувчи қарилар ва хос одамлар бўлса, мутриблик қил, яхши

---

¹ Мош-биринч — мош-гуруч. ² Пайваста — ўзаро боғланган, тугаш, доимий, узлуксиз. ³ Зер — мусиқийда энг ингичка ва нозик овоз. ⁴ Наҳиф — озғин. ⁵ Мартуб — рутубатли, ҳўл, нам. ⁶ Бам — музикадаги баланд тон. ⁷ Руд — музика қуроли. ⁸ Ҳарис — берилиб кетмоқ, ҳирс қўймоқ. ⁹ Ровий — ҳикоячи, қисса айтувчи, ривоят қилувчи. ¹⁰ Назирсиз — беназир — мислсиз. ¹¹ Ҳариф — улфат.

йўлларни ва наволарни чертғил. Қариллик ва дунёнинг мазаммати¹ дан кўпроқ суруд айтғил. Агар мажлис аҳли ёш йигитлар бўлса, енгил йўлларни кўпроқ чертғил ва осон суруд айтғил. Агар мажлис аҳли сипоҳий ва баҳодирлар бўлса, уруш қилмоққа ва қон тўкмоққа ва иёрлик қилмоққа оид махсус шеърларни ўқиғил. Бундай вақтда улуғ йўллардан — ироқ, наво, фарёд ва буларга ўхшашларни чертаман деб мажлисни совутмағил. Яна диққат қилиб қарағилки, мазкур базмда ҳар киши қайси йўлни яхши кўради, шу кишига коса етгон чоқда уни айтғил. Ундай вақтда ул одамлардан бирор нарса умид қилсанг, шуни топасан, нединким ҳофизлик яхши ҳунардирки, эшитгон одамларнинг кўнглини олурсан.

Ҳар мажлисдаки бўлсанг, бодани ва набизни оз ичғил, чунки сен танга олишинг лозим. Тангадан эса қанча берсалар, рози бўлғил. Ҳаргиз умматларга² истиза³ қилмағил ва ишрат аҳли маст бўлгон пайтда сен ўз дўстларинг била сўзлашмакка машғул бўлғил, нединким, танга бу ишдан ҳосил бўлур.

Ҳофиз бўлсанг арбада⁴ қилғувчи бўлмағил, токи арбада сабабидан ҳофизлик тангаси қўлингдан кетмасин ва бошинг ёрилиб, тўнинг йиртилиб, танбуринг синиб уйингга қайтиб бормағил, нединким хофизлар мастларнинг муздури⁵ бўлурлар. Арбада ва густоҳлик⁶ қилгон муздурга музд⁷ бермаслар.

Агар мажлисда бир одам сени мақтаса, таъриф қилса, сен унга меҳрибонлик кўргизғил ва у қайси сурудни хоҳласа шуни айтғил, токи ўзгалар ҳам сени таъриф қилсунлар, маст бўлгонларидан сўнг ул таърифга лойиқ танга берсунлар. Агар мастлар бир йўла суруд айт десалар, уни айтмоқ сенга малол келмасин, ҳар на буюрсалар, шуни чертғил ва шуни айтғил, нединким мутрибларнинг улуғ ҳунари мастларнинг ишига сабр қилмоқдур. Агар сабр қилмасалар, муздурлик инъомидин маҳрум бўлурлар. Яна дебдурларки, ҳофиз кўр, кар ва соқов бўлмоғи керакдир. Агар ҳофиз бир мажлисга борса, унда кўрғон ва эшитгон нарсаларни ўзга жойга бориб айтмасун. Бундай мутриб ҳамиша азиз ва аржуманд бўлур.

¹ Мазаммат — ёмонлик, кўрлик. ² Уммат — бир тилда сўзлашувчи инсонлар мажмуи. ³ Истиза — жанжал, кураш. ⁴ Арбада — шовқин-сурон, тўполон, қий-чув, ғазаб. ⁵ Муздур — ёлланиб ишловчи, мардикор. ⁶ Густоҳ — одобсиз, андишасиз, тортинмайдиган. ⁷ Музд — иш ҳақи, хизмат ҳақи, тўлов.

ПОДШОҲГА ХИЗМАТ ҚИЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, иттифоқо, подшоҳ хизматиға ўтиб, хослар жумласига қўшилсанг, подшоҳ ҳар қанча сени ўзига яқин тутса ҳам, унга фарра¹ бўлмағилким, унинг яқинлиғидан узоқлиғини яхши кўрғил. Аммо ҳар турли хизматдан қочмағил, нединким подшоҳга яқин бўлишнинг охири узоқликдур. Агар подшоҳ сени ҳар қанча имн² қилса, сен ундан ноимроқ бўлғил ва ўз ҳаддингдан асло ошмағил, нединким сенинг семирмоғинг унинг қурби³ била ва ўлиминг ҳам унинг тиғи била бўлғусидур. Ҳар қанча азиз бўлсанг ҳам, ўз ҳаддингни билмакдан гофил бўлмағил. Подшоҳнинг муродидин ўзга сўзни айтмағил, ҳар бир сўз устида у билан мунозара қилмағил, нединким, ҳар одам подшоҳ била мунозара қилса, ажалидан бурунроқ ўлғусидур. Уткир тигнинг дамига мушт урмоқ ниҳоятда аҳмоқликдур.

Подшоҳга яхшилик қилмоқнинг йўлини тузғил, токи ул ҳам сенга яхшилик қилғай. Агар подшоҳга ёмонликни ўргатсанг, у ёмонликни олдин ўзингга қилур.

Ҳикоят. Дебдурларки, амир Фазлун Биссувор ибн Ҳомоннинг^{43*} Ганжада подшоҳлик қилгон замонида Дайлабий халқининг улуғларидан бир муҳташам одам унинг муқарраби⁴ ва мушовари⁵ эрди. Ул ҳамиша подшоҳга ёмонлик ўргатур эрди. Мамлакатнинг муҳташам⁶ одамларидан ҳар ким бир гуноҳ қилса, уни банд қилиб зиндонга солур эрди. Подшоҳга дер эдиким: «Озод одамга озор бермағил ва озор берғондан сўнг уни ўлдирғил». Мана шул дайлабийликнинг машварати⁷ била кўп одам подшоҳнинг қўлида ҳалок бўлди.

Иттифоқо бир кун шу дайлабийлик кенгашдор бир гуноҳ иш қилди. Подшоҳ буюрди, уни банд этиб, зиндонга солдилар. Дайлабийлик подшоҳнинг олдига киши юбориб дедиким: «Мен минг тилло берурман, мени подшоҳ ўлдирмасун». Подшоҳ деди: «Мен сенинг ўзингдан ўрганмиш эрдим, сен ўзинг, озодга озор бермағил ва агар озод берсанг ўлдирғил, деб ўргатар эрдинг».

¹ Фарра — мағрурланиш. ² Имн — омон, хавфсиз. ³ Қурб — яқинлик. ⁴ Муқарраб — яқин турувчи, яқин дўст. ⁵ Мушовари — кенгашиш, маслаҳатчи. ⁶ Муҳташам — ҳашаматли, ҳайбатли. ⁷ Машварат — кенгаш, маслаҳат.

Дайлабийлик ёмонлик ўргатмоқнинг шумлиғидан ўз жонидан айрилди.

Эй фарзанд, барча орзуларнинг охирини нуқсон билғил, давлатга фарра бўлмағил. Подшоҳнинг хизматида ҳурматли бўлғил, нединким неъмат ҳашаматдан сўнг зиёдароқ бўлур, подшоҳ хизматининг иззати тавонгарликдин¹ зиёдадур. Агар подшоҳнинг амалида ҳар қанча семирсанг ҳам ўзингни ориқ кўргизғил, токи имн бўлғайсан. Кўргилки ориқ қўй ўлимдан имн бўлур.

Дирам учун подшоҳнинг хизматин тарк этмағил, нединким дирам гулдек хушранг, хушбўй, машҳур ва азиздур ва лекин умри гулнинг умридек бебаҳодир ва проқсиздур. Подшоҳнинг хизматида ҳар қанча дирамни кўп жам этсанг, унинг бақоси йўқдур. Подшоҳнинг хизмати дирам судининг сармоясидур. Бас, суд тилаб сармояни қўлдан бермағил, нединким сармоя ўз жойида турса, ҳамиша суд умиди бордур. Аммо сармоя қўлдан кетса, суд умиди йўқолур.

Ҳар одам дирамни ўзидан азизроқ тутса, азизликдан хорлиқларга тушгусидур. Азиз одамнинг мол жамига рағбат этғони ўзин ҳалок қилғонидур.

Молни ўлчов ва андаза била жам этғил ва ўзга халққа ҳам ундан насиб берғил, токи халойиқнинг тили сенинг мазаматинг била боғлиқ бўлғай. Подшоҳнинг хизматида улуғ мартаба топғондан сўнг ҳаргиз подшоҳга хиёнат қилмағил. Агар хиёнат қилсанг ул мартабадан тушғонингдур ва хорлик домига етишғонингдур, нединким подшоҳ бир кичик кишини улуғ қилса ва у бунинг эвазига хиёнат кўргузса, бу иш ул кишининг иззат ва улуғликдан маҳрум бўлмоғига сабабчидур, нединким агар у кишига меҳнат ва хорлик етишмаса эрди, ўз валенеъматини баробаринда яхшилик қилғон кишига ёмонлик қилмас эрди.

Ҳикоят. Амир Фазлун Биссувор бир кун ўзининг ҳожиби Абу Асирни Бурдаъ вилоятига сипаҳсоларликка юбормоқчи бўлди. Абу Асир ҳожиб деди: «То қиш фасли бўлмағунча бормасман, нединким Бурдаънинг обу ҳавоси ниҳоятда ёмондур». Унга амир Фазлун деди: «Бундоқ эътиқод яхши эрмас, нединким ҳеч киши ҳаргиз беажал ўлмағусидур». Ҳожиб деди: «Айтғонинг ду-

---

¹ Тавонгар — кучли, қудратли, бой, бадавлат.

рустдур, лекин то кишининг ажали етмаса Бурдаъга бормағусидур».

Эй фарзанд, дўст ва душман ишидин гофил бўлмағилки, сенинг нафинг дўстга ва зараринг душманга етсин. Улуғликка муносиблик улдурки, дўстга яхшилик, душманга ёмонлик била жазо еткургайсан.

Давлатга, неъматга молик бўлғонингдин сўнг халойиққа наф еткурғил, саховатни халқдин дариг қилмағил... Давлати камолга етгон одамнинг хизматига бормағил, чунки камолга етиш — залолатга яқиндур.

Қаригон давлатманднинг атрофига яқин бормағил, чунки қарининг умри узоқ бўлса ҳам, халойиқ уни йигитларга қарағонда ўлимга яқинроқ тутарлар. Агар подшоҳнинг хизматида ҳамиша барқарор бўлмоқ тиласанг, расул алайҳуссаломнинг катта амакиси ҳазрати Аббос ўз ўғли Абдуллоҳга айтғондек бўлғил. Ул ўз ўғлига деди: «Эй фарзанд, билғилким, бу киши, яъни Умар сенга эътимод қилди ва барча халқдин илгари тутди. Энди, агар (сенга) душман голиб бўлмасин десанг, беш хислатни маҳкам тутғил, шунда сен ҳамиша имн бўлғайсан. Биринчиси шуки, ҳаргиз ёлғон сўзламағил, икинчиси, подшоҳ олдида ҳеч кишининг айбин айтмағил, учинчиси, подшоҳга ҳеч важҳ била хиёнат қилмағил, тўртинчиси, подшоҳнинг фармониغا хилоф иш қилмағил, бешинчиси, подшоҳнинг сири, ҳасрати, кучсизлигини ҳеч бир одамга айтмағил, нединким киши бу беш хислат била ўз мақсудига етса бўлур».

Подшоҳнинг хизматида нуқсон қилмағил. Агар баноғоҳ нуқсон қилсанг ўзингни нодонликка солғил ва ўзингни ул нуқсонни билмағондек кўргизғил, токи сенинг қасд била қилғонингни подшоҳ билмасин ва билмағонингга ишонсин.

Ҳамиша хизматга машғул бўлғил. Агар буюрмаса ҳам ўзгалар қилмоқчи бўлғон хизматни сен қилишни тилағил ва бажарғил. Ҳамиша хизматда ҳозир бўлғил, сени ҳар вақт сўраб қолсалар (тезда) топсунлар, недин подшоҳлар ҳамма вақт хизматкорларини имтиҳон қилурлар ва сени ҳамиша муқим кўрсалар, улуғ ва нофиъ¹ ишларни сенга эътимод қилиб буюрурлар, токи кичиклик ранжин чекмагунча улуғлик роҳатиға ета олмағайсан...

---

¹ Нофиъ — фойдали.

Ҳамиша подшоҳнинг ғазабидан қўрқғил. Икки нарсани ҳаргиз хор ва саҳл¹ тутмағил: бири подшоҳнинг қаҳри, яна бири донишманднинг панди. Ҳар одамки бу икки нарсани саҳл ва хор тутса, ўзи хор бўлур ва агар сен бу даражадан илгари ўтиб, подшоҳ надимликларига восил бўлсанг, надимлик шартларини билмоғинг керакдур.

Ўттиз саккизинчи боб

ПОДШОҲГА НАДИМЛИК ҚИЛМОҚ ОДОБИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар сени подшоҳ ўз надимлиғига талаб қилса ва сенда надимлик хислатлари бўлмаса, қабул қилмағил, нединким ҳар киши подшоҳнинг надимлиғини қабул қилса, ул дастлаб ўзида надимликка қанчалик хислати борлиғини аниқламоғи лозим. Чунки подшоҳ хизматида жулус² рухсатин топғондан сўнг, аввал беш сезгиси ҳиссиёти унинг фармонида бўлиши керакдур ва яна одамларга жирканч кўрингудек бад-рўй бўлмаслиғи керак, токи бу кўринишдан подшоҳга малол етмасин ва яна форсий, арабий тил била иншо ёза билсин, токи агар бир вақт подшоҳ иншога ҳожатманд бўлса надим шу ишни биткара олсин. Яна керакдурким, надим шоирликни ҳам билсин ва форсий, арабий байтларни кўп ёд ўқисин, токи бир вақт подшоҳга шоир керак бўлса, бошқа жойларга киши юбориб шоир талаб қилиб юрмасин, шоирлик хизматини ўша надимнинг ўзи бажарсин. Бундан бошқа, надим илми тиб ва илми нужумни ҳам билсин, токи табиб ва мунажжим керак бўлса, сен бу бобда ҳам билғонингни баён қилғайсан, бу била надимлик шартин бажо келтирурсан. Подшоҳ эрса сенинг ҳамма илмдан хабардор эканингга эътимод қилғай ва хизматинг маъқул бўлғай. Яна созандаликдан ҳам хабардор бўлғайсан, токи подшоҳ бир хилват қилса, мутриб бундай хилватга кира олмаса, сен соз чертиб вақтини хуш қилғайсан, шу муносабат била подшоҳ сенга муҳаббат пайдо қилғай. Яна керакдурким, муҳоки муҳоко³ бўлғайсан. Яна кўп кулгили ҳикояларни, ажойиб сўзларни, нодир қиссаларни ёд билғайсан, нединким ҳикоят билмағон надим:.. ноком⁴ бўлур.

¹ Саҳл — осон, енгил, қулай. ² Жулус — ўтириш, мажлис.

³ Муҳоки муҳоко — бир-бири билан сўзлашиш. ⁴ Ноком — истагига етмаган, маҳрум, бебаҳра, ночор, ноилж.

Яна керакдурким, нардбозликни ва сатранжбозликни ҳам билгайсан, лекин қиморбоз бўлмагайсан. Яна қуръон, тафсир илмидан хабардор бўлгайсан ва ҳадис, шариат илмининг ҳар туридан Zufунун бўлгайсан. Агар подшоҳнинг мажлисида бу илмлар ҳақида орага сўз тушса, сен жавоб бергайсан, шунда қози, муфтиларни талаб қилишга ҳожат бўлмагай.

Яна ўтган подшоҳларнинг қиссаларини кўл ўқиғон бўлишинг лозим. Сен барча подшоҳларнинг хислатларини ўз подшоҳинг олдида сўзлаб бергайсан, токи шу сўзларинг подшоҳнинг кўнглига таъсир этгай...

Ҳар сўзнинг истеъмол вақтини билгайсан, вақтга номуносиб сўз айтмагайсан. Мардона ва баҳодир бўлгайсан, нединким подшоҳ ҳамиша ҳам ишрат ва томошага машғул бўлмағусидур. Баъзи вақт подшоҳ муҳораба ишига машғул кўргузгусидур, Бундай вақтда баҳодирлик кўргизғил, токи агар ўлсанг яхши от била ўлгайсан ва сенинг қабила, фарзандларингнинг ҳақини тўлаб туриш подшоҳга вожиб бўлгай. Агар ўлмай қутулсанг ишинг улуғ бўлгай ва подшоҳга муътамад¹, муътабар бўлурсан. Бу айтилгонларнинг ҳаммаси сенда бўлса, шундан кейин подшоҳнинг надимлигига лойиқ бўлгайсан.

Агар мақсудинг нон емоқ, шарбат ичмоқ, ҳазил айтмоқ бўлса, бу надимлик эмасдур, балки насимлик²-дур.

Надимликнинг барча тадбирин билғил, токи хизматинг бекор кетмагай. Мажлисида подшоҳнинг ҳолидан ҳаргиз ғофил бўлмағил ва подшоҳнинг ғуломларига қарамағил. Соқий сенга коса берса олғил, аммо унга назар қилмағил ва ўзингни сақлағил, токи подшоҳ сени унга мойил кўрмасин ва қози Абдумалик Ақайрийнинг бўйнига тушғон иш сенинг бўйнингга ҳам тушмасин.

Ҳикоят. Эшитдимки, халифа Маъмун қози Абдумалик Ақайрийни^{44*} ўзига надим қилди. Қози набизни кўп ичар эрди, шунинг учун подшоҳ уни қозиликдан маҳрум этғонди. Бир куни мажлисида бир ғулом соқий бўлди ва ул қозига набиз берди. Қози набизни олур вақтида ғуломга қараб бир кўзи билан унга ишорат қилди ва бир кўзини юмди. Унга Маъмун халифанинг кўзи тушди. Қози халифанинг кўрғонин билиб қолди. Қози ғуломга қилғон ишоратини халифадан яширмоқ учун бир

¹ Муътамад — ҳурматли, ишончга сазовор. ² Насимлик — разиллик.

кўзини ишорат қилгондек юмуқ тутди. Халифа бир соатдан кейин қасд била: «Эй қози, кўзингга нима тушди?» деб сўради. Қози деди: «Эй халифа, билмадим, ушбу соат кўзим юмулди». Шундан кейин қози то ўлгунча хоҳ йўлда кетаётгон бўлсин, хоҳ уйга кетаётган бўлсин, одамлар била кетаётгон вақтда ҳам, якка ўзи бўлгон вақтда ҳам ва ҳатто зиёфатга кетаётгон вақтда ҳам асло кўзини очмади, токи халифанинг кўнгли шубҳадан холи бўлмагунча.

Демак, ҳар киши подшоҳга надим бўлмоқ тиласа, келажакни кўргувчи, ақлли ва огоҳ бўлиши лозим. Шунда подшоҳ хизматида кўп вақт яхши от била умр кечиргай ва ишни охирига етказгай.

Уттиз тўққизинчи боб

ДАБИРЛИК ВА КОТИБЛИК ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар дабир¹ ва котиб бўлсанг, ёзма нутқни яхши эгаллагил, хатни яхши билгил ва кўп ёзмоқни одат қилгил, токи яхшироқ моҳир бўлгайсан.

Ҳикоят. Ундоқ эшитиб эдимки, ҳожиб Исмоил^{45*} шанба куни девонхонада^{46*} ўтириб, бир нарса ёзар эди. Котибларга қараб деди: «Ҳар шанба куни ўзимнинг котиблигимда нуқсон кўраман, бунинг сабаби шу жиҳатданки, мен ҳар жума куни девонхонага келмайман ва ҳеч нарса ёзмайман. Бир кун то пешингача хат ёзишни тарк этгонимнинг нуқсони менга таъсир қилур ва хатимда нуқсон кўрурман».

Бас, эй фарзанд, ҳамиша хат ёзишга машғул бўлгил, номада кўп арз ёзмоқни одат қилгил ва номани истиоралар, ибратли ҳикоялар, масаллар, шеърлар, ибратли фикрлар била бойитгил. Агар ёзув форсча бўлса, бу сўзларни форс тили била ёзиб ўтирмагил, чунки бундай сўзларни халқ тушунмайду, у яхши эмас, хусусан, қадимги форс дарий тилини кўп халқ тушунмайди, шунинг учун дарий тили била ёзмагон маъқул.

Араб ёзувидаги қофия — бир санъатду, у ёқимли эшитилур, аммо форс тилидаги қофия ёқимсиз эшитилади. Энг яхшиси форсча қофияни татбиқ этмаслик керак. Аммо сенинг ўзинг қадимги дарий тилида гапирмаслигинг керак, энг юксак услуб била, нозик ва қисқа сўз била гапиргил.

¹ Дабир — иш юритувчи.

Номада сажънинг ўзи бир ҳунардур, лекин сажъ форсча номада нохуш кўринур. Ҳар сўзниким ёзсанг ширин, мустаар¹, мухтасар² ёзгил. Қотибга соҳиб идрок бўлмоқ ва қотиблик сирларин яхши билмоқ, рамзли сўзларни англамоқ лозимдур.

Ҳикоят. Шундоқ эшитгонманки, эй фарзанд, сенинг бобонг султон Ғазнавий (Маҳмуд) Бағдод халифаси Алқодир биллоҳга^{47*} нома ёзиб юборди ва дедиким: «Мовароуннаҳрни менга бергил, йўқ эрса қилич била олурман ва раият³ менга мутиъ бўладилар. Агар сен Мовароуннаҳр тасарруфининг ёрлиғини юборсанг, мен у ёрлиқни халойиққа кўргузурман, токи сенинг фармонинг била раият менга мутиъ бўлғайлар».

Алқодир биллоҳ элчи юбориб деди: «Оламда менга Мовароуннаҳр раоёсидан⁴ мутиъроқ қавм йўқдур, ҳаргиз бермасман. Агар сен мендан фармон етмай туриб уларга қасд қилсанг, барча оламни сенга душман қилурман».

Султон Маҳмуд бу сўздан танг бўлиб, халифанинг элчисига қараб: «Менинг ҳақимда бу сўз муносиб эмас эрди. Энди Қодирга айтгил, мен 'икки минг фил била бориб, халифани филларнинг оёғи остида вайрон қилурман ва Бағдод тупроғини филларга юклаб Ғазнингга олиб келурман ва филларни восита қилиб катта таҳдид⁵ тахвиф⁶ кўргузурман».

Халифанинг элчиси қайтиб келиб, халифага мазкур хабарни еткурди. Халифа бунинг жавобини элчига топшириб юборди ва элчи султон Маҳмуднинг вилоятига етди. Султон Маҳмуд тахт устида ўтириб эрди. Ҳожиблар⁷ муқарраб⁸ лар, амирлар сипоҳийлар атрофида саф тортиб турардилар ва маст филларни келтириб, улуғ ҳайбат била кўчаларда қатор қилиб қўймиш эрдилар. Шундан кейин элчини кўринишга келтирдилар. Элчи номани султон олдига қўйиб деди: «Амиралмўъминин юборгон номасин ўқидим, унга лойиқ жавоб ёзиб юбордим» — деб мени сизга йўлламиш». Ҳўжа Абу Насир Маскон^{48*} султоннинг муншийси эди. У номани олиб очиб ўқиди. Номанинг бошида «бисмиллоҳир ал-раҳмонур раҳим» деб ёзилгон эди. Ундан кейинги сатрда

---

¹ Мустаар — ўзлаштирилган. ² Мухтасар — қисқартирилган, қисқача. ³ Раият — бир ҳукмдорга тобе халқ. ⁴ Раоё — тобе халқлар. ⁵ Таҳдид — кўрқитиш, дўқ қилиш. ⁶ Тахвиф — кўрқитиш. ⁷ Ҳожиб — дарвозабон. ⁸ Муқарраб — яқин турувчи, яқин дўст,

«алиф, лом, мим» деб ёзилгон эди ва номанияг охирнда «алҳамдулиллоҳ раббил оламин...» деб ёзилгон эди, бошқа бирорта сўз ёзилмагон эди.

Султон Маҳмуд ҳамма котиблар била ўйлашиб кўриб «бу қандай сўздур»— деб қуръондаги ҳар байтники алиф, лом, мим бўлса ўқиб, тафсир қилдилар. Ҳеч бири унинг сўзига жавоб эмас эрди. Ниҳоят, Абу Бакр Қаҳноний^{49*} (у ўтиргонича йўқ эрди, оёқ устида тургон ёш йигит эрди) шундай деди: «Эй худованд, халифа сизга алиф, лом, мимни ёзиб юборғони йўқдур. Сиз уни фил била қўрқитиб ва хавф бериб нома юбормиш эрдингиз ва Бағдоднинг тупроғини филларга юклаб Ғазнингга келтурурмиз, деб эрдингиз. Шу жиҳатдин халифа: «худо филбонларинг бошига не кўйларни солгонин наҳотки тушунмамишсан?»— деб ёзмишдур. Сизнинг фил юришингизга жавоб ушбудур».

Султон Маҳмуд бағоят диёнатлиғ одам эрди. Бу сўзни эшитгач ҳайратда қолиб, кўп вақтга қадар бошидин хуши қочди ва йиғлаб, зорлиқлар қилиб, халифадин узр тилаб, унга мактуб йўллади. Абу Бакир Қаҳнонийга хилъат бериб, тарбият қилди ва надимларнинг орасидан ўрин берди. Кўрмасмусан, Қаҳноний бир сўзнинг сабаби била шунингдек улуғ даражага етди.

Ҳикоят. Эшитибманким, Сосонийларнинг салтанати замонида Абу Али Самжул^{50*} дегон шахс Нишопурда ҳаким эрди. Айтур эдиким, мен Хуросон амирининг сипаҳсоларидирман, лекин амирнинг даргоҳига бормас эрди. Бу замон Сосонийлар давлати замонининг охири эрди. Уларнинг Абу Алини зўр била қўлга киргизгудек қуввати йўқ эрди. Абу Али уларнинг отига хутба ва сикка¹ ўқиб, ақча чиқарарди ва бир оз ҳадя юборарди. Улар Абу Алидин ложарам² рози бўлардилар. Уша замонда Абдужаббор Хўчоний дегон бир одам бор эрди. У одам Хўчонда хатиб эрди. Ул фақиҳ³ ва одоб илмини яхши билур, эс-ҳушлик ва доно котиб эрди. Абу Али уни Хўчондин чақириб келтириб, ўзига котиб қилиб олди ва баланд мартабага кўтарди. Абу Али ундин бемашварат ҳеч иш қилмас эрди, нединким ул бағоят кифоятлиғ⁴ одам эрди.

Аҳмад Рофеъ Хуросон амирининг котиби эрди, кўп фозил ва муҳташам одам эрди. Мовароуннаҳрнинг жа-

¹ Сикка — олтин, кумуш ва чақа пул устига урилган тамға.

² Ложарам — чорасиз, шубҳасиз, ноилож. ³ Фақиҳ — диний илм.

⁴ Кифоятлиғ — етук.

ми иши унинг қалами остида эрди. Ул Абдужаббор Хўчоний била қаттиқ дўст эрди. Хусусан, фазли илм муносабатидан бир-бирига дўстлик қилур эрдилар. Бир кун Хуросон амирининг вазири амирга деди: «Агар Абдужаббор Хўчоний Абу Алига котиб бўлмаса эди, Абу Алини осонлик била қўлга киргизса бўлур эрди, нединким Абдужабборнинг тадбири била Абу Али шундоқ густохликларга¹ иқдом² кўргузадур. Абу Алига шундоқ нома ёзмоқ керакдурки, агар сен менга чокарлик³ қилиб итоатимда бўлсанг, ушбу нома етишгач Абдужабборнинг бошини кесиб, тўрвага солиб, борғон қосид⁴га топшириб, даргоҳга юборғил. Шундан кейин сенинг итоатингнинг ростлигини билурман, нединким ҳарнаки қилурсан, унинг тадбири била қилурсан. Агар юбормансанг, менким Хуросон амиридурман, сенинг устингга боштириб борурман, урушга омода⁵ бўлғил».

Бу тадбирни иттифоқ қилишғондан сўнг ҳамма деди: «Бу нома Аҳмад Рофеънинг хати била ёзилсин, нединким Аҳмад Абдужабборнинг дўстидур. Ул одам юбориб Абдужабборни хабардор қилур ва Абдужаббор бир тарафга қочиб кетар». Бу маслаҳатдан сўнг Хуросон амири Аҳмад Рофеъни чақириб деди: «Абу Алига ушбу тариқа нома ёзғил ва номани ёзғонингдан сўнг уч кечакундуз ушбу маконда бўлғил, ҳеч жойга кетмағил. Сенинг мутобеъ⁶ларингдан ҳеч одам қошингга келмасин, нединким Абдужаббор сенинг дўстингдур. Агар у қўлга кирмаса, сен унга хабар юбориб, қочишга йўл кўрсатғон бўлурсан».

Аҳмад ҳеч чора қила олмади ва ўз-ўзига деди: «Қошқийди, мен ҳаргиз котиб бўлмасам ва шундоқ фозил, донишманд дўстим менинг хатим била ўлмағай эди». Ниҳоят, «ан юқатталу», яъни «агар ўлдирсалар, оёқ-қўлни михласалар» — дегон араб ибораси ёдига душди. Аҳмад ўз-ўзига деди: «Бу рамзни Абдужаббор билур ва ўзга киши бу сўзнинг сирига тушунмас. Энди мен дўстлик шартини бажо келтирай».

Номани ёзиб бўлғондан сўнг номанинг охирига, яъни унвон⁷нинг бир тарафига нозик қалам била бир алиф, иккинчи бир тарафига бир нун ёзди, яъни «ан юқатталу»га ишора қилди. Номани Хуросон амирининг қўлига

¹ Густохлик — ибосизлик, тортинмаслик. ² Иқдом — қадам. ³ Чокар — хизматкор. ⁴ Қосид — элчи. ⁵ Омода — тайёр, тайёрланган. ⁶ Мутобеъ — тобе. ⁷ Унвон — мактубдаги адрес.

берди. Амир номанинг унвонига қарамай, ўқиб муҳр босди, хатни Жаммозабон отлиқ бир ишончли кишига топширди, лекин уни хат мазмунидан огоҳ қилмади ва деди: «Бу номани Абу Алига элтиб бергил, у сенга бир нима берса олиб келгил» ва Аҳмад Рофеъни эса уч кунгача уйдан чиқармадилар, уч кундан сўнг қўйиб юбордилар. У дилтанг бўлиб уйига келди.

Жаммозабон Нишопурга келиб, мазкур номани Абу Алига топширди. Абу Али номани олиб ўпди ва Хуросон амирининг ҳоли-саломатлигин сўради. Абдужаббор ҳам бу мажлисда ўтиргон эди. Абу Али номани унга бериб деди: «У муҳрни йиртиб, хатни олиб ўқиғил. Фармонда ҳар на хабар бўлса маълум қилгил».

Абдужаббор номани олиб унвонга қаради: бир тарафда бир алиф ва бир тарафда бир нун кўрди. Дарҳол «ан юқатталу» ояти ёдига тушди. Билдики, бу нома унинг қатли бобида келмишдур. Муҳрини очмай, номани ерға қўйиб, бир қўли била бурнини ушлаб: «Бурнининг қонини ювиб келаман» деб ташқарига чиқди ва бир жойга бориб пинҳон бўлди. Абу Али унга мунтазир бўлиб бир оз вақт ўтиргондан кейин деди: «Ташқари чиқиб Абдужабборни чақириб келтиринг». Аммо ташқари чиқиб уни топмадилар. Бир кўргон киши деди: «Абдужаббор мажлисдан чиқиб, бир отга миниб кетди».

Абу Али бошқа бир котибга номанинг муҳрини очиб ўқишни буюрди. Ул котиб номани ўқиди, Жаммозабоннинг олдида аҳвол маълум бўлди. «Бу номада не сўз ёзилгонин ким айтдики, ул чиқиб қочди» — деб барча таажжуб қиларди. Абу Али гарчи бу ишга шодмон бўлса ҳам, аммо Жаммозабоннинг олдида кўп ғамгин ва хижолатлиғ бўлиб кўринди ва шаҳарга муноди¹ қилди. Абдужаббор пинҳоний бир одам юбориб дедиким: «Мен фалон жойда ўтирибман». Абу Али бунга хушҳол бўлиб, унинг омонлиғига шукур қилиб айтиб юборди: «То Жаммозабон кетгунча ўша жойда бўлгил». Бир неча кундан сўнг Жаммозабонга хилъат бериб, бутун бўлгон ҳолнинг мазмунини бир номага ёзиб: «Бизларнинг бу ҳолдан ҳеч хабаримиз йўқдур» — деб онт ичди ва кўп узрлар била номага зинҳор жавоб ёзишни тилади. Хуросон амираи ҳам бу ҳолнинг сиридин ҳайрон бўлиб, тезда нома юборди ва деди: «Ғуноҳини бу шарт била афв

¹ Муноди — хабар бериш, жар чақиртириш.

қилурманки, бу номада на сўз ёзилгонин қандай қилиб билгонини айтсин». Шу аснода Аҳмад Рофеъ айтди: «Менга омонлик берғил, токи у розни мен сенга айтайин».

Кейин унга омонлик берди. Аҳмад барча аҳволни айтиб деди: «Мен унга хабар бердим». Шундан кейин Хуросон амири Абдужабборнинг гуноҳин афв қилди ва ўзининг юборгон номасини қайтаришни талаб қилди. Шу рамузни¹ ўз кўзи била кўрмоқ истади. Номани қайтариб келтирдилар, шу рамузни амир ўз кўзи била кўрди, у Аҳмаднинг айтғонидек эрди. Абдужабборнинг донишлиғига ва унинг идрокига таажжуб қилдилар.

Эй фарзанд, котибликнинг яна бир шарти улдирки, котиб бўлгонингда ҳамиша подшоҳ ҳузурида ҳозир бўлғил ва ҳар ишнинг отини билғил. Барча ишни имтиҳон қилғил, бир ишдан фаромуш бўлмағил, ҳамма ишни ёдингда сақлағил ва барча девоннинг² ҳолидан огоҳ бўлғил. Ҳамма омилнинг³ муомалаларин билғил ва ҳар турли ишни билмакда тажассус⁴ қилғил. Мазкур изланишларнинг суди сенга ҳозир кўринмаса ҳам, кейинчалик киши мазкур изланишларга муҳтож бўлиб қолади. Лекин билгонингни бировга айтмағил, агар ноилож бўлсанг ва айтсанг ихтиёр ўзингда. Зоҳирда⁵ вазир ишнинг имтиҳонига машғул бўлмағил ва лекин ботинда⁶ барча ишдан огоҳ бўлғил. Барча ҳисобга қодир бўлғил ва ҳар дақиқа иш била машғул бўлғил. Бу ишлар котибнинг ишидур. Подшоҳнинг сирини айтмағил ва ҳар бир ишдан подшоҳни огоҳ қилғил.

Хаттотликка қодир бўлиб, ҳар турли хатни ўқиб, ёзмоқни билсанг, улуғ ҳунардур. Лекин буни бошқа бир кишига зоҳир қилмағил токи ҳар қандай хатни ҳаммага машҳур қилмағил ва сендан подшоҳнинг эътимони кам бўлмасин. Алдамчилик била шуҳрат қозонмағил, агар киши одамлар орасида ёлғон-яшиқларни сўзловчи бўлса ва буни ким сўзлагонин билмасалар, балки сенинг бўйнингга тушар. Ҳар қандай таҳқирлангон, паст ишни қилмағил. Бекор қолгон чоғларингда хатингни уйдирма қилмағил. Ҳожат вақтида бир нав ишни бажарғилки, у бир кун ишингга яраб, улуғ ишларга сабабчи бўлсин ва ҳеч одам сендан даргумон бўлма-

¹ Рамуз — имо-ишорат. ² Девон — давлатнинг крим-чиқимлари ёзиладиган дафтар ва шу ишлар олиб бориладиган маҳкама. ³ Омил — амалдор. ⁴ Тажассус — қидириш, излаш. ⁵ Зоҳирда — очикдан-очик. ⁶ Ботинда — зимдан.

син. Нетайким кўп муҳташам ва фозил котиблар хато қилишдан ҳалок бўлдилар.

Ҳикоят. Эшитибманки, Рабеъ ибн Мутаҳҳар ал-Қусвий ҳожиб Исмоилнинг девонхонасида бағоят улуғ ва муҳтарам котиб эрди. У музаввар¹лик хатини ёзарди. Бу хабар ҳожиб Исмоилнинг қулоғига етди. Ҳожиб Исмоил ҳайрон бўлди ва шунингдек фозил ва доно кишини музавварлик журми² била ўлдириб юборишга андиша қилур эрди. Ҳожиб энди нима иш қиларини билмасди, унинг ўзига бу розни ҳаргиз изҳор қила олмас эрди.

Иттифоқо, бир кун соҳиб (ҳожиб Исмоил) касал бўлди. Ҳамма халқ уни кўргани борди. Ҳатто Рабеъ ҳам соҳибнинг олдига бориб ўтирди ва сўради: «Эй соҳиб, касалингиз нечукдир, қайси шаробни ичарсиз ва қайси таомни ерсиз?» Соҳиб деди: «Шаробдан фалон шаробни ичарман ва таомдан сен ейдиган таомни танавул қиламанки, у музавварлик таомидур». Котиб билдики, ҳожиб Исмоил унинг ишидан огоҳ бўлибдур. У деди: «Эй худованд, сенинг бошинг ҳақи энди бу ишни қилмасман». Соҳиб деди: «Агар бундан сўнг қилмасанг, бурунги қилгон гуноҳларингни афв қилурман!»

Демак, музавварлик қилмоқ улуғ гуноҳдур, ундан парҳез қилмоқ керакдур. Мен ҳар пешанинг сўзини айтиб тамом қила олмасман, ҳар бобдан сенга бир неча керак сўзни айтарман, бундан ҳар бир воқеа сенга маълум бўлғай. Агар котиблик даражасидан ўтиб, вазирлик мартабасига етсанг ҳар сўзга вақти била амал қилғайсан.

Қирқинчи боб

ВАЗИРЛИКНИНГ ШАРТ ВА РАСМЛАРИ ЗАКРИДА

Эй фарзанд, агар вазирлик мансабига етсанг, турли ҳисобот йўлларини, муомала тариқини яхши ўрганиб олғил, подшоҳга ҳамма вақт тўғри йўлларни баён қилғил, инсофлик бўлғил. Барча молни ўз уйингга жам этмағилки, кўп нарсага ҳирс қўйғон киши кўп нарсани тезроқ ажралур. Агар сени ўз ҳолингга қўйсалар ҳам, кейинроқ қўймаслар. Сенга вақти била берсалар ҳам, кейин сендин талаб қилурлар. Подшоҳнинг молини

¹ Музаввар — сохта, ёлғон. ² Журм — гуноҳ, жиноят.

яхши сақлагил. Агар есанг, икки бармоқ била егил, токи томоғингда қолмасин.

Ўзга амалдорларнинг қўлини буткул боғламағил, нединким ўтга ўтин солмасанг, кабоб хом қолур. Ўзгаларга ярим тангани едирмасанг, ўзинг бир тангани ея олмасан ва агар едирмай есанг, у амалдорлар хо-муш ўтирмаслар ва барча пинҳон ишларни ошкора қилурлар.

Валинеъмат подшоҳ ҳақида инсофлик бўлғонингдек, лашкар ҳақида ҳам инсофлик бўлғил ва арзимас нарсаларга назар солмағил. Оз маблағ учун кўп лашкарни ўзингга ва подшоҳга душман қилмағил. Агар кифоят қилмоқ ва мол жам этмак тиласанг, вайрон мамлакатларни обод қилғил, токи чандон даромад ҳосил бўлғай ва ўзгага зараринг етмағай.

Ҳикоят. Бундоқ эшитдимки, форс подшоҳларининг бири бир важҳ била ўзининг вазирини маъзул этиб¹, вазирлик мансабини бошқа бир кишига берди. Маъзул бўлғон вазирга деди: «Сен қайси жойни ихтиёр этсанг, ўша жойни сенга берурман, то ўзингнинг хеш ва ақраболаринг била унда макон тутиб, ризқ-рўзингни еб, осойишта яшағил». Вазир деди: «Менга ризқ-рўз даркор эрмас ва мен барча нарсамни подшоҳга бердим. Мен ҳаргиз ободон мулк тиламасман. Агар менга тараҳхум қилсангиз, ўз мулкингиздан бир вайрон кентни беринг, токи мен ўзимнинг мутааллиқотим² била унга бориб, обод қилиб ўтирай». Подшоҳ бюрдиким: «Ҳар қанча вайрон кент вилоятимда бўлса, унга беринг!?». Подшоҳ фармонин бажармоқ учун кишилар мамлакатнинг бошидан оёғигача ахтариб, бир қарич вайрон ерни топмадилар. Охирда қайтиб келишиб: «Мамлакатда унга бергудек вайрон ер топмадик»— деб хабар бердилар. Вазир подшоҳга қараб деди: «Эй худованд, мен билур эрдимки, менга бергудек вайрона йўқдур, аммо муддаом шулдурки, бу вилоятни мендин олдинг, энди уни шундоқ одамга берғилки, бир вақт ул одамдан қайтиб олур бўлсанг, менинг қайтиб берғонимдек бўлсин ва шу ободонлик била яна сенга топширсин». Подшоҳ бу сўзни эшитгондин сўнг мутаассир бўлиб, маъзул бўлғон вазирга узрлар айтди ва хилъатлар кийдириб, яна вазирлик мансабини унинг ўзига қайтариб берди.

¹ Маъзул этиш — ишдан бўшатиш. ² Мутааллиқотим — тааллуқли нарсаларим.

Демак, вазир бўлсанг ҳамиша вайроналарни обод қилғил ва додгар бўлғил, токи ҳамиша подшоҳнинг олдида тилинг узун бўлсин. Деҳқонга парвариш ва ободонликка қўшиш кўргузиб, жаҳондорлик қилғил. Билки, жаҳонни лашкар била, лашкарни зар била, зарни ободонлик била ва ободонликни адл-инсоф била қўлга киргузса бўлур. Демак, адл ва инсофдин гофил бўлмағил. Агар ҳар нечаким рост ва беҳиёнат бўлсанг ҳам ҳамиша подшоҳдан қўрқғил. Агар подшоҳ ёш ўғлон бўлса ҳам уни кичик деб ўйламағил, нединким, подшоҳзодалар сув қушларининг чоғасидек¹ дурки, улар юзмакни ўргонишга муҳтож эрмаслар. Демак, оз фурсатда сенинг яхши ва ёмонлигингдин огоҳ бўлурлар. Агар подшоҳ улуғ ва балоғатга етгон бўлса икки хил хулққа эга бўлур: ё донодир ёки нодондур. Агар доно бўлса, сенинг хиёнатингга ҳеч рози бўлмас ва бир важҳ топиб сенинг қўлингни қисқа қилур ва агар худ нодон ва жоҳил бўлса... сени ёмонроқ важҳ била ишдан маъзул этиб, ўлимга ҳукм қилур, донодин жонинг омон қолур, нодондин бирор важҳ била ҳам қутула олмассан.

Подшоҳ ҳар ерга борса, ундан ажралмағил ва уни танҳо юбормағил, токи душманлар сенинг ёмон сўзингни (подшоҳга) айтиб, подшоҳни сендан мутағайир² қилмасинлар. Подшоҳнинг ҳолидан ҳаргиз гофил бўлмағил, чунки подшоҳ даргоҳидағи акобирларнинг³ барчаси жосусингдурлар ва аҳволингни подшоҳга айтурлар. Подшоҳнинг ҳар нафасидан огоҳ бўлғил, токи ҳамиша эминда бўлғайсан, яъни заҳарни заҳар тузатмишдур. Атрофдағи подшоҳлар ҳолидан ҳам огоҳ бўлғил, нединким дўст ва душман подшоҳнинг на егонин ва на ичгонин билғай. Сен уларнинг мамлакатидан ўз мамлакатингдан кўра ҳам яхшироқ огоҳ бўлғил.

Ҳикоят. Ундоқ эшитдимки, Фахруддавланинг замонида Исмоил бинни Аббод икки кун уйидин ташқари чиқиб, девон маснадида⁴ ўлтурмади ва кўриниш бериб, девон ва халқ аҳволин сўрамади. Фахруддавланинг жосуслари бу аҳволни келиб айтдилар. Фахруддавла унга киши юбориб, ул орқали шундай нома йўллади: «Сенинг паришон ҳоллигинг ва дилтанглигингни эшитдим, қайси воқеага кўнглинг машғул бўлиб, паришонлиг этишғонин айтғил, токи биз ҳам ўшал ишнинг маслаҳа-

¹ Чоғасидек — боласи, жўжасидек. ² Мутағайир — ўзгарган.
³ Акобир — энг улуғлар, энг катталар. ⁴ Маснад — тахт.

тин қилғаймиз. Агар биз тарафдин дилтанглик етгон бўлса ҳам айтғил, токи биз сенга узр айтайлиғ. Исмоил бинни Аббод деди: «...ул ҳазратдин бу бандага ҳеч бир дилтанглик етишгон эрмас ва мамлакатнинг ҳоли тартиблиғ ва фароғатдадур. Ул ҳазратнинг давлатидин ҳамиша вақтим хушнуддур, бул банданинг кўнгли паришонлиғи тезда зойил бўлур»¹. Учинчи кун хушқоллик била Фахруддавланинг олдига келди. Фахруддавла сўради: «На важҳ била кўнглингга паришонлиғ етди?» Исмоил бинни Аббос деди: «Қашқарга юборган жосусларимнинг бири ёзиб юбормишки, хоқон ўзининг сипаҳсоларининг қулоғига бир сўз айтибдур, аммо ул на сўз дефонин билмабдур. Бу сўзни эшитгонимдан сўнг, яъни Қашқарда хоқон сипаҳсоларига на сўз дефонлиғин бул ерда туриб билмагонимдин жуда дилтанг бўлиб, томоғимдин нон ўтмади. Ушбу кун «Хоқон на сўз дефони менга маълум бўлди»,— дефон яна бир хабар келди. Шундан сўнг кўнглимга хушқоллик етишди ва дарҳол даргоҳингизга келдим».

Бас, эй фарзанд подшоҳларнинг ҳолидин хабардор бўлғил ва барчасининг аҳволин ўз подшоҳингга маълум қилғил. Сенинг ихлосмандлиғинг ва хайрихоҳлиғинг ўз подшоҳингга зоҳир бўлсин, токи дўст-душман қўлидин омон қолғайсан.

Агар бировга амал берсанг, муносиб одамга берғил. Мол-дунёга тамаъгир бўлгон жоҳилларнинг ва бедодгарларнинг² қўлига халқни топширмағил ва сармоясиз амалдорларга улуғ амал бермағил.

Бир кун Абу Зар Жамҳардин: «Сосоний авлодининг иши амал бобида нима учун тубанликка тушди?»— деб сўрадилар. Абу Зар Жамҳар деди: «Шу жиҳатдинки, улар улуғ ишда кичик амалдорлардан мадад талаб қилдиларки, уларнинг иши бу ерга етди».

Муфлис ва бенаво омилларга³ амал бермағил, хусусан улуғ амал бермағил, чунки у ўзининг қорни тўймагунча сенинг беҳбудингга⁴ қарамағай. Омилким қувватлик ва молдор бўлса, билки ул ўз ишига асло машғул бўлмас, тезда сенинг ишинг била ишғол бўлур. Чунончи, кўрғилки, экинга сув бермоқ тиласалар, экин солмаси⁵ сув ичиб ҳўл тургон бўлса, сув тезроқ экинга

¹ Зойил бўлмоқ — йўқолмоқ, тарқалмоқ. ² Бедодгар — зулм қилувчи. ³ Муфлис ва бенаво омиллар — камбағал ва бечораҳол амалдорлар. ⁴ Беҳбудингга — ишингга. ⁵ Экин солмаси — экин ариғи.

етар ва агар солма қуруқ турғон бўлса, то солма ўзи сувдин тўймагунча экинга сув юбормас. Бас, бенаво омил ҳам қуруқ солмадекдурки, бурун ўзи тўяр, ундан кейин сенга берар.

Ўз сўзингни улуғ тутғил ва фармонингни улуғ ҳисоблағил, ҳеч одамга унинг хилофини қилдирмағил.

Ҳикоят. Эшитдимки, Абул Фазл Балъамий^{51*} Суҳайл Хўчонийни Самарқанднинг соҳибдевошлиғига буюриб, хилъат ва ёрлиқ берди. Суҳайл кетар куни хайрлашмоқ ва фармон тиламоқ учун Абул Фазлнинг олдига борди ва айтадурғон сўзин айта олмай хилват (жой) талаб қилди. Жойни холи қилдилар. Суҳайл деди: «Эй худованд, мен банда кетаман, маъмур бўлғон иш устига борғондан сўнг, албатта сизнинг тарафингиздин неча фармонлар бандангизнинг олдига борур. Энди сиз мен қулингизга бир нишон қилсангиз эрдикки, токи мен банда қайси фармонни айтарни ва қайси фармонни қилмаслиғимни билсам». Абул Фазл деди: «Тўғри, эй Суҳайл, яхши сўз дединг. Билурманки, бу сўзни сен кўп вақт андиша қилмишсан¹, бизга ҳам андиша қилмоқ керакдур, аммо дарҳол жавоб бериб бўлмағусидур. Сен бир неча кун таваққуф қилғил»². Суҳайл уйига кетди. Абул Фазл дарҳол Сулаймон бинни Яҳё ал-Маонийни соҳиб девон қилиб, унга ёрлиқ ва сарупо бериб юборди. Суҳайлга деди: «Сен бир йил уйдан чиқмай ўтирғил». Суҳайл бир йил уйда ўтирди ва Абул Фазл бир йилдин сўнг уни олдига чақириб деди: «Эй Суҳайл, бизнинг икки фармонимизнинг бири рост ва бири ёлғон эканин қачон кўрмиш эдинг. Улуғ жаҳонни биз шамшир била итоат қилишга ўргатурмиз. Бизнинг кичикларга беадаблик ва нофармонлик ўргатиб, фармон била иш қилмағил деганимиз камоли аҳмоқликдур. Бизнинг фармонимиз бирдур, ҳар на қилмоқ тиласак буюрурмиз, дарҳол ул ишни қилурлар ва ҳар ишни қилмоқ тиламасак, ҳаргиз буюрмасмиз. Бизнинг ҳеч одамдин кўрқинчимиз йўқдур. Бизнинг ҳаққимизда шундоғ гумон қилибсан, бу сенинг ожизлигингдур. Сен бу ишда бизни пиёда қилмоқчи бўлмишсан, биз ҳам сени амалдан пиёда қилдик, токи сен ушбу гумон била ҳеч бир амалга ярамағайсан».

Бас, эй фарзанд, то ўлгунча ёлғон фармон ёзмағил. Агар қайсики амалдор сенинг фармонинг била иш қил-

¹ Андиша қилмишсан — ўйлаб кўргансан. ² Таваққуф қилғил — тўхтаб турғил.

маса, унга қаттиқ уқубат қилғил, то ўзинг тирикликда фармонингни муаззам тутмасанг, сендин сўнг ҳеч ким сенинг фармонинг била иш қилмас. Ундоқким, ҳали ҳам ўтғон вазирларнинг фармони била иш қилурлар. Бас, подшоҳ била вазирнинг сўзи бир бўлмоғи керакдур, то амр қатъий, ҳурмати барқарор ва давлати пойдор бўлмоғи зарур.

Набизни ичмағилки, ундан ғафлат пайдо бўлур. Агар вазир ҳам, подшоҳ ҳам набиз ичишга машғул бўлса, мамлакатда ҳалал¹ пайдо бўлур.

Бас, ўзингни ва подшоҳингни омон сақлағил ва айтғонимдек бўлғил, нединким вазир мамлакатнинг посбони бўлур ва посбонга посбон керак бўлғони ниҳоятда айбдур. Бас, агар вазир бўлмай, сипаҳсолар бўлсанг, унинг шартларини энди айтурман.

Қирқ биринчи боб

СИПАҲСОЛАРЛИК ШАРТЛАРИ ВА ОДАТЛАРИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар сипаҳсолар бўлсанг лашкарингга эҳсон кўргузғил, ҳам ўз тарафингдин, ҳам подшоҳ томонидин уларга яхшилик расмини тузғил. Ҳамиша ҳайбатлик бўлғил, лашкар чекмак ва уруш қилмоқ тариқин билғил. Уруш куни ўнг тарафга ва сўл тарафга кўп уруш кўрғон саркардаларни юборғил. Шижоатлироқ саркардани ёки баҳодирроқ қавми лашкарнинг орқа жаноҳига² қўйғил, токи лашкарнинг орқаси қувватлик бўлсин. Агар душман қанчаки ожиз бўлса ҳам уни ожиз кўрмағил ва унинг ҳақида ҳам қувватлик душман ҳақида қилғон эҳтиётингни қилғил.

Урушда далирлик қилмағилким, далирлик сабабиндин лашкарни барбод қилурсан ва баддил бўлмағилким, баддиллик жиҳатидан ўз лашкарингга ҳазимат³ етқарарсан.

Жосус юбориб, хасмнинг ҳолидан огоҳ бўлмоқдин ғофил бўлмағил. Кеча-кундуз тилла юборишдин тақсир қилмағил. Уруш куни лашкарга назар қилғил ва икки лашкар бир-бирига рўбарў бўлғон чоқда очиқ юзлик ва яхши сўзлик бўлғил. Лашкарингга деғилким, «Душман лашкари шундай бир итки, биз уни бир соатда

¹ Халал — нуқсон, камчилик. ² Жаноҳ — қанот. ³ Ҳазимат — орқага қайтиш, чекиниш.

қириб ташлармиз». Лашкарни бирданига юбормағил, подшоҳнинг олдига фавж-фавж¹ лашкар юборғил. Сарҳанг ва саркардаларнинг отларини бир-бир тутғил, уларни танҳо-танҳо тайинла ва буюрғил: «Эй фалончи, сен ўз тобеларинг била юрғил» ёки «Эй фалончи, сен ҳам ўз тобеларинг била борғил». Ҳар одамки аъло мурод маслаҳатчилар жумласидан бўлса, ўз қошингда сақлағил.

Ҳар бир киши уруш қилса, урушда бирор кишини йиқса, мажруҳ қилса ёки ўзи мажруҳ бўлса, бирор душман кишини тутса, ё отни тутиб келурса, ё бош кесиб келурса, ёки бошқачароқ яхши хизмат қилса, унга ўша хизмати учун икки чандон мукофот берғил, сарупо тақдим қилғил, иш ҳақини ва вазифасини бурунғидин зиёда этғил ва молингни худди шу вақтда сарф қилғил, токи мақсудинг тезроқ ҳосил бўлғай. Бу сабаб била ўзгалар ҳам мардоналикка ҳаракат қилғайлар ва сен ғалаба қозонғайсан.

Агар шу билан ҳамма мақсудинг ҳосил бўлса, сен шошиб қолмағил, ўзинг шитоб қилмағил ва жойингдин тебранмағил, душманга от солмағил, нединким сипаҳсолар шикаст топса улуғ ор бўлур.

Агар урушга кирсанг мардона ҳаракат қилғил ва кўнглиннга қочмоқ фикрини келтурмағил. Улимга кўнгул қўйғил, нединким ҳар одамнинг муроди ўлим бўлса, уни ҳеч лашкар жойидан кўтара олмас.

Зафар топсанг қочғоннинг изидан қувмағилки, бу ишда хатар кўп бўлади. Менинг отамнинг хулқ-атвори шундоқ эрди, султон Маҳмуд ҳам шу хилдағи одатни кўзда тутиб, қочғон одамнинг изидан қувмасди ва дер эдики: «Қочғон киши жонини аямай ҳаракат қилур ва ҳар киши жон била саъй кўргузса, албатта, зафар топар».

Урушда зинҳор бир қадамни кейин қўймағил. Агар бир қадамни кейинга қўйсанг, албатта, ҳазимат¹ топарсан. Ҳамиша жаҳд қилки, турғон жойингдин илғари юрғил ва ҳаргиз бир қадам кейин юрмағил.

Ҳамма вақт лашкарга хуш сўз айтғил ва бир луқма нон, бир коса сув топсанг, улар била баҳам кўрғилки, бир парча ноннинг қилғон ишини кўп зар ва саруполар қила олмағусидур. Лашкарнинг кўнглини ҳамиша хушҳол тутғил. Агар улар сендин жонини дариг тутмасин десанг, улардин сен нонингни дариг тутмағил... Агар сени подшоҳлик шарафига етурса, подшоҳлик тариқин яхши тутғил.

¹ Фавж-фавж — гуруҳ-гуруҳ.

ПОДШОҲЛИК ШАРТИ ВА РАСМИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар подшоҳ бўлсанг, порсо бўлғил ва кўзингни, қўлингни халойиқнинг аёл ва атфолидин¹ йироқ тутғил. Пок ва имн бўлғилки, пок ва имнлик покдилликдур.

Ҳар иш қилсанг ақл фармони била қилғил ва ақлдан бемаслаҳат иш қилмағил, нединким подшоҳнинг вазирлари ақлдур.

Ҳеч ишда шитоб қилмағил. Ҳар ишгаки киришар бўлсанг олдин ўша ишдин чиқмоқни яхши кўзлағил ва ўша ишнинг охирига қарағил. Ҳар бир ишнинг ўлчоғин билғил ва барча ишни ўйлаб қилғил. Барча ишга, сўзга ақл юзи била қарағил, токи ботилни кўра олғайсан.

Ҳамиша ростгўй бўлғил, кам сўзлағил ва оз кулғил, токи кичиклар сенга густоҳ ва далир бўлмасинлар, нединким дебдурлар: «Подшоҳ учун энг ёмон иш халқнинг густоҳлиғидур».

Ҳар наки ато² қилсанг, мустаҳиқ қилғил ва ўзингни азиз тутғил, лашкар ва раиятнинг кўзига хор кўринмағил. Ҳеч одамдан зинҳор бир нарса тиламағил ва бандаларга раҳмдил бўлғил, аммо бераҳмларга раҳм қилмағил. Ҳамиша лутф ва карамни одат қилғил, лекин сиёсатлик бўлғил. Барча ишни буткул вазирга таслим қилмағил, унинг раъйига ҳамиша муҳтож бўлмағил. Вазир ҳар одамнинг ҳақида ҳар сўзни айтса эшитғил, аммо дарҳол қабул қилмағил. Вазирга айтғилки: «Ўйлаб кўрурман, агар маъқул бўлса, у ишни қилмоқни сенга буюрурман. Узинг бу ишни бахшиш била имтиҳон қилғил, токи унинг наф ва зарари сенга маълум бўлгондин кейин ҳар наки ҳукм қилсанг қилғил». Агар хоҳ қари, хоҳ йигитликда подшоҳ бўлсанг, қари кишини вазир қилғил, йигит одамга вазирликни бермағил. Агар сен қари бўлиб, вазиринг йигит бўлса, номуносиб ишдур. Агар сен йигит бўлиб, вазиринг ҳам йигит бўлса, икки йигит бир ўт бўлиб мамлакатни куйдирадур.

Вазир хуш суратлик ва узун бўйлик, кенг қоринлик, қари одам бўлса яхшидур. Қисқа бўйлик, бадрўйлик,

¹ Аёл ва атфолидин — (аёллар) хотини ва бола-чақаларидан.

² Ато — бағишлаш, ҳада қилиш.

тахфиф¹ суратлик киши бўлса, унда ҳеч ҳайбат ва шукуҳлик бўлмағусидур. Узун соқоллик одам вазирликка яхшироқ муносибдур.

Ҳикоят. Ундоқки, бир куни султон Тўғрил^{52*} Хуросон фозилларидан бир кишини вазир қилмоқ тилаб, бир донишманд кишини вазирликка ихтиёр этди. Ул донишманднинг соқоли ниҳоятда қалин ва узун эрди. Шундоқ эдики, унинг соқоли бедидан ошоққа тушарди. Уни келтуришиб, султоннинг пайғомини унга еткурдилар ва дедилар: «Биз сени ўзимизга вазир қилдик, нединким сендин муносиброқ одамни топмадик». Ул донишманд деди: «Султонга айтинглarki, вазирлик кўп хусусият ва ҳунари бўлгон кишига яхши бўлур. Банданинг эрса соқолидан ўзга ҳеч хусусияти ва ҳунари йўқдур. Подшоҳ менинг соқолимга алданмасин, ушбу хизматни бошқа одамга буюрсин».

Эй фарзанд, агар бир кишини вазир қилсанг, уни тамкинлик била узоқ тутғил, токи мамлакатнинг ишлари тўхталиб қолмасин. Аммо вазирнинг хеш ва ақраболарига ҳеч амал бермағил.

Фуқаронинг ҳолидан хабардор бўлғилки, подшоҳлар — чўпон, фуқаролари қўй рама²си манзласида бўлур. Агар чўпон қўй рамасини сақлашга урунмаса, рама қисқа вақт ичида ҳалок бўлур.

Ҳеч одамдин хизматни дариф тутмағил ва лекин ҳар кишига иш буюрсанг ўзига муносиб ишни буюрғил, номуносиб ишни буюрмағил, ундоқким, фаррошликка муносиб одамга шаробдорликни буюрмағил, шаробдорликка муносиб кишини хазинадор қилмағил. Алқисса, ҳар кишига ҳар ишни буюриб бўлмас. Агар иш билмагон кишига бир ишни буюрсанг, у киши ўз манфаати учун бу ишни билмаслиғин айтмаса, ул иш дуруст ва фойдали бўлмағусидур. Бас, ишни билгон одамга буюрғил, токи дардисарликдан қутулгон бўлғайсан.

Агар бир чокарга иноят қилиб уни улур ва мухташам қилмоқ тиласанг, уни амалсиз ҳам ҳашаматлик ва неъматлик қилса бўлур. Агар бир нодонга хизмат буюрсанг, ўз нодонлиғингга гувоҳлик бергон бўлурсан.

Подшоҳлиғингда ҳеч одамнинг фармонингни хор тутишига йўл қўйма, сўзингни хор тутма — ўзингни хор тутгон бўлурсан, нединким подшоҳликнинг роҳати,

¹ Таҳфиф — енгил. ² Рама — гала, тўда, сурув (қўй, эчки каби ҳайвонлар суруви).

амрини юритмоқдадур, йўқ эрса подшоҳ била раиятнинг хулқи бирдек бўлиб қолур. Подшоҳ била раиятнинг фарқи фармонбардорликдадур.

Хикоят. Эй фарзанд, эшитдимки, сенинг бобонг султон Маҳмуд Ғазнавийнинг замонида бир киши бор эрди. Унга Абул Фатҳ Бустий^{53*} дердилар. У Нисанинг омили эрди. Султон бошқа бир омил юбориб, уни туттириб келтирди ва барча мол-мулкни хоса¹ликка олди, ўзини қаҳр била зиндонга солдурди. Бир неча муддатдин кейин у киши зиндондан қочиб Ғазнинга борди ва султоннинг олдида кўп тазарруль қилиб, зор йиғлаб ўлтурди. Султон унга раҳм қилди ва ёрлик бериб юборди. У Нисага бориб, мазкур номани кейинги омилнинг қўлига берди. Омил ўйлаб туриб, ўз кўнглида деди: «У қайтиб яна Ғазнинга кетгай». Алқисса, номани ўқимади ва мазмунига амал қилмади. У киши (Абул Фатҳ Бустий) яна Ғазнинга бориб султоннинг боғдан танҳо чиқадиғон йўлининг устида кутиб турди ва султонга йўлиқиб, Ниса омилидин шикоят қилди. Султон яна нома берди. У киши деди: «Берғон номангизни омил эшитмағусидур». Шу вақтда султоннинг кўнгли бошқа бир иш била машғул эрди. Шу жиҳатдин унга деди: «Мен худ нома бердим, бас, уни қабул этмасалар бошинга тупроқ сочғил!». У киши деди: «Эй султони олам, фармонингни эшитмасалар, энди тупроқни менинг бошимга сочиш керакму?». Султон ўйлаб қолди ва деди: «Мен хато қилмишман, тупроқни менинг бошимга сочмоқ керакдур». Дарҳол икки ғулумни юбориб, Ниса вилоятидағи омилни дорга остирди ва жар солдирди: «Ҳар ким подшоҳининг фармонидин бош тортса, жазоси ушбудур». Шундан кейин ҳеч ким фармонга хилоф иш қилмади.

Хикоят. Эй фарзанд, сенинг тоғанг султон Маъсуд^{54*} салтанат тахтига минди, у шижоат ва мардоналик тариқин яхши билур эрди. Аммо мамлакатдорлик² тариқин ҳеч билмасди. Подшоҳликдин кўра канизаклар била айш-ишрат қилмоқни яхши кўрар ва барча молларини шу ишга сарф қиларди. Уммол³ ва лашкарлар унинг шундай ишга машғул бўлғонин кўриб, нофармонлик⁴ йўлин тутдилар ва халойиқнинг ҳолига футур етди. Лашкар, раият густох ва далир бўлдилар.

¹ Хоса — подшоҳ моли. ² Мамлакатдорлик — мамлакатни бошқариш. ³ Уммол — солиқ солувчи, ундирувчи, амалдор. ⁴ Нофармонлик — итоатсизлик, бўйсунмаслик.

Бир куни Фаррова қалъасидин бир хотин келиб, омилнинг зулмидин додхоҳлик қилди. Султон Маъсуд унга хат берди. Хотин у хатни олиб бориб омилга кўргузди. Омил хатнинг мазмунига амал қилмади. Хотин яна келиб султондин адолат тилади. Султон унга яна хат бермоқни буюрди. Хотин деди: «Омил сенинг хатингни қабул қилмағусидур». Султон деди: «Мен ўзим хат бердим, унга амал қилмасалар, мен нима қилай!». Хотин деди: «Эй султон, подшоҳ бўлсанг шундоғ бўлғилки, сенинг ҳукмингни қабул этсинлар ва токи бандалар зулм ва балога гирифтор бўлмасинлар, сен эрса ишрат тахтида ҳамиша барқарор бўлғил». Султон бу хотиннинг сўзидан хижолатманд бўлиб, хотиннинг додига етди ва у омилни тутиб дарвозага осди. Шундан кейин султон ғафлат уйқусидин уйғонди ва ҳеч одам унинг фармони қабулида тақсир қилмади.

Бас, эй фарзанд, ҳар бир подшоҳнинг ҳукми юрмаса, у подшоҳ эмасдур ва подшоҳлик фармон раволикка вобастадур¹. Фармонни раво қилдирмоқ сиёсат била бўлур. Демак, сиёсат қилмоқда камчиликка йўл қўймоқ яхшимас.

Сипоҳийни раиятга мусаллат² қилмағил. Сипоҳийни на янглиғ тарбият қилсанг, раиятга ҳам шундоқ меҳрибонлик кўргузғил, токи мамлакат обод бўлғай, нединким подшоҳ офтобдекдур, офтоб бировга соя солиб, яна бировдин юз ўгирмас. Раиятни лашкар била мутеъ этса бўлур ва лашкарларни раият била хушҳол, ободон этса бўлур. Асло зулмни кўнглингга келтурмағилки, одил подшоҳнинг хонадони кўп йиллар боқий қолур ва золимнинг хонумони тезда барбод ва нобуд бўлур, нединким адл ободонликнинг нишонидур ва зулм вайронлик аломатидур. Ҳукамолар дебдурларки, одил подшоҳ олам хуррамлигининг сарчашмасидур, золим подшоҳ жаҳон хароблигининг селоба³сидур.

Мазлумлар дуосидан ғофил бўлмағилки, уларнинг дуоси, албатта мустажобдур. Хилватда кўп ўтирмағил, лашкардин ва ўзга халойиқдин қочмағил, агар қочсанг, улар ҳам сендан қочарлар. Раиятнинг ҳолига қарашда тақсир қилмағилки, бу тақсиринг душманнинг тавфиридур. Аммо лашкар тутсанг, барча лашкарни бир қабиладин тутмағил. Агар подшоҳ барча лашкарни бир

¹ Раволикка вобастадур — бажарилишга боғлиқдир. ² Мусаллат — қўлга олиш, молик бўлиш. ³ Селоба — тўфон.

қабиладин тутса, лашкари забун бўлур, нединким улар ҳамиша бир-бирлари била иттифоқ бўлурлар ва ҳаммасига бирдек сиёсат қилиб бўлмас. Агар ҳар турли қабиладин лашкар тутсанг, у ҳолда бир тоифа иккинчи тоифадин бийм¹ қилур ва нофармонлик қила олмаслар, сенинг фармонинг эса лашкарингга раво бўлур. Шундоқки, сенинг бобонг султон Маҳмуднинг тўрт минг турк ғуломи ва тўрт минг ҳинду ғуломи бор эрди. Туркларни ҳиндулардин қўрқитарди. Бу икки тоифа бир-биридин қўрқиши натижасида мутеъ ва фармонбардор бўлур эрдилар.

Эй фарзанд, гоҳ-гоҳ лашкар улуғларини нон емак, набиз ичмак учун ўз мажлисингга чақириб, карам ва меҳрибонлик кўргузғил ва сарупо бериб кўнгилларин хуш қилғил. Лекин кишига оз нарса бермоқ тиласанг кўп халқнинг орасида бермағил, токи ҳимматинг пастлиғи маълум бўлмасин. Масалан, мен саккиз йил Ғазнида султон Мавдуднинг^{55*} надими² бўлдим. Унда уч ишни ҳаргиз кўрмадим: бири улки, агар инъом икки юз тиллодин оз бўлса, уни кўп халқ орасида ҳеч кишига бермасди, хилватда парвоначисига³ буюриб берур эрди. Иккинчиси, ҳаргиз тиши кўрингудек қаттиқ кулмас эрди, учинчиси, ҳар қанчаки қаттиқ қаҳри келса ҳам ҳаргиз «беҳамият» дейишдан бошқа дашном қилмасди. Бу одат бағоят яхши ишдур. Эшитғон эдимки, Рум султонининг одати ҳам шу хилда экан. Бас, эй фарзанд, сахий бўлғил ва паст ҳиммат бўлмағил, йўқ эрса кўпнинг орасида ҳимматингни кўргузмағил. Агар шундай қилмасанг, халқ сенга душман бўлур. Гарчи ҳатто сенга бирон-бир душманлик қила олмасалар ҳам, ҳар ҳолда сенга бир душман бўлса, хизмат қилмаслар ва душманинга дўст бўлурлар. Аммо жаҳд қилиб подшоҳлик шаробидан маст бўлмағил. Олти хислатдан воз кечмағил ва уларни маҳкам тутғил, масалан: ҳайбат, адл, саховат, муҳофазат, мулойимлик ва ростғўйлик. Ҳар подшоҳ бу олти хислатнинг биридан узоқ бўлса, подшоҳлик шароби мастлиғига яқин бўлур. Ҳар подшоҳ подшоҳлик шаробидин маст бўлса, подшоҳликдин жудо бўлғондин сўнг бу мастликдин айрилуру. Шунинг учун подшоҳ бўлсанг бу ишларга эҳтиёт бўлғил ва олам подшоҳларининг ҳолидин шундоғ хабардор бўлиб

¹ Бийм — қўрқув, қўрқинч, хавф. ² Надим — яқин хизматкор, маҳрам. ³ Парвоначи — вазирнинг муовини.

турғилки, уларнинг нафас олғонларидин ҳам ҳатто ғофил бўлмағил.

Ҳикоят. Мен отамдин эшитдимки, у шундай деди: Фахруддавла ўзининг биродари Азудуддавланин бир амаллаб қочиб, кўздин ғойиб бўлди ва ҳеч жойда мақом қила олмай, менинг бобом Қобуснинг даргоҳига омонлик тилаб келди. Бобом унга омонлик бериб, кўп лутф ва қарам қилди, нединким бобом Фахруддавланин тоғаси эрди. Фахруддавланин отаси била бобом Қобус Хусн Фирузоннинг қизидан туғилмиш эрдилар. Шундан кейин Азудуддавла бобом Шамсул Маолий Қобуснинг олдига элчи юборди ва элчи келиб номани топширди. Номада шундай дейилмиш эрди: «Биродарим у ерга борибдур. Сен била менинг орамизда дўстлик бинноси маҳкамдур ва икки юрт бир юртдур. Биродарим менга душмандур. Уни тутиб менинг олдимга юборғил. Бу ишнинг мукофоти учун мен сенга вилоятимдин қайси шаҳарни тиласанг, ўшани берурмен, токи дўстлик бурунғидин зиёдaroқ бўлғай. Агар бу бадномликдин қочсанг, унга захр бериб ўлдурғил, токи менинг муродим ҳосил бўлсин ва сенга бадномлик бўлмасин. Ҳар на тиласанг уни қабул қилурман».

Амир Қобус деди: «... шундоқ улуг подшоҳ мендек кишига то қиёматгача бадном бўлғудек сўзни айтмаса керак эрди». Шундан кейин элчига деди: «Азудуддавла бағоят ғофил кишидур. Нечук бундоқ мумкин бўлмағон сўзни айтадур?». Элчи деди: «Эй худованд, Азудуддавлани Фахруддавллага сотмағил, яъни Фахруддавлани Азудуддавланин илгари тутмағилки, Азудуддавла сени ўзининг туғишғон биродаридин ҳам дўст тутар ва айтарки, худди шу мактубни берғон кун эшитдим: «Бир кун дўстим Қобус ҳаммомга борди, ҳаммомда оёғи тойиб йиқилди. Мен дилтанг бўлиб дедим: у қирқ ёшида қариб қолдимики, забун бўлиб, қуввати кетиб йиқилибди». Элчининг бу сўздин мақсуди: «Менинг подшоҳим сенинг ҳолингни кўп яхши билур» — демоқ эрди. Қобус деди: «Умри узоқ бўлсин, менга кўп шафқат қилибдур. Лекин унинг учун мен ҳам ғам ерман: фалон ойнинг фалон кунда, сени бу тарафга юбормасидан бир кун илгари кечаси фалон уйда ўтириб шароб ичди ва фалон жойда ётиб ухлади. Нуштегин соқий ярим кечада унинг қошига келди ва у уйқудин туриб ичкари саройга бориб, учок¹ка чиқди. Шу чоғда қаттиқ ша-

¹ Учок — том.

мол эсди ва у учокдин тушар вақтида оёғи дуруст тегмай, зангу¹нинг иккинчи тишидан йиқилди. У киши учун менинг ҳам кўнглум анчагина азобланди ва дедимки: қирқ икки ёшдағи подшоҳ шунча шароб ичиб, учокдин туша олмайдиғон ва ярим кечада уйдин чиқа олмайдиғон даражада ожиз бўлиб қолибдим, бундоқ ҳодисага гирифтор бўладур?». Бу сўз била Қобус элчига ўзининг ва уларнинг ҳолидин хабардорлигини ҳам билдирди.

Эй фарзанд, атрофдағи подшоҳларнинг ҳолидин огоҳ бўлғондин сўнг ўз вилоятнинг, райят ва лашкар ҳолидин ҳам огоҳ бўлғил. Агар ўз шаҳрингнинг ҳолини билмасанг, бегоналар ҳолини қандай қилиб билурсан?

Ҳикоят. Эй фарзанд, тоғангнинг ўғли султон Мавлуд бинни султон Маъсуднинг замонида мен Ғазнингга борғондим. Менга кўп эъзоз ва эҳтиром қилди. Бир неча муддатдин сўнг мени имтиҳон қилиб, ўзига хос надим қилди. У ҳамиша таомни менинг била бирга ерди. Хоҳ ўзга надимлар била бўлсин, хоҳ бўлмасин, мен унинг суҳбатида ҳозир эрдим.

Бир кун субҳидамда надимлар била набиз ичиб ўтирғон вақтда лашкарга кўриниш берди ва барча лашкар келиб салом бериб қайтдилар. Хўжа Абдулло Раззоқ Аҳмад бинни Ҳасан Маймандий^{56*} унинг вазири эрди. Бир мунҳий² бир хат келтириб хўжага берди. Хўжа ичкари кириб, у хатни Али ходимга берди ва Али ходим султонга берди. Султон набиз ичиб ўтириб эрди, ўшал хатни ўқиди ва Хўжага қараб деди: «Буюрғил, мунҳийга беш юз таёқ урсинлар, токи бундин буён хабар келтурса шарҳ билан ёзиб келтурсин, нединким бу хатни: ўтган кеча Ғазнингда икки минг уйда ош пиширмамишлар, деб ёзмиш. Мен у уйлар кимларнинг уйларидаур, қайси кўчада, қайси маҳаллада эканин билмасман». Хўжа деди: «Мунҳийнинг гуноҳин афв қилинг, бу жиҳатдан у мужмал гаплар ёзибдур. Аммо агар шарҳ била ёзса, бу сўз бир улуғ китоб бўлурки, уни бир мажлисда ўқиб тамом қилиб бўлмағусидур. Ноилож ошни зикр этибдур, аммо ошнинг рангин ва навин ёзмабдур. Энди тараҳҳум қилсангиз, бундан буён ҳар сўзни мужмал қилмай, фалон киши, фалон маҳалла ва фалон ош деб шарҳ ва тафсил била ёзсин». Султон деди: «Бу навбат афв қилдим. Агар яна шундор ёзса, гуноҳи ўз бўйнидадур».

¹ Зангу — нарвон, шоти. ² Мунҳий — хабарчи.

Бас, эй фарзанд, ҳамиша лашкар ва раият ҳолидин хабар олғил, хусусан вазирнинг ҳолига тафаҳхус¹ қилғил ва шароб ичишга йўл қўймағил, нединким сен барча аҳлу аёл ва хонумонингни унга топширгансан. Агар унинг ҳолидин ғофил бўлсанг, ўзингдин, хонумон ва мол-мулкингдин ғофил бўлғонингдур. Атрофдағи ўзингга баробар подшоҳлар била зоҳирда дўст бўлсанг ҳам, ботинда² дўст бўлмағил ва агар ботинда душман бўлсанг, зоҳирда ошкор қилмағил.

Ҳикоят. Шундоқ эшитибманки, Искандар Румий бир кун ўз душманига қарши урушга бормоқ бўлди. Унга дедилар: «Эй малик³, хасм ғофилдур, унга шабхун⁴ урмоқ керакдур!». Искандар деди: «Ўғирлик била зафар топмоқ менга ордур!».

Бас, подшоҳликда улуғ ишларни одат қилғил, нединким подшоҳ барча кишидин улуғроқдур. Унинг гуфтор⁵ ва кирдори⁶ ўзгаларнинг гуфтор ва кирдоридин улуғроқ бўлмоғи керакдур ва бундоқ гуфтор ва кирдор била улуғ ном ҳосил қилса бўлур. Паст ҳиммат подшоҳнинг номи баланд чиқмағусидур.

Ҳукмингни улуғ тутғил ва ҳар муҳаққар⁷ нарсага ҳукм қилмағил. Агар бирор нарсага ҳукм қилсанг, унинг хилофини қилмағил, нединким хилоф иш қилмоқ барча кишига ёмондур, хусусан подшоҳга ёмондур.

Подшоҳлик пешасининг шартларини баён қилдим.

Агар деҳқончилик ё бозор пешалари насибинг бўлса, улар янада яхши пешадир. Сен ҳар бирининг шартларини бажо келтирғил, токи ишинг ҳамиша ривож топғай ва муродга етғайсан.

Қирқ учинчи боб

ДЕҲҚОНЧИЛИК ВА БОЗОР ПЕШАЛАРИ БАЕНИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар деҳқон бўлсанг барча деҳқондан шиностароқ⁸ бўлғил ва ҳар бир экинни эксанг, вақтидан ўтказиб экмағил. Агар вақтидан ўн кун бурун экканинг икки кун вақтидан сўнг эккандин яхшироқдур.

Ҳўкизни жуфт этиб, барча асбобин муҳайё қилғил. Зўравон, қувватли ҳўкизларни сотиб олғил, охурига

¹ Тафаҳхус — атрофлича текшириш, суриштириш. ² Ботинда — ички томондан. ³ Малик — подшоҳ. ⁴ Шабхун — кечки ҳужум. ⁵ Гуфтор — сўз, сўзлаш, суҳбат. ⁶ Кирдор — қилиқ. ⁷ Муҳаққар — таҳқиқланган, ҳақоратланган, арзимас. ⁸ Шиностароқ — билимдонроқ.

алафни ва дон-дунларни солғил. Уни шу хилда тарбият қилғилки, хўкизларинг зўрликда ва семизликда барча халойиқнинг хўкизидин илгари бўлсин. Агар бир хўкизинг ишга ярамай қолса, тезликда яна бир хўкиз олишга ҳаракат қилғил, токи экин вақти ўтмасин. Агар экиш ва ўриш вақти бўлмаса, ҳамма вақт ер суриб, шудгор қилишдин ғофил бўлмағил. Сўнгги йилнинг тадбирини ушбу йил қилғил. Экинни бақувват ерга эккилки, агар ернинг қуввати бўлмаса, ер сенга фойда бермас.

Ҳамма вақт ерни тарбият қилғил, деҳқончилик пешасидин бархурдор¹ бўлғайсан.

Агар ўзга пеша қилмоқ тиласанг, бозор пешаларини қилғил. Ҳар бир пешани қилсанг ҳам чобук бўлғил ва покиза иш қилғил. Шунда сенинг ишинг ҳамма пешаварларнинг ишидан яхшироқ бўлғай.

Хариф ва ошналаринг кўпайсин. Оз фойдага қаноат қилғил ва харидорни кўп лажож ва оғир баҳо била ўзингдин қочирмағил, токи мазкур пешада ризқинг зиёда бўлсин. Халқ сенинг олдингга бир нарсани олмоқ ва сотмоқ учун келса, дўстимсан ва биродаримсан дмакдин тақсир қилмағил, токи сенинг бундоқ меҳрибонлигингни кўриб улар молларига оғир баҳо қўйишдин шарм қилсинлар ва сенинг мақсудинг ҳосил бўлсин. Шунда ҳамиша ҳамма пешаварларнинг орасида яхши отинг чиққай. Аммо рост сўзлағил, бахилликдин парҳез қилғил. Савдонгни яхши ишга сарф этғил, қашшоқларга инъом берғил ва ўзингдин қавийларга ниёзманд² бўлғил. Савдода кўп қаттиқ бўлмағил, ғариблардин кўп фойда истамағил ва мустаҳиқни хушҳол қилғил.

Ўз подшоҳинг ҳақида ростлиғ қилғил, аммо подшоҳнинг хизматига ҳарис бўлмағил, сипоҳийларга аралашмағил. Бозор халқи била бозори бўлғил. Тош ва тарозини рост қилғил. Ўз ақчанг ҳақида икки дил ва икки ҳамён бўлмағил. Шерикларингга хиёнат қилмағил, ҳар пешаким қилсанг, унда ҳийла қилмағил ва ҳамиша ҳамма ишингни бирдек қилғил. Агар молдор бўлсанг, муҳтожга қарз бермоқни ғанимат билғил.

Елғондин онт ичмағил ва киши била қаттиқ муомала қилмағил. Пок дил бўлғил, токи савдонгда, фойдангда баракат бўлғай. Ҳар бир пешадурки менинг

---

¹ Бархурдор — баҳраманд, фойдаланувчи. ² Ниёзманд — ҳожатманд, ўтинувчи.

айтғонимдек бўлса, барча пешаварларнинг жувонмарди бўлғайсан. Энди билғилки, жувонмардликнинг барча шармларини қудратим етгунча баён қилурман.

Қирқ тўртинчи боб

ЖУВОНМАРДЛИК¹ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар сен жувонмардлардек ҳаракат қилмоқ тиласанг дастлаб жувонмардлик нима эканлигин ва унинг қандоғ пайдо бўлурын аниқ билғил. Билғилки, одам уч хил сифатга эгадур. Барча шахс, у хоҳ доно, хоҳ нодон бўлсин, шу уч нарса била хушнуддур... Бу уч нарсанинг бири ақл, бири ростлик ва бири жувонмардликдур.

Халқнинг даъвосига ҳақиқат била қарасанг, ҳеч киши ақл, ростлик ва жувонмардлик билан ёлғон даъво қилмағусидур. Нединким бу уч сифатга эга бўлмағон ҳеч киши йўқдур. Аммо одатнинг тундлиғи (шиддатлиғи, ғазаби) ва хиралиғи (даҳшатли қоронғулик) халқнинг асли йўлини боғлаб қўяди. Инсон асли барча илмни ўргана олади. Одамнинг тани кўзга кўринадурғон ва кўзга кўринмайдурғон моддалардин тузилғон. Демак, инсоннинг баданида бир қисм табиий кучлар: осмон гумбази, юлдузлар, моддалар, унсурлар, нафас, шакллар, жонлар, ақллар мавжуддурки, уларнинг ҳар бири алоҳида бир оламдур, яъни мураккаб бир мажмуъ бўлмишдур. Бас, кўрмасмусан, бу улуғ жаҳонда кўк гумбази ҳам, юлдузлар ҳам, табиий кучлар ҳам — буларнинг бари хилма-хил моддалар бўлсалар ҳам, табиат бандида бир-бирларига боғлиқдурлар, яъни ўт ва сув барча сифатда бир-бирига зиддур. Андоқким, ўт ва сув барча сифатлари била зиддурлар, тупроқ ва ел ҳам бир-бирига зиддур. Демак, Ер тупроқ, ўт ва сувнинг ордасида воситачи бўлиб, уларнинг орасини улуғ банд қилиб боғлайдур. Шу тариқа ердаги қурғоқчиликнинг олов била, совуқликнинг сув била боғланиши орасида банд пайдо бўлди, лекин қувват моддаси била мазкур банд узилди. Кўп фалакдин, фалак ҳаюло²дин, яъни ҳар бир нарсанинг асл моддаси ва моҳиятидин, ҳаюло нафасдин, нафас ақлдин ушбу қиёс била жудо бўлди.

¹ Жувонмард — инсонпарвар, саҳий.

² Ҳаюло — модда.

Одам жисмида тириклик ва оғирлик табиат қуввати орқали жам бўлди. Сурат, чеҳра, ҳаё, қувват, ҳаракат фалакдин жам бўлди. Бешта жисмоний сезги, яъни эшитмоқ, кўрмоқ, искамоқ, тотмоқ, сийпаламоқ ҳаюлодин жам бўлди; ёд этмоқ, тафаккур қилмоқ, хаёл этмоқ, сўз айтмоқ, тадбир қилмоқ жон орқали жам бўлди. Одамнинг баданидаги шариф¹ нарсаларнинг манбаи йўқдур ва уларнинг ўрнини кўрсатиб ҳам бўлмас. Нединким жувонмардлик, донишлик, камолот, шариф—буларнинг ҳаммаси ақлнинг сармоясидур ва олий ақл ташаббуси била баданда пайдо бўлдилар. Демак, тан жон била, жон нафас била ва нафас ақл била тирикдур. Ҳар кишини тирик кўрсанг, у жонсиз эмасдур, ҳар одамни жонли кўрсанг, у нафассиз эмасдур, ҳар кишини нафасли кўрсанг, у ақлсиз эмасдур. Бу аҳвол барча одамда мавжуддур. Лекин тан била жоннинг орасида беморлик пардаси бўлса, жондин танга модда, яъни қувват ва ҳаракат етишмас. Ҳар кишининг нафаси била жони орасида оғирлик ва нодурустлик пардаси бўлса, нафасдин жонга модда тамом етишмас. Ҳар бир одамнинг нафаси била ақли орасида жаҳл хиралик пардаси бўлса, ақлдан жонга фикр, тадбир, жувонмардлик ва ростлик етишмас. Демак, ҳақиқатан, ақлли ҳамиятсиз бўлмағусидур. Лекин олий файзга руҳоний йўли боғланса, бундай ҳолда бемаъни фикрлар туғиладур.

Дунёда мардумлик, яъни жувонмардлик даъвосини қилмагон ҳеч одам йўқдур, лекин, эй фарзанд, сен жаҳд қилиб ўзгалардек бўлмағил ва бемаъни даъво қилмағил. Файзи олийни ўрганмоқ ва идрок қилмоқ зикринда руҳоний йўлни таълим ва тафҳим² била очиқ тутғил, токи сендан маъно даъво қилмағайлар.

Эй фарзанд, билғилки донишлар ақл ва жувонмардликдин алфоз³ била жасадсиз бир неча сурат ясабдурлар. Бу суратлар тан, жон, ҳавос⁴ ва маоний⁵ суратидур. Дебдирларки, бу суратнинг тани — жувонмардлик, жони — ростлик, ҳавоси — донишмандлик, маонийси — сафодур. Бу суратларни халққа тақсим қилдилар: бир гуруҳга тан тегди, ўзга нарса етмади, бир гуруҳга тан, жон, ҳавос ва маоний тегди. Тан етгон гуруҳ иёрлар ва сипоҳийлардурки, халойиқ уларга жувонмард-

¹ Шариф — тароватли, шарафли, азиз, қадрли, олижаноб.

² Тафҳим — тушунтириш, англатиш. ³ Алфоз — сўзлар, лафз.

⁴ Ҳавос — ҳислар, сезгилар. ⁵ Маоний — маънолар.

лар деб от қўйдилар; тан ва жон етгон гуруҳ зоҳирда маърифат соҳибидурларки, халойиқ уларга ёлгон маърифат деб от қўйдилар; тан, жон ва ҳавос етгон гуруҳ ҳукамо, анбиё ва авлиёдурларки, халойиқ уларга ғоят донишманд деб от қўйдилар; тан, жон, ҳавос ва маоний етгон гуруҳ фаришталардур ва уларга жувонмардлик насиб бўлди.

Жувонмардликнинг асли уч нарсадур: бири улким, айтгон сўзингни ўзинг қилсанг; иккинчиси улким, ростликка хилоф қилмасанг; учинчиси улким, хайр ишини илгари тутсанг. Одамдағи қолгон барча сифатлар бу уч нарсанинг остидадур.

Эй фарзанд, агар сенга мушкул бўлса, мен бу уч сифатни тадбир била, бу қавмнинг ҳар бирига мартаба ва андозасига лойиқ тақсим қилурман. Билғил, жувонмардлик ва иёрлик шундай кишига сазовордурки, унинг бир қанча ҳунари бўлсин. Бу ҳунарлардин бири: жасур, мард, сабр-матонат, ваъдага вафо қилмоқ, пок дил ва пок забон бўлмоқ бўлса, яна бири улким; ўз манфаатин кўзлаб асирларга озор бермаса, бечораларга мадад еткурса, ёмонларнинг ёмонлиғини яхшилардин йироқ тутса, рост сўз айтса, ўз танидин дод берса, яшига ёмонлик еткурмаса, зиёнидин омон тутса, одамларга зиён-зарар еткурмаса, яхши қарағилки, бундай ишларнинг ҳам охири ул уч сифатга вобастадур.

Ҳикоят. Айтурларки, бир куни Кўҳистондағи бир уйда иёрлар жам бўлиб ўлтирар эрдилар. Бир киши эшикдин кириб, салом бериб деди: «Мен Марв иёрларининг элчисидурман. Улар сизларга салом юбордилар ва дедиларки, бизлар бир масалани сўрармиз. Агар бу масалага жавоб берсангизлар, сизларнинг улуғлигингизга рози бўлурмиз. Агар тўғри жавоб бера олмасангизлар сизлар бизларнинг улуғлиғимизга иқрор бўлингизлар». Улар элчига дедилар: «У масалани сўрағил». Элчи деди: «Улар сўраб юбордиларки, жувонмардлик недур ва жувонмардлик била ножувонмардликнинг орасида фарқ недур? Агар бир иёр бир йўлнинг бошида ўтиргон бўлса ва бир киши унинг олдидин ўтиб кетса. Бир оз фурсатдин сўнг унинг изидин яланғоч қилични қўлга олиб бошқа бир киши ўтса. У ўтиб кетгон одамни ўлдирмоқ учун йўл бошида ўтиргон иёрдан «фалон киши шу ердан ўтдими» деб сўраса, қандай жавоб бермоқ керакдур. Ўтмади деса ёлгон сўз айтгон бўлур,

агар ўтди деса гаммозлик қилгай. Бу икки иш ҳам жу-
вонмардлик тариқидан эмас».

Кўхистон иёрлари бу масалани ва бу сўзни эшит-
фонларидин сўнг ҳайрон бўлуб, бир-бирларига қарашди-
лар. Буларнинг орасида Афзал Ҳамадоний дегон бир
киши бор эрди. У деди: «Жувонмардликнинг асли —
айтгон сўзни бажармоқдур. Жувонмардлик била ножу-
вонмардлик орасидағи фарқ сабрдур. Йўл устидағи иёр
ўтиргон жойиндин бир қадам илгари ёки бир қадам ке-
йинроқ ўтириб: «Мен бу ерда ўтириб эрдим, ҳеч киши
бу ердан ўтгон йўқдур», — деб жавоб берса, у шу тад-
бир била рост сўз айтгон бўлур».

Демак, эй фарзанд, бу иёрларни эсга солса-да си-
поҳийлар ҳам бу расм била бўлмоқлари шартдурки,
сипоҳийнинг иши иёрлик иши била тамом бўлур. Лекин
каримлик, меҳмондорлик, сахийлик, тўғрилик, ҳақшу-
нослик, пок жомалик, яхши яроғланиш сипоҳийга хос-
дур. Сипоҳийга тавозеъ ва сарафкандалик¹ бир ҳунар-
дур, иёрга айбдур. Аммо бозор одамларининг жу-
вонмардлиғида ҳам анча шартлар бордурки, уларни мен
ўзга пешаварларнинг бобида зикр қилдим, такрор қил-
моққа ҳожат йўқдур... Жувонмардлик одоби шундоқки:
нифоқ жиҳатидин ҳеч одамнинг пардасин йиртмаслар;
халойиқни бир ишда сахв² этиб, омонлик тилаб келса
бахиллик қилмаслар; ... халқнинг орасида кишига кўп
панд³ бермаслар. Кишининг ҳаргиз қони тўкилишига
саъй этмаслар. Қатли вожибга ҳам фатво бермаслар,
нединким хато фатвони тузатса бўлур, аммо бегуноҳ ўл-
дирилгонни тузатиб бўлмас, ўлгон асло тирилмас.
Авомни гуноҳга далир қилмаслар.

Аҳли тасаввуфнинг жувонмардлиғини ўтгон устодлар
кўп китобларда зикр этибдурлар, мен уларнинг ҳамма-
син баён қила олмағайман.

Эй фарзанд, менинг арзим бу китобда сенга панд
бермоқдур. Агар сен ушбу гуруҳ била ҳаммажлис бўл-
санг, сен уларга оғир тушмағил ва улар ҳам сенга оғир
тушмасин. Бу тоифанинг жувонмардлиғини сенга ай-
турман, нединким, яхши зиндагонлик қилмоқда бу тои-
фага ўзга тоифадин кўп ранж етишар ва ўзларин бар-
чадан баландроқ кўрарлар. Жувонмардликнинг асосий
фазилати, манманликни бошидин чиқармоқ ва ўзгага

¹ Сарафканда — боши эгилган, камтар. ² Сахв — хато, янгли-
шиш. ³ Панд — ўғит, насиҳат.

қасд қилмасликдур. Яна бу тоифанинг адаб ва жувонмардлиги икки нав бўлур: бири тасаввуф дарвешларига хос бўлур, бири муҳибларга мансуб бўлур. Мен иккала навини ҳам баён қилурман.

Билғил, дарвешликнинг шарти улдирким, у ҳамиша мужаррад¹ бўлғай.

Ҳикоят. Шундоқ эшитдимки, бир вақт икки сўфи йўлдош бўлиб бир тарафга борур эрдилар. Бири мужаррад эрди ва бирининг ёнида беш тиллоси бор эрди. Мужаррад сўфи ҳеч хавфсиз борур эрди ва ҳамроҳ талаб қилмасди. Ҳар жойгаки борса, у жой қанчалик хавотирли бўлса ҳам у ҳеч андиша қилмас ва ўтириб роҳат қилар эрди. Беш тиллоси бор сўфи ҳам унинг била кетиб борарди. Аммо доимо бадбуруш, мутаффақкир ва андуҳгин эрди. Бир вақт бир қудуқнинг бошига етдилар. Бу ер ҳаддин зиёда хавфли ва ўғриси кўп эрди. Мужаррад сўфи мазкур қудуқдин сув ичиб, беҳавотир ётиб роҳат қилди, аммо беш тиллоси бор сўфи хавфдин ухлай олмади ва ҳамиша ўзига дер эдики: «Оҳ, на қилай?!» Бунинг овози мужаррад сўфининг қулоғига етиб уйғонди ва унга деди: «Эй фалончи, сенга нима бўлди, тинмай: «Оҳ, на қилай»,— дерсан?». У деди: «Эй биродар, менда бешта тилло бордур. Бу жой хавфликдур, сен бу жойда беҳавотир ухларсан, мен эрса хавотирдин ухлай олмасман ва ҳатто ўтира олмасман ҳам».

Мужаррад сўфи деди: «Тиллонгни менга берғил, токи мен бу тиллонгга бирон чора қилай». Сўфи тиллони унга берди. У олиб тиллони қудуққа ташлаб юборди ва деди: «Мана энди, «оҳ, на қилай»ингдан қутулдинг. Энди тинчгина ўтирғил, фароғат била ухлағил. Билғилки, мужаррад кишининг ҳеч офатдин хавфи бўлмағай».

Эй фарзанд, билғилки, агар назаринг бир бўлса, барча офатдин омон юрғайсан. Агар биродаринг ҳақида жанжал қилсанг ҳам, ўзинг ҳаққингда биродаринг била ҳеч вақт мукошафа² қилмағил. Манманликни бошингдан чиқарғил ва соҳиби беғараз бўлғил. Тасдиқ ва тажаррудга назар қилғил ва ҳеч нарсага иккилик кўзи била қарамағил.

---

¹ Мужаррад — яланғоч, ҳоли, танҳо. ² Мукошафа — очниш, фош қилиш.

Эй фарзанд, билғилки, агар киши сидқи дил била сувга оёқ қўйса, сув ҳам унинг оёғи остида қаттиқ бўлур. Агар бирон киши бу бобда сенга авлиё кароматидан бир ҳикоят қилса ва ул ҳикоят ақл тариқидин йироқ бўлса ҳамда сенга номумкин кўринса ҳам унга рой, эътиқод қилғил. Дарвеш шундай кишидурки, у ҳар бир нарсага сидқ кўзи била қарағай, унинг зоҳири ва ботини бир бўлғай ва кўнглини тавҳид фикридин холи қилмағай. Қаттиқ андиша ва оҳисталикни ихтиёр этғай, токим тафаккур ўтига куймағай, нединким бу тариқа соҳиблари тафаккурни улуг ўт деб билурлар, сидқ сувни эса унинг тасаллиси бўлур. Демак, улар ишрат ва рақс, самоъни тасаллига дом қилмишлар, агар дарвешлар самоъ оҳангига мойил бўлмасалар, ҳамиша тафаккур ўтига куярлар, нединким ҳар кишида тавҳид тафаккури бўлмаса, унга самоъ қилмоқ маҳолдур... Дарвеш: ...мулойим сўзлик бўлғай; тан ва жомасин пок тутғай; сафарни дўст тутғай ва биродарларига ҳамма вақт хизмат қилғай; сафарга ҳар одам ҳамроҳ бўлмоғ тиласа ман этмағай ва белини устидин боғлаб, халқ орасига бормағай; ҳар ердин жой берсалар, унда ўтирғай; ичкари кирғон вақтда салом берғай; яхши одамлар била суҳбат тутғай, беҳуда сўзлашмағай; бир ерга чақирсалар тезроқ борғай, токи азиз бўлғай. Бир иш қилмоқ бўлса, кўпнинг ҳукми ва ризоси била қилғай... Агар ҳожат юзасидин бир жойга кетмоқ, ё либос киймоқ, ёки либосни танидин чиқармоқ тиласа, кўпдан рухсат олғай; халқдин яширин равишда ҳеч нарса емағай ва халқнинг олдида кўп сўзламағай... Кўп халқнинг орасида шитоб била юрмағай...

Бу гуруҳ ранж била топғон нонни ганж билғай. Нон емоқ вақтида суфра²дан ғойиб бўлмағай, токи ўзгалар уни келур деб интизорлик чекмағайлар. Халқнинг олдидағи нонга қўлин урмағай. Агар бир иллат сабаби била таом егуси келмаса суфра ёйилмасдин бурун уэр айтғай.

Эй фарзанд, жаҳд қилки, ҳар қандай сифатга эга бўлсанг ҳам олдинни кўрадигон бўлғил ва жувонмардликка яқин бўлғил, токи жаҳон аҳлининг яхшиси бўлғайсан.

Агар жувонмардлик йўлида юрмоқ тиласанг ҳамиша уч нарсани кўзда тутғил: кўзни ёмон назардин, қўл-

¹ Самоъ — ашула. ² Суфра — дастурхон.

ни ёмон ишдин ва тилни ёмон сўздин сақлашни. Уч нарсани дўст ва душманга очиқ тутғил: уй эшигини, суфра бошини, ҳамёнингнинг боғичини.

Ҳаргиз ёлғон сўз демағилки, барча ножувонмардлар ёлғон сўз айтмоқдадурлар. Агар ҳар киши сенинг жувонмардлигинга эътиқод қилса, агар у азиз киши бўлса ҳам, сенинг олдинда ўзини хор тутар, агар улуғ душман бўлса ҳам сенга ўзини таслим қилур ва барча халқнинг орасида сенинг жувонмардлигинга эътимод этар.

Бас, жонинг борича кўшиш қилиб жувонмардликни эгаллағил. Ва яна ҳаргиз ўтғон иш юзасидин интиқом¹ қилмоққа машғул бўлмағил, хиёнат қилмоқни асло ўйламағил, нединким хиёнат қилмоқ жувонмардликнинг шарти эмасдур.

Эй фарзанд, огоҳ бўлғилки, сўз кўпдур. Агар ҳар тоифанинг жувонмардлигини айтсам, сўз чўзилур, аммо сўзни мухтасар қилурманки, айтғонларимнинг барчаси юқорида баён этилғон фикрларга тобедур.

Билғилки, камоли жувонмардлик шулдурки, ўз молинингни аниқ билғил, киши молини киши моли билғил, халқ молидин тамаъ қилмағил. Ўз қўлинг била қўймағон нарсани олмағил. Халққа яхшилик қила олмасанг ҳам ёмонлик қилмағил. Оламда жувонмардроқ киши ҳамиша менинг айтғонимдек тирикчилик қилғай, токи ҳам бу дунёни, ҳам охиратни топғай.

Эй фарзанд, билғилки, бу китобнинг неча жойида қаноатни зикр этдим ва яна такрор қилурман. Аммо ҳамиша дилтанг бўлмасликни тиласанг, қаноатлиғ бўлғил, ҳасадчи бўлмағил, токи вақтинг ҳамиша хуш бўлғай. Нединким, барча ғамнокликнинг асли ҳасаддур. Билғилки фалак гардишининг таъсиридин одамга нек² ва бад³ етар. Менинг устозим дердики: «Фалак таъсири била одам бўйнини узатғай ва оғзини очғай. Фалакдин бир саъб⁴ етса, одам бўйнида кўтарғай ва агар бир луқма етса, оғзига олғай...».

Фалак таъсири ҳам шул икки ишдин ташқари эрмасдур. Бу тариқани илғари тутиб, қаноатга одат қилсанг, озод баданинг ҳеч кишининг бандаси бўлмас. Ҳаргиз тамаъни хаёлингга келтурмағил. Нек ёки баддин наин-

---

¹ Интиқом қилмоқ — ўч олмоқ. ² Нек — яхши. ³ Бад — ёмон.
⁴ Саъб — қийин, оғир, машаққатли.

ки олдинга келса, рози бўлғил. Билғилки, одам тоифаси хилма-хилдур... Лекин уларнинг бир-биридан кам бўлмоғи ниёз ва тамаъ жиҳатидиндур. Шунинг учун киши тамаъни тарк этиб, қаноатни одат қилса, барча жаҳон аҳлидин бениёз бўлғай. Демак, ҳеч кишидин тамаъ талаб қилмагон киши жаҳонда энг азиз, муҳташамдир. Ул ҳеч одамга ниёзи бўлмағай, тамаъгир ва ниёзманд паст ва хордир. Нединким, бундай киши ўз моли ва жувонмардлиғидин тама қилғай.

Ҳикоят. Шундоқ эшитибманки, Шайх Шибли бир кун бир мачитга борди ва икки ракъат намоз ўқиб, бир оз вақт осойиш топди. Ул мачитда ёш уғлонлар жам бўлиб китоб ўқир эрдилар. Уғлонларнинг таом ейдигон вақтлари бўлиб қолди. Буларнинг орасида бир бойнинг ўғли ҳам бор эрди ва бир фақирнинг ҳам ўғли бор эрди. Бойнинг ўғли олдида ҳалво, фақирнинг ўғли олдида қуруқ нон эди. Бойнинг ўғли ҳалво ерди, фақирнинг ўғли ундан ҳалво тилади. Бойнинг ўғли унга деди: «Агар ҳалво емак тиласанг, менинг итим бўл, шундан сўнг ҳалво берурман». Фақирнинг ўғли деди: «Мен сенинг итингман». Бойнинг ўғли деди: «Шундоқ бўлса, итдек ҳурғил». У бечора ит янглиғ ҳурди, шундан кейин бойнинг ўғли бир бўлак ҳалво берди. У ҳар вақт итдек ҳурарди ва бир бўлак ҳалво оларди. Шайх Шибли ҳар вақт уларга қараб йиғлар эрди. Бир куни муридлари ундан сўрадилар: «Эй Шайх, не важдиң йиғларсан?». Шайх деди: «Кўрингларки, беқаноатлик ва тамаъгирлик одамнинг бошига на савдоларни солур. Агар бу ўғлон қуруқ нонга қаноатли бўлиб, ундин ҳалво тиламаса эрди, ўзидек бир ўғлоннинг ити бўлмасди».

Бас, агар зоҳид ва фасиқ бўлсанг ҳам, қаноатли бўлғил.

Эй фарзанд, билғилки, мен шу қирқ тўрт бобда ҳар хил ишлар тўғрисида сўз дедим ва ҳар боб ҳақидаги масалалар юзасидин панд-насиҳат қилдим. Аммо ақллилик бобини зўрлик била айта олмасман. Ақлни кишига зўрлик била ўргатиб бўлмас. Билғилки, ақл икки хилдур: бири туғма ақлдур, уни азалий дерлар, иккинчиси касбий ақл, бун муктасиб дерлар, касбий ақлга дониш ҳам дерлар. Бас, агар азалий ақл бўлмаса, мен ва сен ҳеч илож қила олмасмиз. Сен муктасиб ақлни пеша қилмоқда камчил қилмағил, қурбинг етгонича ўр-

¹ Ниёз — эҳтиёж, муҳтожлик.

ганғил. Ақллилар тоифасидин бұлмасанг ҳам, донишлар тоифасидансан, иккисидан бирига эга бұлғонинг яхшидур, нединким дебдурлар, агар ота бұлмаса, онадин яхши киши йўқдур. Агар оқил бўдмоқ тиласанг ҳикмат¹ ўрганғилки, ақл ҳикмат била камолга етар. Аристотелис донишдин: «Оқилнинг қуввати нимада?»— деб сўрабдурлар. Донишманд: «Барча кишининг кучи овқатдандур, ақлнинг кучи эса ҳикматдандур»,— дея жавоб бермишдур.

Эй фарзанд, билғилки, ҳар неки иш менинг одатим эрди, ҳаммасини сенинг учун бу китобга ёздим, бу фақат сенинг учундур, яъни барча фикр ва тушунчаларимни сенинг учун китобга ёздим ва ҳар бир илм, ҳар ҳунар ва ҳар пешаким билур эдим, ҳаммасини қирқ тўрт бобда баён этдим.

Билғилки, кичикликдин менинг одатим шундоқ эрди. Мен олтмиш уч ёшимни шу сират ва шу одатда ўткардим. Бу китобни сана тўрт юз етмиш бешда бошладим. Агар бундин буён ҳам... тирик бўлсам, яна шу одат била бўлурман. Агар сен бундин яхшироқ хислатни билсанг, ўша била бўлғил. Шуларни ўзимга раво кўрдим, сенга ҳам раво кўрдим. Агар сен менинг бу пандларимни эшитмасанг ва булар била иш қилмасанг, сенга менинг зўрим йўқдур. Ҳар қандай киши бу китобни ўқир, тушунар ва шу китоб юзасидин иш кўрур, нединким менинг ҳар бир сўзим бахтнинг аломатидур.

---

¹ Ҳикмат — фалсафа.

ИЗОҲЛАР

1. *Мутаваккил* 847—861-йиллар орасида ҳукмронлик қилган аббосийларнинг учинчи халифаси.

2. *Сукрот* — юнон олимларидан бўлиб, эраמידан илгари 469—399-йилларга яқин яшаб ўтган.

3. Афлотун Платон — эраמידан илгари 427 йилда туғилиб, 343 йилда вафот этган юнон олими.

4. *Муҳаммад Закарийъи Розий*. Машҳур эрон табибларидан бири. У Рай шаҳрида 240 ҳижрий йили (854—5 мелодий йили) да туғилди, 320 ҳижрий йили (932 мелодий йили) да вафот этди.

5. *Хисрав Парвез* Ануширавон (Хисрав I) 579 йилда вафот этгандан кейин тахтни унинг ўғли Ормизд IV эгаллайди. Аммо 90-йилларнинг охирида Миҳран қабиласидан бўлган Ормизднинг сипаҳсолари Баҳром Чубин бошчилигида Ормиздга қарши исён кўтарилади. Баҳром ўз яқинлари билан пойтахтга юриш қилади. Бу вақтда пойтахтда Испахпат уруғидан бўлган Виндол ва Вистахм номли икки ака-ука бошчилигидаги оқсуяк гуруҳи Баҳром Чубиннинг келишини кутмасдан мустақил равишда ҳаракат қиладилар. Бу гуруҳ Ормиздни қўлга оладилар ва унинг иккала кўзини ўйиб олиб кўр қиладилар, кейин ўлдирадилар. Унинг ўрнига Ормизднинг ўғли Хисрав II ни подшоҳ қилиб тайинлайдилар. Хисрав II кейинроқ «Парвез» лақабини олади, «Парвез» сўзининг маъноси музаффар, ғалаба қилувчи, ғолиб демакдир.

Аммо Хисрав Парвез ўзини ўраб олган давлат кишиларига, қўшинларига ишонмайди ва Ктесифонни ташлаб, Византия императори даргоҳига боради, улар билан келишиб, яна ўз ватанини эгаллайди. Аммо Хисрав Парвезнинг душманлари уни зиндонга ташлайдилар ва зиндонда ўлдирадилар.

6. *Абузурж меҳр* Сосоний Нўширавоннинг афсонавий вазири бўлиб, асли оти Бузургмеҳрдир. Бу номга арабча тус берилиб «Абузуржмеҳр» дейилган.

7. *Абу Сувор Шовур* (Шовур) бинни Абдуал Фазл. Абу Сувор Шовур бинни Абу ал Фазл Шиддадидлар сулоласидан саккизинчи

амир Бус Сувор (ёки Абул Асовар) Шовур (ёки Шопур) ибн Фазл ҳақида сўз юритилади. Шиддадидлар тарихи кам ўрганилган. Улар курдлардан бўлиб, 340 ҳижрий (951—2 мелодий) йилида Арронда ҳукмронлик қилганлар. Амир Бус Сувор Двинанинг ҳокими сифатида эсга олинади. Маълумки, салжуқийлар 1021 йилданоқ Арманистонга ҳарбий юриш қилдилар. Арманистон Византиядаё ёрдам сўрашга ҳаракат қилади. Бу курашга Шиддадидлар ҳам тортилган эди. Жумладан, Бус Сувор аввал византияликлар томонига ўтди, аммо улардан норози бўлиб салжуқийларга қўшилади, улар билан 1047 йилда муносабатни тиклади. Тўғрулбекнинг Арманистон билан бошлаган урушини унинг валинаҳди Олп Арслон давом эттиради. Олп Арслон узоқ вақт Аня шаҳрини қамал қилгандан сўнг, уни забт этади (1064 й. 6 июнда). Аня шаҳри олингандан сўнг бир қанча вақт салжуқий ноиблари ҳукм сурадилар. 1072 йилда эса Абу Сувор бу шаҳарни ўз ўғли Манучага тағ-туғи билан сотиб олиб беради. Шу вақтдан бошлаб Шиддадидлар икки шажарага бўлинганлар, улардан бири Ганжада ҳукмронлик қилдилар, иккинчи шажара эса, Аняда яшадилар. Бу камбағал маълумот тахминий бўлса ҳам, «Қобуснома» авторининг Бус Сувор ҳузурига келганидан дарак беради. Афтидан, бу вақтда Ганжа Шиддадидлар томонидан олинмаган, византияликлар қўлида бўлган бўлиши мумкин. Шундай тахмин қилиш мумкинки, «Қобуснома» автори Қайковуснинг Бус Сувор ҳузурига келиши 1021—1047 йилларнинг ўрталарига тўғри келади.

8. *Гургон Журжон* вилоятининг маркази бўлиб, бу Каспий денгизининг шарқи-жанубий қирғоғида Гургон дарёсининг ҳавзасидаги вилоятдир. Беруний Журжонда бўлган вақтида бу вилоятнинг ҳокими Қайковуснинг бобоси Қобус бинни Вушмагир¹ эди.

9. *Фирузон Дайлимий*. Дайлимий вилоятининг ҳукмдори. 289 ҳижрий (901-мелодий) йилида Исмонл Сомоний қўшинлари жангда ўлдирди.

10. *Ҳорунар Рашид*. Аббосийлар сулоласининг халифаларидан бири (786—809), «Минг бир кеча» асаридаги эртақларнинг қаҳрамони.

11. *Ануширавон*. Асли исми Хисрав I бўлиб, лақаби Ануширавондир. Баъзи манбаларда «Нўширавон» деб ҳам юритилади. «Ануширавон» сўзининг маъноси «абадий руҳ эгаси, ўлмас руҳ эгаси» демакдир. Унинг отаси Қубод ўлгандан сўнг (531 йил) Ануширавон отасининг тахтини эгаллайди (531—579) ва Маздак қўзғолонини бостиради. Шунинг учун воқеаномаларда адолат тимсоли сифатида шухрат қозонган.

¹ Е. Э. Бертельс «Қобус-намэ» таржимасида, «Вушмагир» Б. Ф. Гафуров «История таджикского народа», А. А. Семёнов «Бируни — великий учёный средневековья» тўпламидаги мақоласида «Вашмагир» шаклида ёзадилар.

² Энциклопедический словарь, т. 1, М., 233-бет.

12. *Соҳиби Аббод*. 932—1055 йилларда Ғарбий Эрон ва Ироқда ҳукмронлик қилган феодал давлати сулоласи Буидлар (ёки Бувейхидлар)² нинг машҳур вазири Соҳиби Исмоил ибн Аббод кўзда тутилади.

13. *Ажам*. Дастлаб араблар Арабистондан ташқари мамлакатларни Ажам деб атаганлар, кейинроқ Эрон мамлакатини ва эронликларни Ажам деганлар.

14. *Аристотелис*. Аристотель — юнон файласуфларидан бири. У эрампдан аввалги 384 йилда туғилди, 322 йилда вафот этди.

15. *Ибн Муқла*. Абу Али Муҳаммад ибн Ҳусайн ибн Муқла машҳур адабиётчи, вазир ва хаттот. У 272 йил ҳижрий (885—6 мелодий) йилида Бағдодда туғилди ва Аббосийлардан Муқтадир (908—932) нинг вазири эди. Бунинг даргоҳида ибн Муқла зиндонга ташланади (324 ҳижрий, 936 мелодий йилида), аввал унинг ўнг қўлини кесади-лар, 326/938 йили тилини суғуриб оладилар. У 328/939 йилда зиндонда вафот қилади.

16. *Ал Муътасим*. Аббосийлар сулоласидан саккизинчи халифа бўлиб, у 833—842 йилларда ҳукмронлик қилади.

17. *Шамсулмаолий* Қайковуснинг бобоси Қобуснинг исми.

18. *Аҳмад Жағдий*. Огаҳий таржима қилган «Қобуснома»да Аҳмад Жағдий, Е. Э. Бертельс таржима қилган «Қобус-намэ»да Аҳмад (Аҳмад) Сади (Саъдий) деб юритилади.

19. *Ботломус*. Птолемей — Мелоднинг иккинчи асрининг бошларида Искандарияда яшаган риёзиёт (математика), фалакиёт (астрономия) олимидир. У кўпроқ астрономия илми билан шуҳрат қозонган.

20. *Юсуф*. Шарқда кўп шоирлар томонидан ижод қилинган «Юсуф ва Зулайхо» достонининг асосий қаҳрамони, Яъқубнинг ўғли.

21. *Амр бинни Лайс*. Сеистондаги Саффорийлар сулоласининг асосчиси Яъқуб ибн Лайснинг биродари ва бу сулоланинг иккинчи ҳукмдори. У 265/879, 287/900 йилларда ҳукмронлик қилган.

22. *Азҳари хар*. «Азҳар» — оппоқ, жуда оқ; ёрқин; ой; ёввойи буқа маъносида; «хар» эса эшак маъносида ишлатилади.

23. *Фалакул маолий*. Маъучеҳр — Қобуснинг ўғли.

24. *Қорун*. Тавротда Қорей деб аталади. Қорун бой одам бўлган, бу ривоят Қуръонга ҳам кўчирилган. Афсоналарга кўра у жуда бой бўлган ва кўфронийлиги учун Қорунни ва бутун бойлигини ер ютган экан.

25. *Гиштосб*. Қадинги Эроннинг мифологик подшоҳи. Абулқосим Фирдавсий Тусийнинг «Шоҳнома» асарининг қаҳрамонларидан бири. Пигирма еттинчи бобдаги ҳикоя «муқаддас подшоҳ» Гиштосбнинг ёшлик чоғида Византияга қилган саёҳати ҳақидаги ривоят билан боғланади.

26. *Рум*. Юнон, Рим империяси, Туркия, Кичик Осиё мамлакатларининг қадимги номи.

27. *Қўстантана*. Истамбул шаҳрининг қадимги номи.

28. *Шаҳрбону*. Сосонийларнинг сўнги подшоҳи Иездегирнинг қизи, 637 йилда Эронни араблар истило қилганда ўлдирилган.
29. *Салмон Форисий*. Афсонавий шахс бўлиши эҳтимол.
30. *Умар ибн ал Хаттоб*. Мусулмонларнинг тўрт халифаларидан иккинчиси, 634—644 йилларда ҳукмронлик қилган. Халифаликни ташкил қилувчилардан бири.
31. *Али ибн Абу Толиб*. 656—661 йилларда ҳукмронлик қилган тўртинчи халифа.
32. *Фотима*. Муҳаммаднинг қизи, Алининг хотини.
- 33—34. *Ҳасан, Ҳусан*. Алининг фарзандлари, араб халифалиги учун бўлган ўзаро низолар даврида (680—683 йилларда) Умавийлар халифаси Язид томонидан ўлдирилади.
35. *Иёр*. Халифалик шаҳарларида маълум касбга эга бўлмаган, тасодифий иш ҳақи билан яшайдиган шахслар шундай ном билан аталганлар. Улардан кўнгилли қўшин тузилган эди.
36. *Саййида*. Бунд Фахруддавла (976—997)нинг беваси.
37. *Искандар Зулқарнайн* — Александр Македонский.
38. *Фашёғурс* (Фифоғурс — Пифагор) ёки Фусоғурос — Юнон олимларидан бўлиб, эрампиздан илгари, бир ривоятга қараганда 608, бошқа бир ривоятга қараганда 572 йилда Сисом оролида дунёга келган. У ўз юртида таълим олди, риёзиёт илмини эгаллади, катта олим даражасига етишди.
39. *Муовия*. Умавийларнинг биринчи халифаси, 661—680 йилларда ҳукмронлик қилган.
40. *Жолинус*. Галлен Клавдий тахминан 130 йилда туғилиб, тахминан 200 йилда вафот этган. Жолинус Рим табиби ва табиатшунос бўлган. Унинг бизгача етиб келган озгина асарлари Гиппократдан кейин тиббиёт соҳасида машҳур назариётчи эканлигидан далолат беради.
41. *Ситтаи ашара*. Тиббиёт бўйича ўн олти илмий асарнинг номи.
42. *Равий*. Бу даврнинг одати бўйича сарой ҳофиси ўз шеърини ўзи декламация қилмайди, балки саройда шоир ва ҳофизнинг шеърини декламация қилувчи махсус, ёш хушовоз йигит тайин этилади, унга равий дейилади.
43. *Амир Фазлун Биссувор ибн Хамон*. Озарбайжон ҳукмдорларидан бири.
44. *Абдулмалик Аҳайрий*¹ — баъзи манбаларда «Акбар» деб ёзилган.
45. *Ҳожиб Исмоил ибн Аббод*². Бундларнинг машҳур вазири.

¹ Е. Э. Бертельснинг «Кабус-намэ» китобида «Ғаффорий» деб аталади.

² Е. Э. Бертельснинг «Кабус-намэ» асарида «Саҳиб Исмаил ибн Аббад» деб кўрсатилади.

46. *Девон*. 1) Ш.ҳднинг вазирлари, маслаҳатчилари тўпланадиган жой; 2) идора, маҳкама; 3) бир шоир томонидан ёзилган шеърларнинг тўплами.

47. *Алқодир биллоҳ*. Аббосийларнинг 25-халифаси, 991—1031 йилларда ҳукмронлик қилган.

48. *Хўжа Абу Наср Маскон*¹. Маҳмуд Ғазнавий ва унинг ўғли Маъсуднинг соҳиби девонларидан. У нома услубининг устози ва машҳур хаттотдир. Маскон зўр тарихчи Байҳакийнинг устози.

49. *Абу Бакр Қаҳноний*. Султон Маҳмуднинг машҳур шоири.

50. *Абу Али Самжул*. Сомонийларнинг машҳур ҳокимларидан бўлиб, бир вақт Хуросонда ҳам ҳукмронлик қилган.

51. *Абул Фазл Балғамий*. Исмоил (892—907), Аҳмад (907—914) ва Наср II (914—943) Сомонийларнинг машҳур вазиридир. Балғамий 892 йилдан 938 йилга қадар шу вазифада келган.

52. *Султон Тўғрил*. 1035 йилда Урта Осиё чўлларидан зуҳур этиб, Хуросон ўлкасида равнақ топган Салжуқий туркларининг салтанатига асос солади. Тўғрил 1038 йилдан бошлаб ҳукмронлик қилди, 1063 йилда вафот этади.

53. *Абул Фатҳ Бустий*. Бу шахсни 401/1011 йилда вафот қилган Абул Фатҳ Бустий (исми, отасининг оти бир хилда) билан аралаштирмаслик керак. Байҳакийнинг кўрсатувича, «Қобуснома»да тилга олинган шахс 430/1038 йилга қадар ҳаёт эди.

54. *Султон Маъсуд*. Султон Маҳмуднинг ўғли 1030—1041 йилларда ҳукмронлик қилган.

55. *Султон Мавдуд*. Шаҳобуддавла Мавдуд (1041—1048) Ғазнавий сулоласининг 10-султони. Маъсуднинг ўғли, Маҳмуднинг набираси.

56. *Хўжа Абдул Раззоқ Аҳмад бинни Ҳасан Маймандий*. Султон Маҳмуднинг мактабдош ўртоғи Аҳмад Маймандийнинг ўғли. Маҳмуд уни Ҳиндистондаги бир саройга қамаган эди. Абдул Раззоқ қамоқни отаси билан тақсим қилган эди. У қамоқдан қутулгач, Мавдудга вазир бўлиб тайинланган эди.

---

¹ Е. Э. Бертельснинг «Қабус-намэ» асарида «Ходжа Бу — Насри-мишкан» шаклида ёзилган.

МУНДАРИЖА

Унсурулмаолий Қайковуснинг	3
«Қобуснома» асари ҳақида	27
Мавъизатномаи Қайковус	30
<i>Бешинчи боб</i>	30
Ота ва она ҳақини билмак зикрида	31
<i>Олтинчи боб</i>	31
Ҳунар афзунлиги. Баланд қадр ва олий табъ бўлмоқ зикрида	40
<i>Еттинчи боб</i>	40
Сухандонлик билан баланд мартабали бўлмоқ зикрида	48
<i>Саккизинчи боб</i>	48
Ануширавон пандларин ёд олмоқ зикрида	50
<i>Тўққизинчи боб</i>	50
Қариллик ва йигитлик сифати зикрида	53
<i>Унинчи боб</i>	53
Тамкин шарофатининг ва таом тартибининг баёни	55
<i>Ҳн биринчи боб</i>	55
Шароб нчмак зикрида	57
<i>Ҳн иккинчи боб</i>	57
Меҳмон олмоқ ва меҳмон бўлмоқ зикрида	61
<i>Ҳн учинчи боб</i>	61
Мазох қилмоқ, шатранж ва нард ўйнамоқ одобин баёни	62
<i>Ҳн тўртинчи боб</i>	62
Ишқ ва унинг одатлари зикрида	66
<i>Ҳн олтинчи боб</i>	66
Ҳаммомга бормоқ зикрида	67
<i>Ҳн еттинчи боб</i>	67
Ухламоқ ва осуда бўлмоқ зикрида	68
<i>Ҳн саккизинчи боб</i>	68
Шикорга чиқмоқ зикрида	70
<i>Ҳн тўққизинчи боб</i>	70
Чавгон ўйнамоқ зикрида	70
<i>Ҳигирманчи боб</i>	70
Уруш қилмоқ зикрида	72
<i>Ҳигирма биринчи боб</i>	72
Мол жам этмоқнинг зикрида	75
<i>Ҳигирма иккинчи боб</i>	75
Омонатни сақламоқ зикрида	77
<i>Ҳигирма тўртинчи боб</i>	77
Ҳй ва ер сотиб олмоқ зикрида	78
<i>Ҳигирма бешинчи боб</i>	78
Чоҳарпой (от) сотиб олмоқнинг зикрида	78

<i>Йигирма олтинчи боб</i>	82
Хотин олмоқ зикрида	82
<i>Йигирма еттинчи боб</i>	83
Фарзанд парвариш қилмоқ зикрида	83
<i>Йигирма саккизинчи боб</i>	88
Дўст тутмоқ зикрида	88
<i>Йигирма тўққизинчи боб</i>	91
Душмандин андиша қилмоқ зикрида	91
<i>Ўттизинчи боб</i>	95
Афв ва уқубат қилмоқ зикрида	95
<i>Ўттиз биринчи боб</i>	98
Илм талаби ва қозигарлик зикрида	98
<i>Ўттиз иккинчи боб</i>	104
Тижорат ва бозоргонлик расми зикрида	104
<i>Ўттиз учинчи боб</i>	110
Тиб илми расми зикрида	110
<i>Ўттиз тўртинчи боб</i>	115
Нужум (юлдузлар) ва ҳандаса (геометрия) илми зикрида	115
<i>Ўттиз бешинчи боб</i>	118
Шоирлик расми зикрида	118
<i>Ўттиз олтинчи боб</i>	121
Ҳофиз ва созандалик зикрида	121
<i>Ўттиз еттинчи боб</i>	124
Подшоҳга хизмат қилмоқ зикрида	124
<i>Ўттиз саккизинчи боб</i>	127
Подшоҳга надимлик қилмоқ зикрида	127
<i>Ўттиз тўққизинчи боб</i>	129
Дабирлик ва котиблик зикрида	129
<i>Қирқинчи боб</i>	135
Вазирликнинг шарт ва расмлари зикрида	135
<i>Қирқ биринчи боб</i>	140
Сипаҳсоларлик шартлари ва одатлари зикрида	140
<i>Қирқ иккинчи боб</i>	142
Подшоҳлик шартлари ва расми зикрида	142
<i>Қирқ учинчи боб</i>	149
Деҳқончилик ва бозор пешалари баёни зикрида	149
<i>Қирқ тўртинчи боб</i>	151
Жувонмардлик зикрида	151
Изоҳлар	160

На узбекском языке

Унсурулмаолий Қайковус

КАБУС-НАМЭ

Ташкент «Ўқитувчи» 1986

Редакция мудири М. Сатторов
Муҳаррир Р. Максимова
Расом Т. Саъдуллаев
Расмлар муҳаррири Г. Н. Чернишев
Техн. редактор Н. Карлова
Корректор Д. Насридинова

ИБ № 3000

Теришга берилди 12.04.85. Босишга рухсат этилди 21.11.85. Формати 84×108/32. Тип. қоғози № 3. Кегли 10 шпонсиз. Литературная гарнитура. Юқори босма усулида босилди. Шартли 6. л. 8.82+0,42 рангли вкл. Шартли кр.-отт. 8,98. Нашр. л. 7,73+0,2 рангли вкл. Тиражи 50000. Зак. № 1210. Баҳоси 45 т.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома 12—10—85.

Ўзбекистон ССР нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг. Бош корхонасида терилиб, 2-босмахонасида босилди. Янгийўл шаҳри, Самарқанд кўчаси, 44. 1986.

Набрано на Головном предприятии ТППО «Матбуот» Государственного комитета УзССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли. Отпечатано в тип. № 2, г. Янгйюль, ул. Самаркандская, 44.

К 17

Кайковус Унсурулмаолий.
Қобуснома / [Сўз боши С. Долимов-
ники; Муҳаммад Ризо Огаҳий тарж.] —
Т.: Уқитувчи, 1986.— 168 б.

Кайковус У. Кабуснамэ.

74.03(3)

№ 882—86
Навий номи УэССР
Давлат кутубхонаси.
Тираж 14000
Карт. тиражи 28000